

**Проф. ЛАЗО М. КОСТИЋ**

**ОБРАЗОВАЊЕ  
И ОДРЖАЊЕ СРПСКЕ НАЦИЈЕ**

**ПРЕМА СТРАНИМ ПИСЦИМА**

**КОЛЕКТАНЕЈА**

**ИЗДАТО ДОБРОТОМ  
Милана Босанца из Аустралије**

**ШВАЈЦАРСКА 1978.**

Druck: „Iskra“ GmbH, 8 München 90, Ohlmüllerstr. 16, Rgb.

Своме драгом оцу  
протојереју МАРКУ Л. КОСТИЋУ (1867-1932)  
који ми је не само дао живот већ у њ унео и српску душу

Вечно захвалан  
син Лазо

## ПРЕДГОВОР

### I.

Ја ћу морати да поновим неке ставове, или реченице, из ранијих предговора (али не дословно).

Када сам се усталио у Швајцарској (после тзв. «интернирања» од две године и фабричког рада од више месеци) ја сам почео да обилазим библиотеке блиског ми града Цириха и неколико година радио проучавајући Антику (нарочито грчку). Још је била вера и могућност враћања кући и своме редовном занимању.

Та је вероватноћа изгледала с временом све мања а писац ове књиге је по природи песимиста. Контакт са земљом се једва имало, а објављивање неких радова у земљи изгледало је немогуће.

Емигрантска штампа била је доста почетна: махом објављивана шапирографом и то хрватским, односно усташким писмом. Ја нисам никад ништа објавио хрватским писмом. Чекао сам да се добију и писаће машине српске и српске штампарије. Дочекало се, хвала Богу, и то.

Ја сам онда почео да сабирам грађу о националним проблемима без обзира кад ће се, и где ће се, објавити, разуме се и без гаранције да ће се уопште објавити. Моји су приходи били минимални (око 50 долара на месец), али сам слободног времена имао доста, а Цирих ми је био близу и превоз не много скуп (мада за мене осетан).

Тражио сам разну грађу о нашим проблемима, углавном територијалним. Успут, гдегод сам што нашао штампано о Србима или Хрватима, ја сам то преписивао у оригиналном језику како сам нашао.. Тада није било фотокопирања као сада. Морао сам све сам да преписујем, после да преводим, онда да откуцам (машине ћирилицом могле су се добити у Швајцарској, марка Хермес, којих није било на лагеру, већ су се морале наручити и плаћати на отплату за 20% више од оних које су плаћане у готову). Све су те неприлике преброђене, ја сам све дубље улазио у посао. Разуме се без ичије помоћи, било материјалне било научне.

## II.

Одједном је испала огромна хрпа материјала, који нисам имао ни где да сместим. Али, срећом, дође и прилика да се нешто и објави. Ту ме прво помогао мој земљак Иво Паландачић, који је објавио књигу о Његошу, онда пок. Станко Драгосављевић, који је објавио велику књигу Спорни предели Срба и Хрвата (преко Америчког института за балканска питања), онда Српска народна одбрана у САД, која је објавила малу књижицу Примери хиљадугодишње културе Хрвата. После је Српска народна одбрана у Канади преузела ту улогу и издала мноштво књига, неке у својој режији неке у мојој. И Српски културни клуб Св. Сава за Канаду је објавио шест мојих књига. Централни клуб Свети Сава у САД такође једну, библиотека «Свечаник» у Минхену две. У последње време СНО у САД и Канади заједно моју књигу Хрватска зверстава, коју спремају да издају и на енглески. Српска Мисао у Аустралији две књиге о свом трошку и две-три уз моју новчану партиципацију. Итд.

Било је два-три случаја да неко исплати све штампарске трошкове књиге и важи као прави мецена. Пошто се књига штампа у 500 примерака, ја сам њему увек остављао половину (250), задржавајући за себе половину примерака. То је био случај са великом књигом «Стогодишњица I Кривошијског устанка», коју су финансирали два српска родољуба из Кривошија (Милош Ковач и Милош Самарџић). То је прва књига за коју је неко дао готов новац. Али сам ја и ту настрадао. Она је била почета да се ради, кад убише фактора штампарије «Искра», пок. Ратка Обрадовића. А штампарија већ добила прву рату од 500 долара (тада велики новац!). Искра ми је препоручила да тај рад узме неки «штампарски стручњак» Карл Радовановић, Немац из Беча, тада у Минхену, ваљда српског порекла. Он одма узе 500 долара и рукопис, а штампарију није уопште имао. Све је тобоже очекује. Тако ми је украо и паре и задржао рукопис. Никоме није хтео да га да. Једва је успело моме куму Влајку Влаховићу да лукавством спасе рукопис, а паре неће да да. Нема ништа да му се секвестира!

Ја сам данима и месецима био потиштен и болестан због тога. Криви су, разуме се, и саветници из «Искре» који су њега препоручили. Сад ми је за две књиге мецена Милан Босанац. Такође две књиге је досад «меценирао» мој

млади пријатељ из Аустралије (држава Викторија) Радиша Никашиновић (Отимање дубровачке културе и Срби и Јевреји), и спрема се да још меценира.

Без ових мецена не би књиге никад изашле (можда би, место њих, изашло нешто друго). Али сам ја имао са појединцима који су хтели бити мецене тешких часова. Они су постављали услове да напишем ово или оно, што се са мојим научним моралом није слагало. Било је неколико таквих случајева и до издања књига није дошло. А дописивање је узело ваљда више времена него писање самих књига. И с тим треба рачунати кад нема издавачких предузећа.

За неколико шапирографираних књига нашао сам бесплатне сараднике. Нарочито ми је у том погледу био од помоћи капетап -инвалид Ненад Љ. Ђорђевић из Милвокија, у последње време Душан Шкурић из Виндзора, Канада. И за то сам се свакоме захвалио у предговорима или поговорима књига. Сад обнављам ту захвалност, њима и свима другима који су омогућили излазак мојих духовних производа на било који начин.

Многа лица су ме материјално помогла не тражећи да издам једну одређену књигу. Она су хтела да ми олакшају научно-истраживачки рад. Неки су дали мале суме, други и позамашне. Без тих дарова би тешко могао да издам нека дела. Ја сам та лица спомињао у предговорима књига које су следовале њиховим поклонима. Нека приме понова моју захвалност. Где помоћ износи трећину издатака, ту се већ нешто могло извести. Јер штампарији треба унапред платити трећину прорачунате суме (другу трећину кад се све сложи, а трећу, кад књига изађе).

Било је дивних људи и патриота који су ме помогли, али већи део трошка морао сам сам да снасим.

Ја за ниједну књигу нисам унапред тражио новац од купца. То многи чине, што је разумљиво. Али ја сам то избегавао. Јер никад човек не зна да ли ће књига изаћи и да ли ће писац бити тада жив.

Најпријатнија ми је помоћ кад људи траже да купе моје књиге. Оне су за то и писане, тиме испуњују свој циљ. Нажалост, таквих је све мање и могао би се сматрати као успех ако се протури сто књига. Ја штампам обично 500

комада, понекад и мање (напр. Насилно присвајање Дубровачке културе у 300 комада, итд.). Онда један примерак књиге стоји три пута више него да је штампано 2.000 комада.

Имам, рекох, мало купаца, па и они изумиру. Али без њих не би се уопште могле издавати књиге. Раније су нека лица наручивала по 10 или чак 20 комада и покушавала да распродају. Али тога више једва има. Изузетак чине Видак Ћеловић, који узима по 10 књига и све дарива, кап. Ђорђе Костић и инж. Света Радовановић у Канади, Радиша Никашиновић и Миладин Вујановић у Аустралији, Илија Павловић, Миле Вујиновић и Лука Бајић у САД, Милош Блажевић у Француској. Још неки по два комада. Укупно ваљда 50 комада од свих укупно. Није то много књига, али мени олакшава посао. За друге морам да пишем бар по два писма за сваку књигу и да их крчим.

Ја нисам ни од једне књига имао никакав хонорар. Једино сам добивао 10% књига да сам растурих и даривам. Моје жртве су ипак сто пута мање него жртве наших бораца на терену. Ја ово износим, јер људи причају о мојим зарадама са књигама, па чак спомињу и баснословне суме. Као материјалисти они не могу разумети да ће неко тридесет година, из дана у дан, радити бесплатно. Ипак је то истина, и ја наводим ту околност да би ме неко демантовао ако не говорим истину. После овога нећу имати више нигде прилике да то кажем.

Понекад ми српски родољуби шаљу и дарове у новцу као знак признања за моја дела. То нарочито бива о Божићу. И тим лицима морам да се јавно захвалим. У првом реду Луки Бајићу из Милвоке који ми је за последња три Божића послао по 500 долара. Исто тако, ако не и више (јер је ту било и плаћања добивених књига), мој кум из Париза, друг мога несрећног сина Марка, Милош Блажевић. Алекса Шеган из Милвоке 150 долара, Јован Буљиз, Гери, Индијана, као сваке године, 100 долара, Др Милош Гладовић из Санкт Галена у Швајцарској преко 100 долара (такође повезано са плаћањем књига и послато у швајцарским францима). Самуил Ћилас из Чикага, у више махова до укупно 100 долара. Др Божидар Момчиловић 60 долара, Милош Бајчетић из Канаде 50 долара, Првослав Јевђевић из САД, 40 долара. По 20 долара: потпуковник Војислав Пантелић, капетан Ђорђе Костић,

потпоручник Илија Павловић. И још неки мање суме. Свима нека је срдачна хвала.

### III.

Највећи део скупљеног материјала односио се на поједине пределе Срба, које сам сматрао, сада или после, угроженим. Али је било и похвалних речи о Србима уопште, о српском имену, о српском језику, о српском писму, о српским манастирима, о српским народним песмама итд. Све сам то покушао и углавном ми је успело да засебно издам (уз то бар стотине писама за сваку књигу).

Ова књига коју сад издајем била је међу првима које сам обрадио и које спадају у прве по својој тематици. Али је она доста велика и није за њу било лако наћи мецену. Срећом је то сада успело, и то у далекој Аустралији. Мецена је исти онај који је финансирао и дело «Шта су Срби мислили о Босни»: Милан Босанац. Нека му је и од мене и од свих српских читалаца, и осталих Срба који ће, можда, доцније доћи до књиге, велика и вечна хвала.

Дуго смо размишљали који наслов књизи да дамо. Прво је мишљење било оно које је овде усвојено; Образовање и одржање српске нације према мишљењу странаца. Међутим о самом образовању (етногенези) има врло мало података, па смо се носили мишљу да ли би били прикладнији ови наслови: Одржање српске нације, Очување етничке чистоте Срба, Како су Срби сачували своју посебност итд. (Све према мишљењу странаца), Остали смо код првог наслова, јер је било, иако врло мало, података и о образовању нације (етногенези) и они се нису могли одвојити од других података (очување нације).

Огромна већина (ваљда преко 95%) овде саопштених података није објављивана раније. Изузеци су са неколико података у књигама Из српског верског живота и Странци о српским народним песмама. Од њих је врло мали број овде пренет.

Неке сам податке давао у листовима, већ давно, што то и иначе чиним, али без навода извора, тако да нису могли бити злоупотребљени.



#### IV.

За ову књигу, као и за многе друге (да не кажем све ове врсте) прво је прикупљен материјал, па је онда распоређиван. Образоване су главе (капители), у оквиру њих поглавља или одељци, све према датом материјалу.

То се могло извести на разне начине, према разним критеријима. Ми смо изабрали онај који је изгледао најпогоднијим за већ постојећу грађу, водећи увек рачуна да се читалац што лакше снађе (па чак да се и према садржају може претпоставити где је шта). У научним расправама и докторским дисертацијама то се не би могло чинити: тамо је нормално потребан обрнути поступак.

Ми не можемо тврдити да је наш критериј био беспрекоран и увек најцелисходнији. Може тих критерија бити више и сваки има своје згоде и незгоде. Па ни то није од еминентне важности: важно је да је сваки прикупљени податак нашао кров који не прокишњава. Можда би негде друго био и боље смештен, али то није сигурно.

Кад би било могуће да се изврше регистри (писаца, појмова итд.), невоље би биле мање. Али је то могуће извршити само ако је писац у истом месту где се штампање врши. За писца ових редова то није био ниједан случај после рата (у емиграцији).

Изостављено није ништа од прикупљеног материјала (сем ако се код ревизије материјала дошло до закључка да је сувишан или непотребан). Али постоји опасност да се нешто није двапут рекло. Писац је већ у годинама кад се све мање памти, а међу материјалом је доста дупликата (од истог текста или су два пута превођени и прекуцавани, па су ушла у два разна одељка). Ако тога има (што није сигурно), има га врло мали број. Неке је дупликате писац благовремено уочио и отстранио.

#### V.

Кад сабирам податке ове врсте (за разлику од других тема), ја још не знам каква ће књига изаћи и под којим називом. То зависи од много околности. Неки пут се укаже прилика да прекинем даље сакупљање и «завршим» књигу или књижицу (свеску). Још мање ја знам каква ће унутрашња подела

(композија) књиге бити. Све зависи од скупљеног материјала, од момента «завршетка» (правог завршетка нема никад), од мецена или помагача издања итсл.

Неке књиге издам обрађене, а у неким дајем сиров материјал. Обрађене су на пример књиге о Босни, о Кривошијском устанку, о Боки итд. Ове књиге што су странци мислили о Србима садрже само необрађен материјал.

То је алтруистички посао писца: он пружа материјал другима да га обраде, мада је тражење материјала по правилу далеко теже него његова обрада. (Морају се претурити стотине и стотине књига, па наћи не увек богат материјал, у већини ништа или само мало).

Кад издам неку нову књигу каже ми мој драги пријатељ пуковник Милош Гладовић, који је као бивши пуковник са ретким еланом и одличном тезом докторирао права на Женевском универзитету: — Ето, ево опет једна нова теза. За велики део мојих радова то се може рећи и он је ту, као и увек отмени господин, пун ласкања. Разуме се да за једног професора Универзитета писање докторске тезе није неки већи проблем: он сам препоручује својим студентима тезе, помаже их при раду и после оцењује: прихвата или одбија. Али радови, као што се налазе у овој књизи, нису теза већ грађа за тезу. Ова би књига имала, можда, довољно материјала за седам-осам теза. Кандидати би имали само да узму грађу (рецимо: сваки капител једна теза), да је распореде, повежу, дају своја објашњења и своје примедбе, евентуално да нађу још нешто или не нађу ништа. Само што би се онда могла оспорити оригиналност тезе (дисертације) и таксирати као плагијат. Пошто ја свуда наводим прецизан извор, плагијатор би просто казао да је он тај извор нашао. Како га демантовати? У земљи још донекле, у иностранству скоро никако. Ја не могу толико живети да сам то контролишем.

Али нека! Ја друго нисам могао ништа да чиним. Да сам обрадим материјал, нисам имао кад; старост ме обрвала. Да пропадне сасвим, као што ће пропасти још доста сакупљеног материјала, то би била још већа штета. Нека Бог да овој књизи да дође у што више рука Срба, да их окретпи и напије надом на бољу будућност! То је главни циљ свих мојих дела.

Нека се не сматра ово ситничарством. Писац који није имао ништа од писања књига не би требало да буде и морално осакаћен. У ученом свету се на то много пази. Али и другде. Мени је баш замерио мој добар пријатељ, капетан Вуксан Чукић из Васојевића, да се на то обазирем: главно је да су подаци изашли, казао је тако или нешто слично. Ја му рекох да баш није тако и наведох примере из Црне Горе кад се препиру двојица пред Књазом који је од њих двојице неку турску главу посјекао. Она је посјечена, ње више нема, али сваки хоће за себе славу (можда још и медаљу, што је такође један идеалистички знак) да је он то учинио. Хоће да то знају и његови савременици и потомци.

Баш у то време (нисам се мало зачудио) пронађена је негде у Босни нека табла од Кулина Бана, старија од његових уговора са Босном, која се сматра као прави ћирилски одн. српски докуменат (зато се често «од памтивек» каже «од Кулина Бана»). Па су се спорили они који су је нашли и они који су је први дешифрирали, по коме ће се цитирати. Итд.

Ја од свих мојих проналазака сматрам најоригиналнијим ону изјаву фратра Шимића да је циљ «НДХ» побити све Србе. Он је то дао италијанској командатури дивизије Сасари у Книну. То су наши неки људи саопштили Едмонду Парису и овај је то изнео у књизи Геноцид у Хрватској као свој проналазак. Њега су цитирали многи немачки писци, а мене нико. Толики кавалер бити с туђим добром није отмено. То је учинио један фини господин и одличан писац, не сматрајући да чини деликт.

Нека се будући писци припазе тога! Свакоме своје: то је основа Римског права, на коме почивају сва наша домаћа права. Заиста је књига Париса тим добила, али на рачун мој а не његовог саветодавца, кога ја поштујем, и он је мој одличан пријатељ. Иначе бих то жучније жигосао!

Цирих, Швајцарска 1977.  
На Усековање главе Јована Крститеља

**Л. М. Костић**

## ОДРЖАЊЕ РАСНЕ ЧИСТОТЕ КОД СРБА НА БАЛКАНУ

Смешно је и помислити да је иједан данашњи народ Европе расно чист, тј. потпуно без туђих примеса. То није ни српски народ, па маколико ми желели да је. Али он спада у релативно најчистије народе Европе баш у расном погледу. Он се најмање мешао са странцима и највише одржао своје соматске особине, своју крвну композицију, поред својих духовних особености.

То не тврдимо само ми, већ први писци и стручњаци Европе. Њих је требало прикупити, њих сад треба цитирати. То је тим нужније што су хрватски писци у иностранству прогласили нас резултатом «турско-фанарске одн. византијске реторте». А страни писци, чије је мишљење овде мериторно, тврде баш обратно, сасвим обрнуто. О Хрватима, међутим, имају потпуно опречно мишљење. Оно овде не спада и било би корисно засебно га обрадити. Овде је реч о Србима који су се више од иједног народа Балкана одржали биолошки чисто.

То је зато, што су се Срби увек прикупљали заједно, а изоловали од туђина, нарочито од завојевача. То им је највише спасило њихову оригиналност, сачувало њихову посебност, одржало и биолошку и духовну чистоту. Нарочито под Турцима.

Ето, то потврђују и странци, међу којима неки нарочито компетентни.

### 1. Посебност Срба до њиховог пада под Турску

Професор Византологије у Минхену између два рата Франц Делгер писао је 1936.1):

Стр. 120: «Византизација код Бугара наступила је, нема сумње, много раније и била је много јача него **код Срба, који су знатно дуже сачували одлике свога првобитног друштвеног поретка.** Градови, који су донекле били још носиоци извесне римске или ране византијске културе, много су лакше примали нови византијски утицај него сеоско становништво...»

Стр. 124: «Дуже него Бугарска, коју су згодне и блиске везе и путеви јаче везивали за Цариград, **могла је да сачува своју политичку физиономију удаљенија и неприступачнија земља српских племена...** Овде византизација није ни по снази била никада толико јака као код Бугара. Али и овде је, а то је карактеристично, она започела пуном снагом тек пошто је под Немањићима створена јака централна власт. Дотле су поједина племена била у могућности да, и поред врховне власти драчког стратега — власти више номиналне — **сачувају у својим долинама, опкољеним стрмим планинама, своју старинску жупску организацију, па и многе друге патријархалне особине својих предака.** Увођење хришћанства у IX. веку није овде одмах проузроковало културну оријентацију ка Цариграду као што је то било у држави Борисовој и Симеоновој...»

Професор словенске историје на Немачком универзитету у Прагу **Константин Ритер фон Хефлер** (иначе огроман противник Срба и Словена уопште) писао је у издањима Бечке академије наука (2, 116), говорећи о почетку живота словенског на Балкану:

**«Пошто је искључивост Срба била, ако је могуће, још већа него Бугара, то је спољни утицај у српска брда, кланце и долине још оштрије одбијан него у Бугарској.** Зато се њихов политички живот одвија спорије и једноличније, њихове установе не продиру преко надужег круга националног елемента, њихов утицај на друге народе постоји само у рату и нападу...»

Најбољи историчар Срба, Чех **Константин Јиречек**, пише о стању пре Немањића и за време Немањића (3, III, 39):

«Главна народност у земљи беху Срби, чија поглавита седишта беху у планинама између Јадрана и Подунавља... Између њих седели су још знатни остаци ранијег становништва. Беху то делом Арбанаси, потомци полуромантизованих Илира из позноримског времена, а делом Власи (Романи)».

Те популације су биле скоро потпуно сепариране, па је чак било забрањено Србима да се жене Влахињама.

«У бањској и дечанској повељи каже се кратко и јасно **„Србин да се не жени у Власјех“**» (Јиречек, 3, III, 115).

Јиречек даље пише (исто дело стр. 173): «Мало је било досељеника из страних земаља. Били су то Саси из Угарске... и грчки емигранти из византијске државе... Становништво се појачавало највише само унутрашњом колонизацијом с домаћим снагама...»

Професор Универзитета у Грацу **Јосиф Матл**, родом из јужне Штајерске, али Немац по народности, писао је у својој студији о политичком и културном постанку Словена (49) ово:

Стр. 153: «Најстарији облик државно-социјалног живота јужнословенских племена беше племенско устројство, које се образовало после преузимања земље. Основа овог устројства, срж социјалног животног уобличавања, беше жупа, која се делила у више братстава, а ова су имала своја ћелијска језгра у породицама, задругама. У братствима, породицама и задругама **беху меродавне везе крвне и породичне...**»

Прелазећи специјално на Србе од XII до XIV века, професор Матл пише: «У оним вековима сјаја и снаге дошло је до онога, све до данашњег дана типичнога споја државних, националних и црквених интереса, до споја државе и цркве, вере и народа. Ту леже и корени нечувене упорности коју овај народ све до дана данашњег показује у свом политичком и националном животу».

Минхенски професор **Георг Штатмилер** изнео је у својој недавној књизи о историји Југоисточне Европе (4, стр. 160) и ове редове о Србима;

«Исте јачине (као код Арбанаса) јесте прехришћанска вера Срба. Већ сама чињеница да су хришћанска крштена имена мало раширена указује да је хришћанизирање остало на површини. Српско-православној цркви је у малој мери успело да народно веровање из прехришћанског доба и обичаје прелије у хришћанском духу. Племенско-патријархални друштвени поредак српских планина сачувао је, као неки заштитни суд, права народна гледишта. Средиште српског народног веровања, то је култ предака, чија је годишња светковина у кругу породице (Слава, Крсно име) преживела и само

хришћанство. Спољашно, то је преузело хришћанску форму. Мистични родоначелник преобраћен је у хришћанског свеца заштитника. У тој форми светкују Срби све до данашњег дана овоју ранију племенску свечаност».

Минхенски професор Георг Штатмилер писао је у књизи изашлој 1950 (4, стр. 15):

«У позадини (залеђу, хинтерланду) Јадранске обале налазе се брдски предели Арбаније, Црне Горе, Србије, Босне и Херцеговине. То су мали брдски кантони и долине просторио тешко приступачни, једни од других издвојени често попречним планинама и међусобно спојени само тешким и заморним брдским путањама. **Кантони високих брда су прави предели уточишта, у којима су се до непосредне садашњости сачували најпрвобитнији животни облици једва дотакнути утицајима страних култура који увек преобличавају. У овим пределима уточишта динарског северозападног Балкана живо су се одржале друштвене животне форме, које су у осталој Европи изумрле већ од хиљаду година и пре».**

Немачки савремени научник **Герхард Волфрум** пише ту скоро (97, стр. 24); «Можда је тачно да су Хрвати у најпрво време асимилирали знатно више раније становништво него Срби...»

**Ватрослав Јагић** каже на једном месту: «...Мени би жао било да тип српски сасвим пропадне, јер је он чишћи, **више славенски него ли наш хрватски...**» (5, II, стр. 198).

## **2. Изолираност Срба под Турцима**

Ма колико звучило парадоксално, Срби су се најчишће расно и ментално одржали под Турцима. Упркос тврдња хрватских фалсификатора да су Срби «производ турско-фанариотске реторте» (док су «Хрвати» муслимани Босне и Херцеговине «згољни западњаци»), сви страни писци од угледа истичу колико је баш српско ропство под Турцима њему послужило и помогло да одржи своју етничку чистоту. Срби су тада били просторно изолирани, а та изолираност се показала као оклоп који није пуштао стране утицаје на Српски народ. Она је бар у овом погледу испала благословена.

Да видимо сад непосредно како то објашњавају страни аутори. При томе се нећемо држати неког хронолошког реда, већ више логичног следства мисли, али ипак писце разних језика и народности груписаћемо заједно.

## I.

Прво ћемо и овде навести немачке писце, као најмногобројније и најизразитије.

Нико, ваљда, није лепше описао одржање чистоте српске расе под Турцима као два немачка етнографа друге половине прошлог века. То су **фон Хелвалд и Бек**. У свом опису Турске пред Велики Руско-турски рат, они (6, стр. 169) овако говоре о Србима:

«Историја нас учи да један народ утолико присније сачува и развија своје народне особине уколико је опорије од странаца подјармљен, уколико је бахатије третиран од господујућег друштва. То видимо на Јеврејима итд... На најочигледнији начин је ово искуство потврђено код Срба. **Дуга, опора владавина Турака није успела да сломи Српски народ; он је изашао чист и непоколебан из срамног загрњаја**, а само је код ренегата изопачено народно обележје. Слободан развој народа, са жељом за западним образовањем и углађеношћу довео је и овде, као свуда друго, до глачања многих карактеристичних црта (писац мисли на Србе у Угарској, ЛМК). Али у пределима које заливају Морава, Дрина и Ибар, куда још нису били стигли културни покрети, **ту се очувало Српство у својој првобитности, неполаризирано од другога**».

(Писци кажу да ће те Србе узети за модел кад говоре о карактеристичким особинама српске расе.)

Немачки велики историк **Леополд фон Ранке** пише у «Српској Револуцији»<sup>7)</sup> говорећи о животу Срба под Турцима:

«Тако испаде да су се оба дела становништва издвојила и одделила. Кад је неки странац крајем прошлог века обилазио Србију, ништа му није тако јако падало у очи као разлика између града и села. **У градовима, већим и мањим, тврђавама и паланкама живели су Турци, на селу Срби**».



Каже како се образовала класа спахија, ново племство «које се од нашега битно разликује. У селима нису имали ни стан нити неко одвојено добро; нису имали право на судство ни на кулук. Поданике не само што нису могли својевољно да избаце, него им нису чак имали право забранити да се отселе сами и да се негде друго населе...» Имали су право само на део приноса. Писац објашњава неконгруетност интереса и става државе претстављене пашама и локалним спахијама па закључује (стр. 17): **«На томе почива успех, чак и сама егзистенција подјармљеног народа...»**

Стр. 18: **«Интересантно је да се баш на најтежем изразу потчињености веже спас нације.** Земаљски устав је, на срећу, омогућио издвајање обе народности... Поједини Србин је имао и 60 година а да није град видео. Становало се што је могуће даље од њих; у тој удаљености су се очувале посебне животне форме».

Један од најбољих историчара Турске, Немац **Ј. В. Цинкајзен**, писао је у својој историји Османског царства (8, VII, 293), да је «у Србији било око 900 спахија, делом Српског порекла; они су као свугда друго били сопственици земљишта... Ипак су они највећим делом живели у градовима, тврђавама и паланкама, **док се урођеници, Срби, скоро потпуно повукоше у села**, око 1.230 на броју. Поред тога, они су као хајдуци и пљачкаши, тражили уточиште у брдима и шумама против гоњења њихових мучитеља».

Немачки историк **Јохан Лангер**, писао је 1881. у једној расправи издатој од Бечке академије наука о некој акцији Херцеговине и Северне Албаније у првој половини XVIII. века<sup>9</sup>) и ово:

«...Оно што је у Енглеској, Француској и другде било могуће, да се ранији становници стопе са усељеним завојевачима у једну нацију, то је било неизводљиво у Турској...

Њихово порекло (турско), њихов низак културни ступањ, њихова дивљаштва, а надасве вера, довели су их у неизгладиву противност ка хришћанским становницима њихова царства...

**Прописи Корана су чинили немогућим ма какво асимилирање са хришћанима, а ни хришћани нису ни најмање били склони да напусте**

**своју веру, народност и језик за вољу Пророка и његових следбеника. Тако су остале супротности и даље у њиховој пуној оштрини...**

Они (Турци) морали су се задовољити да одузму својим хришћанским поданицима политичка права и да им наметну тешке терете (данке), али зато су морали да им оставе њихову веру, делимично и устројство...»

Велики немачки филолог **Јакоб Грим**, који је српски учио да би народне песме могао на оригиналу да чита, писао је још у првој четвртини прошлог века у једној расправи о српским народним песмама:10)

«...Толико се с правом може рећи против турске управе. Ипак ће непристрасан утисак моћи из тога да се прочита, чак да се изведе из самог постојања ових песама, **тј. да један народ који тако пева, тако мисли и тако поступа, као што је српски, не може апсолутно да носи име једног сасвим подјармљеног народа.** Изгледа да турска свирепост и лакомот дођу с времена на време до крвавог изражаја, а онда настаје мир и Турци се годинама не старају о **потчињеним, који живе по својим обичајима и својој религији.**

**У Србији држи лењи и поносни паша са својом посадом велике градове и утврђења, и задовољава се са харачом који намеће; у тешким околностима дозвољава да се с њим преговара. Права управа припада домаћој (сасвим ненаоружаној) власти; колико има предела и села у брдима које није нога муслиманина уопште газила!**

При томе се мора водити рачуна и о малаксавању турске власти уопште и **о јунаштву које су у последњем рату за ослобођење показали храбри Срби, који страх задају њиховим тиранима.** Другим поданицима Порте изгледа да ни издалека тако добро не иде. Вероватно ће доћи до тога напослетку да и Грцима, који у многој врлини заостају за Србима, буде једном боље».

Сад шта је казао пруски гардијски официр **Ото Пирх**, који је 1829. обишао Србију и своје утиске после објавио у две књиге11) са жељом, како у предговору каже (стр. IV), «да се добије права слика **о једном далеком, али привлачном народу, који напред корача, и о његовој земљи.**»

У првој књизи стр. 11 и 12 говори Пирх о Косову и каже:

«Уништење је било заиста политичко, али не морално, не физичко. **Царство српско је било пропало, али не народ.** Како се, пак, може један народ вековима одржати без политичке егзистенције? Овде су наишле надасве повољне околности.

**Физичко одржање нације било је могуће начином како су Турци држали земљу...** То није била државина (посед) турског народа, туских сталних становника у маси, већ увек само турске војне власти...»

Затим писац говори о моралном и интелектуалном одржању нације, што се цитира на другом месту.

Немачки научник **Ф. Ајхман** је писао средином прошлог века, пошто је дуже времена на лицу места испитивао прилике у Турској, још и ово:12)

«Организам Османског царства разликује се битно од организма европских држава тиме, **што народи потчињени скиптру султановом живе један поред другог у верској и политичкој одвојености;** што они имају, сваки за себе, њима својствене бар административне установе; и што њихови грађански односи подлежу посебним одредбама и законима. Док су у Европи скоро све велике нације настале из мешавине народа... на Оријенту су и данас у пуној снази супротности које је најезда Турака у XV веку успела само материјално да савлада...»

Стр. 34: «Нигде, или скоро нигде на Оријенту, не налазимо села са мешаним становништвом, свуда су или чисто грчка, или чисто јерменска или чисто турска; у већим градовима станују поједине расе у појединим квартовима (махалама), и сваки такав квартал бди са љубомором да становници неког другог кварта не допру до њега».

Чувени слависта **Франц Миклошич**, профеоор у Бечу, говорећи о словенском епосу<sup>50</sup>) каже да је народна епика плод народне одвојености. «Култура која се развија саобраћајем и разлучењем народа у сталеже чини крај народној етици... Срби су сачували у појединим скривеним кутовима свога говорног подручја епско певање све до наших дана. Али су његови дани избројани. Да се народна епика очувала код Срба до у најновије доба, то

је заслуга Турака, који, задовољни харачом и десетином, нису сматрали духовни живот раје као достојан њихове пажње...»

Сад ћемо цитирати пруског а потом швајцарског пуковника и познатог војног писца **В. Ристова** (професора Циришког Политехникума).<sup>13)</sup> Он, између осталог, каже:

«Страховито тлачење српског народа беше фактично унеколико ублажено, јер су се Турци, како на сваком другом земљишту које су заузели, тако и овде, повукли у градове. **Србин се тако просторно одвојио од Турака**, пасео је овоју стоку на пољу и обрађивао своје земље, плаћајући само турским господарима тежак данак. Сама околност да су се Турци концентрисали у градовима била је за цивилизацију утолико пробитачна **што су хришћанска племена на Балканском полуострву сачувала своју народност прилично чисто и увек су се могла сматрати потпуно одвојена од њихових господара и угњетача**. Сем пљачкања и утњетавања нису Турци ево више од петсто година управо никакав утицај вршили на Балканском полуострву. Они су и данас још као и пре петсто година, овде једна хорда, која логорује посред побеђених, с којима нема ни најмање нешто заједничко и с којима неће да има ишта заједничко».

Немачки географ-етнограф половине прошлог века **Ф. Унгевитер** пиоао је у свом великом делу о Турском царству пре нешто више од 100 година (14, стр. 178):

«Срби су били вековима ишчезли из реда самосталиих народа, **а није било мора у њиховој близини које би их довело у везу са страним народима...**»

## II.

Да наведемо и неколико француских писаца.

Француски дипломат и књижевник **Огист Дозон**, који је 30 година био конзул на Балкану, пише у својој «Српској епопеји»: <sup>15)</sup>

«Турска доминација је, заиста, имала ту корист спрам других страних доминација да је она била тако паметно изведена као једна суперструктура, **и**

**није ни најмање тражила асимилацију, као што данас чине напр. Немци, методом исто толико непаметном колико и опресивном према потчињеним нацијама, терајући их да приме њихов језик, увлачећи систематски међу њих идеје које претставља овај језик... Турска држава се није ни на какав начин мешала у васпитање раје... која је.. искључена од јавних служба као што је војна служба, остала **изолирана, заштићена од муслиманске апсорбције језиком и вером, којима је остала одана без колебања...****

Под тим режимом, који га је сувише ниподаштавао да би се постарао да га однарођује, побеђени, Србин, Грк или Бугарин, **увек се осећао као један народ** и умео је да сачува једну магловиту наду на ослобођење, која је своје корене пружала у успоменама старе независности...»

Француски писац **Едмонд Плоши** писао је у париској ревији «Оба света»<sup>14)</sup> 1881. године и ово:

**«Непродорне шуме, независност стално обезбеђена у планинама неприступачним за непријатеља, мрачни манастири при којима се преносио са генерације на генерацију најчистији патриотизам, спасише, срећом, Србе од политичке и од моралне смрти. Страшна Косовска несрећа оста урезана у њиховој успомени; она се пренесе у народне стихове, и ова поезија која се гудила(«псалмовала») на тајним састанцима, далеко од Турака тлачитеља, много је допринела да овековечи код овог несрећног народа успомену на његову стару моћ».**

Француски историк **Ернст Дени** писао је овога века (17, стр. 11):

**«Турско завојевање била је најчувенија епизода ових страних инвазија, али можда не и најопаснија. Доминација муслимана, дивља и крвава, била је мање продорна и мање наједајућа (нагризајућа) него подмукла предусретљивост осталих непријатеља, који, нападајући народну душу неумољивом инфилтрацијом, угрожаваху расу апсорбовањем и уништењем. Немци и Маџари у Банату, Хрватској и Славонији; Италијани у Далмацији; Арбанаси у Старој Србији; Бугари у Македонији. Срећом, тврдоћа народа је добра, и на овом опором металу страна киселина не нагриза тако лако».**

Професор **Емил Оман** је у својој студији о Српско-хрватској народности<sup>18</sup>) установио код Срба «једну здраву опорост, која је у опреци са оним што је ропство произвело у народу осталих земаља словенских. **Заиста, кад се говори о њиховим (српским) вековима ропства, човек се вара. Упркос Турцима, оно што је њих формирало, то је била слобода у брдима**».

Француски писац родом из Алзаса **Едуард Шире** дао је за време Првог светског рата једну заносну студију о Српској епопеји, где је поред осталог рекао (19, стр. 247):

**«Изолираност и искључива концентрација херојске Србије учиниле су од овог малог народа брђана страшног овна против угњетавајућег апсолутизма Ислама. Његова снага отпора дозволила му је да први зазвони алали (ловачки позив, ЛМК) народних устанака, поред свих препрека које су изгледале непремостиве и компликација најтеже врсте».**

### III.

И два италијанска писца можемо овде додати, оба одлична познаваоца наших прилика.

Далматински писац **Ђакомо Ћудина**, познат и као први преводилац «Горског вијенца» и историчар Црне Горе, одличан познавалац Балкана, писао је у предговору својих превода народних песама (20, стр. 49):

«Осуђен на врло тежак ниво, угрожен у својој личности и личности своје деце, Србин се повукао из градова где га је очекивала окрутност, неправда и, ако би се противио, чекали су га страшне тамнице (Ћудина сад описује изглед тих тамница према народним песмама); због тога је побегао у планине. Тамо, у неприступачним шумама, он је изабрао себи боравиште; усамљен у пустињи, он тражи слободу коју му одузимају; тамо он очекује тлачитеља. На тај начин је извршена подела становништва. Док су стари становници напустили градове, освајачи су се на неки начин тамо ушанчили. Бојећи се са своје стране усамљености коју су сами одабрали и очајања непријатеља, препустили су земљу побеђенима, задовољавајући се тиранским

наметима (харачима); они су ове напустили, не мислећи много на који начин ће се изводити управа ове бедне заједнице».

Истакнути италијански државник гроф **Карло Сфорца** писао је после Првог светског рата у својој монографији о Пашићу (21, стр. 24);

«Један млетачки трговац описао је у првим деценијама 19. века своје утиске са пута копно од Венеције до Цариграда. О Србији, у којој се није задржавао, забележио је само ову примедбу: „Ако нека варош има иоле важности, у њој станују само Турци; **рекао би човек да су се Срби повукли из града да би несметано могли живети у слободи, по селима, у дну забачених долина.** Изгледа да не залазе радо у градове, чак ни за то да би боље продали своју летину’.

Исто онако као што су хајдуци у својим пећинама, по врлетним планинама, **чували ратничке традиције расе Краљевића Марка**, тако су и ови сељаци, са смиреношћу у којој је било и тврдоглавости, **одржавали пламен традиција, веровања и тежње српског народа**».

#### IV.

Румунски историк **Никола Јорга** пише у најбољој до данас Историји османског царства<sup>22</sup>) да се:

«Словенски, арбанашки и грчки сељак у Турској, коју тако грде, много се слободније кретао и плодове овога далеко лакшег рада уживао безбрижније него многи поданик који није био Немац филантропског цара Јосифа II, и благог Леополда II».

Онда Јорга цитира руског научника **Струвеа**, који је 1793. пратио једно повеће руско друштво на Оријент. Овај је писао<sup>23</sup>): «Овдашњи сељак (у Турској) мирно обделава своју земљу, живи задовољан у својој иако рђавој колиби, ужива благословене плодове мира, и очекује весео жетву, која ће зрети за њега а не за стравичне војске пријатеља или непријатеља... Он није изложен пустошењима и грозотама као становници покрајина с оне стране Дунава». (Тада су баш били ратови са Наполеоном, а раније скоро стални ратови свих против свих, док у Турској ратова није било. ЛМК).

Јорга додаје са своје стране: «Ако су се у последњем рату многи Срби јужне Угарске придружили старијим насељеницима, то је била последица великих обећања са стране цара, а не доказ несношљиве, тлачеће беде... Турци нису баш били никако јаросни варвари које би Европа морала да избацује... Споменути руски дипломат немачког порекла изражава се више пута са правом признајући добре особине владајућег елемента као доброг и пријатног народа, чија се лењост и јавашлук може донекле да оправда климом'» (стр. 199).

## V.

И мађарски историк **Бењамин Калај** истиче у својој познатој Историји Срба пуну изолираност, па чак и некомуникативност Срба и Турака. Ми књигу немамо, али то наводимо према цитату његовог преводиоца **проф. Швикера**.<sup>24)</sup> Овај, у једној својој студији из црквене српске историје, сматра та тврђења Калајева као претерана, али признаје<sup>25)</sup> «да се не може спорити строго одвајање између Срба и Турака, које је заиста постојало, и које се спољно очитовало одвојеним становањем првих у селима, потоњих у градовима, а такође и у сасвим различитом политичком становишту и у кругу идеја које су принципијелно одударале а у којима су се оба народна елемента кретала...»

Познати мађарски балканолог **Лајош Талоци** писао је у својој историји Босне и Херцеговине (26, стр. 239):

«...Због тога је разумљиво да становништво које није постало мухамеданско, задржа своје обичаје и адете и од турског утицаја само је мало површно додирнуто иако је било подложно турским газдама. У селима, у брдима Бугарске, Србије и Босне само ретко наилазимо трагове некадашњег турског господства, док градски живот ових земаља... показује још увек турски карактер. У Босни се може од XVI. века градски живот назвати потпуно турским, јер је турско било све што је обухватало његову културу са изузетком трговачког сталежа...»

## VI.

Поред ових сасвим страних, ево једног словенског писца.



Проф. **Матија Мурко**, у својој студији «Јужнословенске литературе» у збирци «Култура садашњице» (51, стр. 208), пише:

**«Турска владавина претставља за велику већину Јужних Словена етнографску рекреацију.** Турци су свакако донели собом једну разнолику, не малу културу... али они нису денационализирани на силу... и нису се мешали уопште у живот раје. Отуда је могао настати повратак ка обичајима и животним приликама које су средњовековна законодавства и државну власт сузбијали. Овим околностима и многобројним миграцијама, нарочито Срба, према северу и западу, биле су избрисане културне разлике, а то је много допринело етничком јединству Хрвата и Срба».

### **3. Афирмисање посебности Срба ван Турске**

Некад је Турска обухватала скоро цео Српски народ. Од XVII. века Срби живе и ван Турске. Прво пребези у Војној Крајини и Далмацији, затим заостали Срби приликом повлачења Турака из Угарске, потом нове избеглице и ускоци итд. Од почетка XIX. века ствара се самостална српска држава, а мало пред тим и Црна Гора постаје све више независна од Турака.

У Црној Гори нестаје мухамеданаца. Али и док су они тамо живели, расна чистота није била каљана. Јер су ти мухамеданци, ти «потурице», били исте крви као и остали Црногорци. Црногорци су се са њима често мешали, али се нису «узимали», тако да, ако би се међу Потурице увукао какав Османлија, он није могао производити мешавину крви код православних Црногораца, а остали су напустили земљу после «Истраге».

Овде се може навести велики етнограф швајцарски француског језика **Евжен Питар**, који је ту окоро у дубокој старости умро.<sup>27)</sup>

Говорећи о Црногорцима (стр. 70) Питар каже: «Увучени у своје кршне планине, лишене вегетације, непогодне за културу... Црногорци су сачували своју 'расу', откад су заузели своју земљу, боље него остале популације. Историја овог малог херојског народа потврђује шта нам показује географска изолација... Овом опкољавању, готово једином у Европи, може се захвалити да су одржани сасвим стари обичаји у тој земљи, и сачувани, на врло строг начин, етнички карактери примитивног становништва».

У Србији је било мешавине са Грцима и Цинцарима, али само у вароншма, и то у много мањим бројним размерама него што се мисли. Али су села остала нетакнута. Ту никакве мешавине са инороднима није било. Нити је било друге вере (ње није било практично ни у варошима), нити је било друге православне народности са којима би се крв измешала. Сва новонасељена лица била су најчишћи Срби из Рашке, Херцеговине, Босне, Црне Горе, Јужне Србије, Војводине. Мало је где у свету било тако чистог елемента у биолошком погледу. Већ смо цитирали о томе мишљења неких странаца, а сад још неколико.

Француски дипломат и књижевник **Рене Мије** писао је у Ревиви оба света за 1888.28) поводом путовања кроз Србију изос. и ово:

**«Можда нема у Европи расе чистије од сваке мешавине, нити противније свакој смеси... Срби примају радо странце за неко време; они отстрањују онога ко покуша да се угњезди код њих».**

Скоро пола века пре тога писао је француски географ и етнограф, познати балканолог **Ами Буе** у свом великом делу о Европској Турској (29, IV, 167), опет о тадашњој Србији, али као популационо-расном резултату векова, и ово:

**«Грчка популација је хетерогена смеша Грка, Арнаута, Словена, Влаха итд... Напротив, Срби из Србије формирају, попут Француза, једну једину компактну масу Словена грчког обреда...»**

У тому I, страна 8, Буе каже да **«Срби готово нису помешани са другим народима»** (ту у првом реду мисли на Србију).

Десетак година доцније земљак Ами Буеа, професор Славистике у Паризу **Сипријан Робер** је писао:30)

**«Истина је да се први пут може сад са сигурношћу пратити сав ток Дунава, пловити уз његове све притоке све до најнеприступнијих кланаца Балкана, и без страха посетити племена чије је и само име Европа досад једва знала. Па ипак су та племена остала ништа мање јогунасто при својим првобитним обичајима. Заузета увек ратовима, унутра и споља, за свој рачун суседних монархија, она су и данас оно исто што су била пре хиљаду**

година. Она су неспорно најмање мешана између словенских племена (расно вајчистија).

Сад ћете разумети мотиве који су ме руководили да претставим Илирце као оне међу свим Славенима који су најбоље сачували свој морални тип и црте старе словенске физиономије».

Мало пре цитирани француски писац Едмонд Плоши, говорећи о «Новој Србији» 1881, казао је и ово (16, 922):

**«Потомци Срба пастира, који су умели, итекако, да се претворе у војнике ако је потреба то захтевала, сачували су чисте обичаје својих предака. Још данас има много српских породица које су, научене да живе далеко од великих градова и као скривене у сенци једног од старих манастира које је у шуми подизао велики цар Душан, остале узор чедности, домаћих врлина и слоге...»**

Хрватски литерарни историк Драгутин Прохаска је изнео једну причу између аге и кмета у Босни. Ага га пита колико даје годишње свом аги. Овај одговара: «Ми немамо кад да избројимо колико дајемо. Али ти мораш знати шта не дајемо». «А шта је то» пита ага. «Душу». (56, стр. 148).

Мало доцније (стр. 151) изводи Прохаска: «Највећа срећа подјармљених беше баш та коју описује анегдота, да нису морали да предају „душу”. Уопште је усвојено да је турска инвазија имала код Срба слично дејство као монголска код Руса. Она је сачувала и конзервирала националне посебности». И сад цитира Јосифа Холечка о Босни (српски превод за који ја нисам знао да постоји, већ сам тражио оригинал из Прага). Холечек пише (57, стр. 114): «Народни живот и поредак осташе исти код Срба и Руса; тако вера, језик и све што сачињава посебност једног народа. Конструктивна снага народа дође у овој периоди специјално до изражаја у кућним задругама, а његова стваралачка снага изразила се у лепим епским и лирским песмама».

И наш народ у Хабзбуршкој монархији, иако антропогеографски испремешан са иноверијом, био је њој духовно стран и са веома мало мешања. Вера га је штитила од мискуитета. Било је нешто претакања Грка и Цинцара одн. Влаха у Србе, али процентуално незнатно. Било је и напуштања

своје вере и народности. Али они који су остали у својој вери одржавали су националну, верску и расну чистоту до крајњих граница. Тешко да је иједан народ у Монархији тако бдио над овим као Срби. Они нису склапали брак са иноверијом.

Ево шта напр. пише о томе у једној студији о Буњевцима и Шокцима у водећем географском часопису Немачке 1875. :31)

«Иако ова два племена живе заједно са Србима, њих је од Срба одвајала све до најновијег доба дубока провалија. То је била црква: Срби су православни а они католици. Ретко се међу собом узимају, свако настоји да се држи изоловано...»

Исти је скоро случај био и у другим областима Ћесаровине.

## **ПРАВНИ ПОРЕДАК ПОГОДУЈЕ ОДРЖАЊУ СРПСКЕ ПОСЕБНОСТИ**

Видело се из прошлог одељка како је турски државни поредак сам допринео изолацији, а тиме и самоодржању Срба. Овде ће се изнети још нека слична мишљења посматрана под новим аспектом (правне аутономије). Својом изолацијом Срби су успели да одрже или да изграде опет свој унутрашњи правни поредак, баш зато што су били изолирани од владајуће касте и што она није ни покушавала да своје правне прописе и правне обичаје, нарочито из домена приватног права, раји да намеће. Тако је настао код поробљених народа, код Срба специјално, један посебан правни поредак, кога се сав народ стриктно придржавао, и који је даље цементирао његову особеност према завојевачу, а једнодушност и јединственост у оквиру самог народа.

Разуме се да тај правни поредак није био кодификован; он се састојао у правним обичајима. Но то је свеједно; то је био неписани закон (номос аграфос) са ништа мање правне снаге. Над њим се строжије бдило него над писаним законом који би био одузет контроли неписмених.

Из тога стања су настали изрази као напр. овај: Боље да нестане село него адет, итд.

### **4. Правни поредак српске средњевековне државе**

Српске државе су стварале српско законодавство колико је то било могуће и у средњем веку и у новом.

Као што су у слободној држави закони установљавали српско јединство, тако су они у ропству то јединство одржавали. Није била реткост да су се под Турцима строго држали прописи Душановог законодавства. Али, где су стварани нови обичаји, адаптирани новој ситуацији, и ту је, можда, још више него у законима слободне државе, провејавао народни дух.

У обновљеној српској држави је такође законодавство имало прилично националан карактер и допринело учвршћењу националног јединства и националне свести.

Мишљење страних писаца по овоме ретко су кад самостална већ се више фактора заједно износе, тако да ће се ова мишљења и на другим местима налазити.

Прво ћемо се обазрети на средњовековно српско право, посебно на Душанов законик.

О културном значају Душановог законика говориће се на другом месту. Овде се истиче само његов национални дух и његов успех у стварању и одржању српске националне посебности.

И ту се можемо позвати на најкомпетентнију личност, првог словенског правног историка. **В. А. Мађејовског**, који у својој Историји словенских права (32, I, 72) пише:

**«Да су Срби јако пазили на чистоћу свога националног духа, показују њихови закони и политичке установе, које су развили из духа словенске народности.** Много се држало до те чистоће, и то још у доба кад је она у земљама предкарпатским била већ давно заборављена. Карактер оба ова народа, тј. Словака и Срба, показује се упадљиво у њиховим законима».

То потврђује и француски академик **Тајандије**, који се и сам позива ва Мађејовског (33, I, стр. 96):

**«Душанова владавина је славна периода историје Срба. Душан је нешто више него добитник битака, он је пастир народа. Историчар словенског права г. Мађејовски потврђује да је од свих словенских законодавстава српско најсаобразније националном карактеру. Душану припада част да му је изградио основу».**

Затим ово потврђује један знатно доцнији француски писац **Ернст Дени** (17, стр. 25);

**«Душанов успех се не објашњава само његовим личним заслугама. Србија је тада постигла била знатан степен просперитета. Рудници су**

осигуравали владаоцу обилне приходе; славни Законик који је био дао својим поданицима и који докуменат нарочито драгоцен... утврдио је јавно право, и **тим лакше је био прихваћен, јер је он респектовао народне традиције. Политичка независност је била гарантована верском независношћу...**»

Професор Словенске историје на Немачком универзитету у Прагу **Константин Хефлер**, који је страшно мрзео све Словене а скоро највише Србе и њихову историју, признаје на једном месту да је Душанов законик помогао конзервирати српску нацију и одржати посебност Срба. Он директно пише (2, 193):

«У своме својству аутократора (самодршца) Душан је учинио да се закони и обичаји Срба сакупе и објаве, чиме је он себи поставио један велики споменик и још већи с обзиром на то, да је овим учинио познатим унутрашња стања. Законик претходи шест година збирци Мајестас Каролина и **доказује да тај законик није могао да спаси Србију од пропасти, али је моћно допринео да се народ и после тога одржи...**»

Стр. 198: «Ако се на овој основи упореди делатност Стефана Душана са царом Карлом, први се утолико може назвати срећнијим, што је он своје законодавство извео, и ово је **у следећим олујама сачувало националне посебности** Србије (in den nachfolgenden Stürmen die nationalen Eigentümlichkeiten Serbiens wahrte). Напротив, мора се сматрати као национална несрећа чињеница да је чешко племство одрекло да призна законодавство дато од Карла, Majestas Carolina».

Немачки публициста **А. Кобер** писао је између последњих ратова (34, стр. 134): «Душанова Србија, прва велика сопствена творевина Балкана, лебдела је у равнотежи између Европе и Византије; **на место византијског чиновничког принципа, централистичке управе, ступио је био национални осећај који органски веже, и расни осећај**; опасност која постоји за сваку велику државу на рубу Европе, опасност бити декларисан од Европе као 'једнаковредан' и тиме потпасти под идејни круг Европе Стефан (Душан) је избегао» (зато је избегао ширење према северу, чак и у самој Босни, што му модерни историци замерaju).

Минхенски професор Византологије **Франц Деглер**, цитиран на почетку, казао је и ово (1, стр. 126): «Србија је дуже сачувала своје традиционално правно стање и своје правне установе. Тамо налазимо на помагаче при заклетви, на вражду (крвну освету), вјеру (примирје) и друго. Усто видимо и судско уређење које се приближује западним узорима, па чак и неку врсту племенске организације још дуго после покрштавања. Исто тако овде се неколико векова дуже него у Бугарској одржао велики утицај великаша (властеле) на законодавство... Ипак пре XII. века нема говора о некој превласти византијске правне мисли».

Душанов законик је примењиван формално у неким српским крајевима чак и под турском влашћу. То нарочито важи за Српско Приморје, где се он примењивао тако рећи до наших дана. Материјално, пак, његове одредбе су живе у скоро свим српским пределима, као што ће се видети из даљих излагања. Што се тиче примене Душановог Законика на Српском Приморју, тај је предмет детаљно обрађен у књизи «О српском карактеру Боке Которске»,<sup>35</sup>) па се то неће овде понављати. Тамо су изнета мишљења Несрба, углавном Руса, по овом питању.

## **5. Српска самоуправа под Турцима**

### **I.**

И у ропству су Срби одржали знатан степен аутономије, као што произлази из навода у предњем одељку (а биће их и уосталима).

Турци то нису ометали; напротив, пре би се рекло да су повлађивани (из разлога диктираних њиховим државним резеном).

Сам турски правни поредак, заснован на верској основи, више је погодовао него ометао верску и националну посебност раје. То може на први мах изгледати парадоксално, али је у ствари тако. Ево и странаца који тако мисле.

У првом реду ћемо цитирати осниваче модерног социјализма **Маркса и Енгелса**. У њиховим Сабраним делима (36, I, стр. 403) стоји:



«Како пак да се сложи са Кораном постојање хришћанских поданика у држави (муслиманској). Ако један град капитулира — каже муслиманско законодавство — онда могу његови становници да постану раја, тј. мухамедански поданици који сами нису мухамеданци. Ако плаћају харач, а то је порез на главу, онда не сме нико да дира њихове куће и њихова добра. Они могу да се моле у својим старим црквама, и могу да их рестаурирају, али не смеју нове да зидају. Ако се пак један град освоји, онда цркве могу да се употребљавају као склоништа одн. азили, али не као места за молитву.

Пошто се Цариград предао капитулацијом, као уопште највећи део Европске Турске, то хришћани уживају ту своје привилегије само зато што су пристали да се ставе под муслиманску заштиту. Само из тога разлога су хришћани у стању да им владају муслимани по муслиманском закону, и да у цариградском патријарху гледају у исто време свог црквеиог старешину, свога политичког заступника и свога врховног судију».

Највећи пољски песник и професор Славистике у Паризу **Адам Мицкијевић**, казао је у својим предавањима о Словенству (37, III том, стр. 281):

«Од свих словенских земаља које се налазе под туђом влашћу најбоље су успеле оне које су се Турцима допале. Од свих победника над Словенством Турци су се показали као најчовечнији, и Словени им дугују право признање. У њиховом царству су до данашњег дана општине сопственици земљишта; сви односи човека према земљи сачували су своју простоту, своју светињу, и може се очекивати да ће у општој реорганизацији, којој словенско племе неопозиво корача, ови народи најмање страдати».

## II.

Што је локална, па донекле и регионална власт, остала код народа, то је несумњиво допринело његовом самоодржању, не само физичком, већ и духовном, националном.

О томе врло лепо, и начелно, пише минхеиски професор Георг **Штатмилер** (4, стр. 352):

**«Други фактор народносног самоодржања у османско време беше локална аутономија. Поједина села и области (брдски кантони и долине) задржаше и под османском влашћу своју унутрашњу самоуправу под сопственим кнежевима и старешинама. Као самосталне мале државе, они проживљаваху своју сопствену историју, по страни од светске историје, а само мало додирнути историјом царства (турског). Надасве је ово био случај у планинској зони Динарског западног Балкана, где су племена практично била независна од покрајинске управе».**

Очигледно су то крајеви где су Срби живели, за разлику од крајева где су живели Бугари, Грци, Румуни.

На стр. 160 исте књиге пише Штатмилер: **«Племенско-патријархални друштвени поредак српских брда је сачувао старе сасвим народне назоре као неки заштитни суд (посуду)».**

Бугарски правни историк проф. **Стефан Бобчев** писао је између ратова о правним односима под Турском<sup>38</sup>) изос. и ово:

«Села, градови, окрузи, па чак и покрајине, које би биле спремне да капитулирају, иако под извесним резервама и условима, сматране су достојним да буду фаворизоване извесним аутономијама. Из тога разлога ми видимо у свим крајевима Балканског полуострва велики број аутономних места...»

«За време прве епохе турског господарства наилазимо на целом Балканском полуострву на доста велики број административних аутономија датих селима, градовима, окрузима, па чак и покрајинама... У Србији су између осталих била два таква округа, Крајина и Кључ, чији су главни градови били Неготин и Кладово. Београдски пашалук је имао такође аутономну администрацију и, као свуда, гувернер (паша) морао је да узима у обзир мишљење кнезова. Тако је било у Крајини, у Кључу, а исто у Црној Гори, Арбанији, Мореји».

Највећи немачки историк свога доба **Леополд фон Ранке** писао је у својој «Српској револуцији» и о српском живовању под Турцима. Том приликом је рекао (7, стр. 22):

«Једну нову јединицу и заједницу образује заједнички живот у селу, и то двоструку.

Прво грађанску, не само по томе, што село само бира старерешине, кметове и кнежеве, већ и заједничком обавезом на порезу и надасве на крв. (Ранке налази аналогне одредбе у Душановом законику, § 32, 44, али надодаје да ту сличност треба испитати.)

... Друга заједница, духовна, почива на заједничком обожавању истог свеца. Тога свечаног дана се народ сакупља на једном пространом месту, свештеници се појављују и освештавају воду и уље; под њиховим вођством, са крстовима и иконама, иде се пољем и у појединим местима од куће до куће.

Ова двострука заједница проширује се даље. Више села, спојених под истим оборкнезом или башкнезом, сачињавају кнежину, и у тој заједници имају односе са влашћу. Није тако строго затворена, али је дејствителнија духовна веза у којој стоји више општина са најближим манастиром. Извесних дана се народ ту сакупља, у појачаним скривалиштима шумског предела, где манастири усамљено леже...

Ако кнезови морају да воде бригу да се манастир одржава грађевински, то они онда и своје право искоришћују, да бирају настојатеља, архимандрита или игумана...»

На стр. 24 Ранке признаје да су права те «државе сељака и хришћана» била ограничена, али «био би човек неправедан кад не би признао да турска владавина не спутава сасвим доње кругове живота. Уосталом пушта да постоје породице само ако оне своје новчане обавезе испуњују, чак повлађује одржање народности... Срби су задржали и у подјармљености, чак на свој начин и проширили предео».

Пољски публициста гроф **Валеријан Красински** писао је половином прошлог века (39, стр. 4):

«Мухамедански Османлије оставише побеђеним Бугарима и Србима њихову веру, њихову имовину и њихове локалне установе...» (док су немачки

кнежеви — како писац изводи даље — узели за себе земље Словена а њих подјармили).

Руски историчар **Л. Добров** је у својој књизи о Јужним Словенима и Турској (под Јужним Словенима он разуме Србе и Бугаре), овако 1879. описао положај Србије под Турском (40, стр. 559):

«До краја XVIII века, њен положај према другим земљама Балканског полуострва, био је један од бољих. Без обзира на турску владавину, **Србија је била сачувала своју општинску аутономију**, која се у томе састојала што је старешина пашалука — паша — имао непосредни однос само са претставницима општина, старијим кнежевима (то су јамачно обор-кнезови, ЛМК), преко њих купио порезе и објављивао издате законе одн. личну вољу падишаха (султана), преко њих је, с друге стране, народ изражавао према влади овоје потребе и жеље... Поред старијих кметова који су управљали окрузима, свако село је имало својега кнеза, који је претстављао његове месне интересе, и имао, у лицу кмета, на свом расположењу извршну власт у селу. Кнезови и кметови, које је село бирало, усредсређивали су у своме лицу полицију и судску власт; они су сакупљали порезе према разрезу учињеном од старијег кнеза и њему носили, а овај паши; они су распоређивали и натуралне обавезе. **Српска општина је претстављала онај затворени круг народног живота, који је сачувао за даље потомство основне црте националности, без обзира на сва непријатна политичка збивања.** Та општина, у којој се одржао слаб дах национално-политичке слободе, постала је за сваког Србина тим драгоценијим наслеђем прошлости, што је у њој, у **тој општини, видео макар какву заштиту против турске самовоље**».

Један од највећих европских историка, Румун **Никола Јорга** писао је у Историји Османског царства (која је њему као најобјективнијем била поверена од исте установе која је и Константину Јиречку поверила била израду српске историје) и ово о Србима под Турском (3);

«У Србији је било потпуно слободних предела којима су управљали кнезови; они су имали да плаћају суседном паши утврђени харач. Било је села која су припадала (директно) самом султану. Било је спахија који није ни помишљао да игра улогу тиранина кога се сви боје; он је скупљао

десетину и остале мале данке, пуштајући могућност откупа одједном. Београдски паша се задовољавао прикупљањем опште контрибуције...»

Немачки историк, који се специјално бавио историјом Европске Турске, **Јохан Вилхелм Цинкајзен**, у своме великом делу (8, VII том, стр. 93), говорећи о Србији пише о тлачењу јаничара и дахија, да затим установи:

**«Чак и под тим притиском код Срба се ипак одржао још увек изван национални дух, који је спољну потпору имао делом у њиховим општинским скупштинама у којима су се сакупљали домаћини кад се радило о расправљању предмета заједничког интереса, а делом и пре свега у њиховом црквеном устројству. До 1765. имали су свога сопственог патријарха...»**

Писац говори даље о негативним појавама под Турцима, утврђујући закључно да «ипак, и под тим рђавим односима није никако замро био национални осећај Срба. Он је још увек, с времена на време, живахнуо...»

### III.

Сад неколико конкретних података.

Велики немачки историчар **Леополд Ранке** писао је у својој «Српској револуцији» (7, стр. 7);

«У Херцеговини се један део старих војвода, иако је остао хришћански, осигурао привилегијама и бератима, и тако одржан у својим правима. Под њиховом заштитом уколико је то могуће, удаљен од Турака, чак снабдевен оружјем, живи народ и пасе своја стада у брдима...

На сличан начин су управљани до 1807. Крајина и Кључ: овај (Кључ) кнежевима које је Porta постављала и који су се мењали, она (Крајина тј. Тимочка) преко наследних кнежева старе куће Карапанџића. Они су уживали принчевски углед и мада не привилегију, као што се говори, да никад ниједан турски поткован коњ не сме њихово земљиште да прекорачи, ипак право да не трпе никаквог спахију у њиховој области нити да дозволе ма каквом Турчину да се ту насели. Једноме бегу који је становао у Кладову плаћали су

уобичајени данак. Не много друкчије су неко време поседовали Рашковићи Стари Влах.

Скоро потпуно независним могле су се назвати општине Црне Горе...»

На стр. 233 пише Ранке: «Кад је Монтеблано 1625. из Дубровника преко Фоче путовао за Нови Пазар... нађе сељаке ових предела у устанку а мало затим им паша објављује да задржавају своје привилегије. То су очеви Херцеговаца, који су увек уживали извесне слободе...»

Проф. **Константин Јиречек** пише изос. (3, III, стр. 49) да су у неким пределима Црне Горе и Херцеговине (он нарочито спомиње Његуше, Бјелопавлиће и Дробњаке) «одржала племена стога тако дуго, што им је природа брдовитог земљишта ишла у том на руку што су се насеља мало мењала, што је начин живота био више пастирски и што су, најзад, и под турском влашћу ови крајеви били слободнији. Према суседству чинило је племе једну политичку целину. Оно је имало своје сопствене власти, а наине војводу који је биран доживотно али увек из истог братства. Главари братства или села били су кнежеви. Плем је своје скупштине и судске састанке држало под ведрим небом на одређеним местима. Плем је на својој тачно обележеној територији имало заједничке племенске испаше и шуме, напр. Дробњаци борове и јелове шуме на Дурмитору. Плем је имало заједничке пријатеље и непријатеље и своју сопствену војску под својом заставом. У војсци су ратници распоређени по братствима...»

Хрватски историчар **Милан Шуфлај** је проучавао развитак племена у Арбанији и суседној Црној Гори. По њему (цитирано према Геземану, 42, стр. 53) још у XIV веку се у исправама спомињу племена Бањана, Дробњака и Ћеклића, а у XV веку Бјелопавлићи (1411), Пипери (1416), Васојевићи (1444), Кучи (1455) итд. «Настају пастирски катуни, препуњени наслеђем ранијег времена, наоружани са праћком, копљем и отровном стрелом, пуни од пранагона самоодржања: крвна освета, беса и побратимство. Они гутају култивисана села низије, али у исто време они попримају у себе византијско-српске правне установе...»

Млади немачки научник Матијас Бернат, родом из Баната (1920), а сад професор у Берлину, писао је 1960. у једном великом скупном делу (105, стр. 232):

Писац прво говори о црногорској фактичној аутономији која је граничила са самосталношћу, да продужи; «У својој делатности много уже ограничене беху поједине форме аутономије, које је становништво успело да сачува ван неприступних брдских кантона. Појму милета османских господара беше прилагођена она локална аутономија у облику „кнежине“, што значи политичка и пореска самоуправа сељачких предела најпре под наследним а после изабраним кнежевима, који су вршили и ниже судовање; спорове су османски судови преузимали ако је какав муслиман био њима погођен...»

#### IV.

Било је аутономних жупа и области и под Млечићима. Тако напр. пише **Владимир Дворниковић**, Хрват (45, стр. 853):

«И после Немањића су преостале, као правни и „државни“ рудименти неког прастарог стања, **разне мале аутономне јединице, жупе или „кнежине“, као напр. Паштровићи код Будве, Грбаљ у Боки и др.**».

Те области Дворниковић са правом сматра резидиума Немањићке државе. Стручна испитивања то потврђују.

За Паштровиће каже Шуфлај да су се «развили били у једну аристократску сељачку републику, пола племенске а пола млетачке врсте...»

**Жиречек** пише (3, III, стр. 52): «Паштровићи, код Будве, били су све до пада Млетачке републике засебна племићска општина...»

Стр. 55: «У Приморју, код Будве, седели су Паштровићи споменути први пут 1355, а од 1423, под млетачком влашћу као племенита општина, с војводом и четири суђе, располажући у XVI веку са хиљаду ратника».

Али та «република» није имала свој статут, као остале аутономне општине Приморја, нити своје посебно право. Зашто? То је питање решио Рус, проф. **Александар Соловјов**, сада у Женеви. Он је казао (46, стр. 10): «Паштровски статут није сачуван, јер није ни постојао. **Паштровићи су се**

**увећ служили Душановим законима». Мало пред тим каже за препис Душановог законика нађен у Грбљу, који се налази у Богишићевој библиотеци «отвара нову страницу у проучавању Душановог законодавства, показује да се оно у принципу примењивало до краја XVIII века у Српском Приморју».**

О аутономији Паштровића и Грбља, као и осталих бокељских општина за време млетачко, говори се потанко у нашој књизи «О српском карактеру Боке Которске» (47, стр. 115 и даље) и књизи «Кривошијски устанак 1869. г.» (47а, стр. 18 и 19), па то овде нећемо понављати.

Она је много допринела да се Бока сачува Српству (пored вере). Дошао сам до једне интересантне констатације; да су се од немањинског Српства одржала само три места која никад нису била турска, сва три у Боки: Паштровићи, Кртоли и Луштица (ова два скупљена у тзв. Михољском збору). Под Турцима српска етничка територија је, може се рећи, увећана а не смањена. Под Млечићима и Дубровником она је сужавана и брисана. Приморски крајеви који су били под Турцима (Грбаљ, Херцег-Нови, Рисан итд.) одржали су чисто православље и српство, али од општина које никад под Турцима нису биле а имале су првобитно српско становништво, то су три поменуте и још неко мање месташце. Аутономија је ту много допринела.

Руски конзул у Сарајеву **Ал. Ф. Гиљфердинг** посећује сву земљу где тада Срби под Турцима живе и равно пре 100 година даје овај детаљ о Пиви (43, стр. 346):

«Ја сам седео пола сата са пивским мудиром. Тај Турчин није ни по чему био интересантан, и ја га овде не бих ни споменуо да ме нису запрепастили његови односи са хришћанима. У другим местима хришћани дрхте и склањају се пред мудиром. У Пиви (а такође и у другим пограничним нахијама) они су с њим фамилијарни, без церемонија седе поред њега, тапкају га по рамену, и носе гордо оружје у његовом присуству. Заједно са мудиром дошли су к мени два хришћанина, војводе пивски и дробњачки, старешине тих племена, од народа изабрани, и ја сам лако запазио да се мудир бојао војвода као огња и да им се понизно клањао. Мудир живи у



Пивском граду, старом утврђењу на вису, пола часа од манастира: тамо се налази невелики турски гарнизон.

Турска власт се не меша у управу тих племена, само данак од њих добива. Он није мали. Али су га хришћани сносили без роптања, користећи се унутрашњом самоуправом и делећи порез међу собом при искључењу сирочади. Они су такође радо давали својим агама четвртину жетве, јер те аге, које су становале у Никшићу, нису се такође мешале у њихове послове, већ су се задовољавале кад добију оно што им припада...

Треба још напоменути да тамо не зависе сви хришћани од ага. Многи су у последње време откупили своје парцеле и сад са њима поступају као пуни власници...»

Професор Славистике на Бечком универзитету, Словенац **Франц Миклошич**, писао је у једној расправи бечке Академије наука (44, стр. 85).

«Племена Васојевића, које је сада спојено са Црном Гором, беше све до владавине кнеза Данила потпуно самостално (независно). Они (Васојевићи) су живели у потпуној племенској слободи. Настојатељ манастира Ђурђеви Стубови и кнез Сима Лакићевић имаху извештан утицај код народа, али одлучна беше јачина племена и храброст. Све је стојало до снаге племена и до одважне руке».

## **6. Верска самоуправа под туђином**

Овде долази и црквена аутономија, која је била можда далеко ефикаснија од световне. Јерархија је имала власт над верницима не само у догматским или чисто верским стварима већ и у цивилним.

О томе је много писано, али сам ја само мало података скупио. Ево и њих.

Руски историк **Л. Добров** у својој књизи о Јужном Словенству и Турској<sup>53</sup>) описује власт цариградског патријарха над православним становништвом Турске (стр. 383), али онда утврђује, с позивом на **Голубинског** (Очерк историји православних црквеј): «Таквом влашћу као патријарх у односу на подвлашћене Хришћане — **искључујући Србе који су**

**сачували своју Патријаршију до друге половине XVIII века — био је снабдевен епископ према верницима своје епархије...»**

Зашто су овде Срби искључени? Они су искључени из власти цариградоког патријарха и од њега зависне јерархије. Али исту власт коју је имао цариградски патријарх, са својим потчињеним црквеним органима, над грчком, бугарском, румунском, влашком, арбанашком паством, имао је Српски пећки патријарх над српском паством, он лично и његови владике у име њега, а свештеници у име ових.

**Б. С. Кунибер** каже (54, I, 16); «Срби, иако распршени на неколико пашалука, били су ипак сачували још и вид народности у црквеном старешини, који их је, такорећи, представљао...»

Професор у Гетингену **Максимилијан Браун** писао је 1941 (55, стр. 145):

«Свештеници су били у очима Турака природни вође и управљачи Хришћана. Посредством њих је држава преговарала и саобраћала са својим хришћанским поданицима...

У основи узето, **Црква је добила турским завојевањем више права и већи уплив према становништву него га је имала раније, у време хришћанских држава.** Само је био уништен њен утицај на политику и њена привредна ситуација...»

У примедби под текстом пише Браун: «Османлије су биле изградиле свој државни и правни живот сасвим на основама своје религије. Они су, онда, сматрали да се по себи разуме ако њихови иноверни поданици исто тако поступају. **Црква је још од почетка сматрана као меродавна инстанција у оквиру хришћанског становништва.**»

Један од најбољих познавалаца Турске у половини прошлог века, немачки писац **Ф. Ајхман**, издао је 1858. књигу о намеравама «Реформама у Османском царству», при чему је изложио своје примедбе о стању у тој земљи коју је походио годину-две раније и где је сасвим студиозно проучавао стање и прилике припадника разних вероисповести. У тој својој књизи<sup>58)</sup> каже Ајхман још одмах у почетку:

«...Пошто Исламу није никад пошло за руком да у земљама које су освојили преведе хришћанско становништво учењу Пророка, пошто ово учење наређује да се неверници силом покоре али не проповедима преобраћају, пошто је њихово уништење било политички немогуће, то се морала наћи нека форма за њихово живовање у земљи верних. Тако је дошло до тога да су **задржане хришћанске заједнице са њиховим црквеним и административним поретком, да су оне уврштене у царство Османлија које их је тиме правно признало...** Они су сачували масу потпуно одвојену од господарских племена, и ова нису имала никаква удела у њиховим политичким правима...

Хришћани нису смели захтевати да постану пуноправни чланови организма чији је животни принцип био Ислам. **Они су зато остали увек ван склопа османске државе и њених, у извесном погледу теократских устава.**

Док је, дакле, у Европи вера била елеменат који је посредовао у мешавини разних народа и помало довео до изравнања међу повластицама освајача и дужностима освојених; док је тамо Црква непрестано настојала да расе међусобно измири и повеже у нације, **на Истоку је била противност религија та која је друштво раздвојила у фракције до његових најдоњих слојева.** Освајач није хтео да верске разлике отклања силом или милом; он је оставио веру својим потчињеним народима, па је чак обећао да ће је и штитити. Он је уништио њихову политичку егзистенцију, он је разрушио њихове државне установе, и није било могуће да им у новооснованој муслиманској држави пружи пуну накнаду за то. Али им је са вером и Црквом остављена, и то не као Божја установа већ као Црква која је снабдевена новим далекосежним административним овлашћењима, као регенткиња харачких народности, која је уједно и одговорна солидарно за њихову послушност. Она је на тај начин постала медијум између Хришћана и Муслимана: за веру, за народност и за обичаје оних првих као неки заштитни зид, за друге (муслимане) згодан инструменат преко којег држава може да држи у реду масе политички бесправне и преко којег може да врши опорезивање.

Двојак карактер који је на овај начин Цркви признат, потпуно је одговарао правом бићу муслиманског друштва, код кога су вера и закон, црква и држава међусобно помешани; према томе је изгледало природно дати покореним народима организацију аналогну оној коју има господујућа класа, тим природније, као што је речено, што је црквени поредак био једини облик њиховог националног живота који је освајање поштедело. Ако је господар државе као калиф (наследник Пророка) био одевен религиозним карактером то му није могло бити противно да се и патријарху као духовној поглавици своје харачке раје, препусти и световна управа. Кад је кадија био судија за муслимане, зашто не би могао то бити епископ за хришћане?

**Али је разумљиво, кад се већ препустила унутрашња управа Хришћанима, да је то учињено у претпоставци да ће се они држати одвојено од муслиманског друштва, и да неће никако вређати обичаје, понос и привилегије владајућег племства...»**

Аустријски турколог **Карл Сакс** писао је мало пред Први светски рат (59, стр. 8):

«Духовним старепشناма је... још од султана Мухамеда II, који се сматрао наследником византијског цара кад је освојио био Цариград, признат угледан положај и готово независна судска власт над овојим верницима...»

Стр. 12: «Кад је Царство било пало са свога некад тако импонирајућег положаја снаге, народне честице које су биле отпале од хришћанства остале су верне Исламу. Оне су се, не поставши османлије, делом ипак денационализирале (одродиле).

Остали потчињени људи чврсто су се држали њихове народности и неко стапање догодило се врло ретко...»

Стр. 17: «**Највећи део вероисповести у Турској, изузимајући Ислам и Католичанство, имају национални карактер и у очима њихових верника (изузев Арбанасе) скоро у првом реду су израз њихове националности, и зато су их држали високо и чврсто.**

**Велике немухамеданске верске заједнице у Турској су црквено-световне корпорације — милети, — организоване са духовним и световним**

саветима, нарочито у брачним а делом и наследним питањима; у колико су националне, њима је поверено било и школство...»

Савремени немачки писац **А. Х. Кобер** писао је мало иза Првог светског рата (34 стр. 75):

«...Чак и на самом Балкану вршена пропаганда грчке цркве против 'неверника' не значи верску борбу, **већ формулирање националних инстинката, и овај национализам, нагонска љубав према слободи још полуномадских племена, била је у ствари једина права борбена снага против Турака.** Све оно што је доцније историја Западу, западном хришћанству, приписала на иделном полету против исламских тирана, што су стилизирале енциклике леци, програми и памфлети као горуће жеље Европе, редуцира се напослетку на пар бугарских, српских, босанских, арбанашких, угарских бритких сабаља, које су се са султанима носиле...»

Професор **Георг Штатмилер**, сада у Минхену, писао је наших дана (4, стр. 351);

**«Национална свест балканских народа, вековима гушена, живела је и даље испод површине османске владавине. Њени носиоци беху народна црква, национална хајдучија и локалне аутономије.**

Конфесионално двоструки слој државе чинио је да муслимански господски сој начелно уопште није водио рачуна о верско-црквеним односима раје. **Црква је имала своју културну аутономију.** А пошто Црква на Истоку није наднационална светска црква, већ национална народна црква, то је ова околност имала огромно значење за духовно самоодржање балканских народа. **Само под заштитом културне аутономије својих народних цркава, могли су балкански народи да свој посебни духовни живот спасу даље бар у скромној форми.**

Владике су били заступници и претставници народа према држави, и из те политички посредничке улоге владике између паше и раје могла се у Црној Гори да развије епископска црквена држава, која је после у XIX веку постала модерна европска територијална држава».

Писац говори о привилегијама Цариградске патријаршије и патријаршијама Антиохије и Јерусалима, па каже (стр. 14):

«Сличан положај су раније сачувале биле архиепископије Охрида и Пећи; оне су међутим у новије време једним царским хатишерифом опет здружене са Цариградском патријаршијом. Један тако независан положај ужива још данас архиепископ Кипра као аутокефалос и владика Црне Горе који своју инвеституру добива од Синода у Петрограду. Црна Гора се уопште одтада успела да извуче испод ауторитета Порте... **Потпуно независна од Цариградске патријаршије је Српска црква; издвајање је извршено у XIV веку.** Избор српског патријарха се врши од заступника Српске нације, и Србија је према томе и у верским и у световним стварима независна од Патријарха у Цариграду».

На страни 325 **Гиљфердинг** (43) описује случај отпора грчком владици у одабирању духовника (попова). Ту он изосл. каже: «Овај случај може читаоцима показати како је живо учешће православних Срба у Турској у судбини његових цркава и манастира; народ поштује цркве и манастире својим активним учешћем и бригом, и одатле он црпи право да располаже њиховим пословима. Онај ко дође у Турску изненађује дивљењем та слобода народног живота, сачувана под страшним материјалним притиском у свему ономе што се тиче духовних интереса народа.. Свуда у БиХ ја сам осећао присуство те стихије код православних становника. У свакој ситници они показују да је ствар вере и цркве њихова општа ствар. Сав народ њу претреса и сваки пут кад треба он стоји за њу душом и телом. У питањима вере и цркве све је код њих спремно да васкрсне општину која је ослабила услед многих несрећних околности... Та слобода народног живота хришћана у духовним делима, то је она луча светлости која тако угодно блешти у магли која засењује турске Словене; она ће им можда указати пут ка препороду. То је та добра судбина којом је усуд, могло би се рећи, наградио православне Србе за велика зла од турског јарма, да би се потврдило правило да нема на свету зла без добра.

Јер до покоренја од стране Турака, особито за владе последњих Немањића, по утледу на Византију... вера и црква код Срба почеше да се обраћају у оруђе светских интереса и ми можемо показати у старим српским

споменицима на многе знакове моралног пада који је отуда произашао. Муслиманско завојевање оставило је цркву и веру ван светских услова; народ је постао њихов једини заштитник. Тај заштитник постаде подвигом моралне слободе и самоодрицања, јер су сви спољни услови деловали ка апостазiji. Тај подвиг моралне слободе и самоодрицања још је јаче повезао спој народа са вером и црквом. Свештенство, са изузетком оних архијереја који су, после пропасти Пећке патријаршије, почели да шаљу из Цариграда; сасвим се слило са народом. Отуда оно (то овештенство) има тако огроман и благодетан уплив на своју паству макар да му (том свештенству) недостаје образовање.

Осећајући се живим члаиом Цркве, живим хранитељем Вере, гледајући у свештенику човека који живи истим животом као он и с шим дели и тугу и радост, православни Србин у Турској проникнут је безграничном, а у исто време свесном преданости Вери и Цркви. Он је остао веран Православљу. Не могу да га одврате ни искушења према господујућој вери, ни наговори, од истинског учења».

(Гиљфердинг, немачки Хилфердинг, био је несумњиво ревностан православац, па му је то нарочито пало у очи. Напомињем да је превод што је могуће ближи оригиналу, па су остављени и неки русизми познати нашем народу. Сад је изашао у Сарајеву и такорећи званични превод ове књиге на српски, али сам ја Гиљфердинга нашао на руском у Публичној библиотеци Њујорка и одатле чинио преписе; био сам свега пет радних дана у Њујорку и нисам знао шта пре да препишем).

Руски историчар **Л. Добров** описује у својој књизи о Јужким Словенима (53) издатој 1879. (дакле после Руско-турског и наших ратова са Турцима, Срба и Црногораца) власт цариградског патријарха над православним становништвом Турске (стр. 395) и онда утврђује, с позивом на Голубинског (Очерк историји православних црквеј): «Таквом влашћу као патријарх у односу на православне Хришћане — **искључујући Србе који су сачували своју Патријаршију до половине XVIII века** — био је снабдевен епиокоп према верницима своје епархије...»

Нарочиту аутономију са многим повластицама уживали су Срби у Турској преко своје Патријаршије док је она дејствовала. Али ће то стање бити објашњено на другом месту (тамо где се говори о Патријаршији као заштитнику Српства посебно).

## 7. Породични поредак под туђином

Повучен у себе и своје збегове, Српски народ је нарочито, за време ропства, изградио своје приватно право, основе свога међусобног живота, који је био сношљив, моралан и богобојажљив. Он је то изградио нарочито у породичним односима, чији се главни облик, задруга, сматра оригиналним и веома ефикасним правним институтом који је много допринео у духовном и физичком одржању Српства.

Немачко-чешки етнограф **Сигфрид Капер** писао је у једној својој студији о српским легендама пре сто година (60, стр. 573):

«У свом сећању на старословенски патријархализам и избегавајући додире са грштвом, вековима жртвован анархији наднеобузданијег деспотизма, **могао је он** (Српски народ) **да спозна породицу и њен проширен круг, општину, као једина основна утврђења свог друштвеног опстојања**; оне су му морале бити свете, њих повредити, претстављало би најкажњивији атентат на добро целокупности. Отуда ће се разумети какву им важност он (Српски народ) показује свуда а нарочито у легендама. Отуда величање врлина куће, материнске љубави, детињске љубави, љубави брата и мужа, верног кумства, пријатељства, часности, и, напоследку, љубави ка племену, ка јунаштву и саможртвовању за народ и веру. Отуда опет и неопростиво проклетство свега противнога...

Томе племену, духовно и телесно неослабљеном, желимо од свега срца да његова схватања простог и чисто људског сачува и даље».

Мало пред тим, аналишући једну српску народну песму (стр. 568) пише **Сигфрид Капер**:

«Може ли да се замисли једно моралније појимање кардиналних врлина људског заједничког живота? **Прво мир у породици, онда у општини**, затим част жене, а са њом и част свију, жели се да се одрже светим, **јер иначе нема**



**заједничког живота.** Ко повреди те светиње, тај чини злочин на целом човечанству, и то не може да откаје. Ван ове просте, српске легенде, ми не познајемо никакву другу у којој би са тако мало речи било изложено тако много по садржини».

На предходној страни Капер аналише другу српску песму, која има на изглед религиозни вид. Али се испоставља да су «пре свега чисто људске дужности чија се повреда проклиње: **дужности према породици, кући, друштву, дужности љубави ближњег и поштења**».

Даље опет по другим песмама пише **Капер:** «Као грехови против општине и људског друштва уопште јављају се злоба, завист и превара, судијска подмитљивост, злоупотреба општинског поверења, издаја пријатељства...»

Говорећи о Карађорђевом устанку, познати немачки историчар Европске Турске **Цинкајзен** пише (8, VII, 291):

«Нису то изазвали само моменти који условљавају материјалне и формалне односе народног опстанка, него такође, и првенствено, духовни и морални елементи који дубоко задиру у унутрашње биће српског народа. Јер, можда, ни код једног другог хришћанско-словенског народа, који је од свог поробљавања остао стално у непријатељском односу према својим исламским завојевачима, није се тако чисто и сигурно одржала породична заједница, задруга или кућа, **као подлога општинског устројства и националног опстанка**; нигде, ваљда, друго није верски живот био тако моћна потпора и одбрана поново пробуђене политичке независности, верски живот, у своме споју обожавања природе са хришћанским идејама и начинима гледања...»

Велики италијански полихистор **Никола Томазо** писао је у свом Естетском речнику (61), према преводу Данила Петрановића:

«Каква је породица, такав је и народ. Између толико јада, велика је утеха **што је српска породица очувала чисте и миле свете домаће везе у оним крајевима који још нису покварени туђинским духом и обичајима.** Већи

део српских песама треба приписати домаћем животу и осећању; они су обележје и огледало грађанске величине...»

Маџарско-немачки социолог и етнограф **Александар Сана** писао је иза Првог светског рата, поред осталог, и ово (63):

Стр. 50: **«Породични живот је код Срба најчишћи што се може замислити... Старији чланови породице беху врло поштовани; младо је да слуша а старији да заповеда. Друга пословица каже: Где се старији не слуша, ту ни Бог не помаже...»**

Стр. 65: **«С друге стране задрузи припада то преимућство да је очувала чистоту расе у четири века ропства...»**

Професор Универзитета у Грацу **Јосиф Матл**, родом из Јужне Штајерске, али Немац по народности, писао је у својој студији о политичком и културном постанку Словена (49) ово:

Стр. 153: **«Најстарији облик државно-социјалног живота јужнословенских племена беше племенско устројство, које се образовало после преузимања земље. Основа овог устројства, срж социјалног животног уобличавања, беше жупа, која се делила у више братстава, а ова су имала своја ћелијска језгра у породицама, задругама. У братствима, породицама и задругама беху меродавне везе крвне и породичне...»**

Италијански писац овога века **Анђело Перниће** издао је за време Првог светског рата (1915) у познатој италијанској збирци «Хепли» књигу са насловом «Порекло и историјска еволуција балканских народа» (48), где има доста података и о Србима. Овде нас интересују стране 54-55. Ту он прво цитира **Куниберта (Бартоломеја Силвестра)**, кога смо ми на неколико места у нашим књигама наводили. (Живео је од 1800. до 1851). У својој главној књизи о Србији он износи према цитатима Пернићеа (64): **«Породице живљаху изоловане (у шумама), али су се њихове старешине састајале у данима великих свечаности или кад је требало дискутавати о општим стварима. Они су онда сачињавали скупштину под председништвом једног кмета...»**

Анђело Перниће продужује са своје стране (стр. 55): «У овом окупу породица, у овој примитивној форми општине много раширеној у Србији, појединци налажаху у узајамној помоћи, ако не баш снаге отпора, а оно снаге за патњу да не би били уништени...» На страни 183 поменуто књиге пише даље: «У помањкању слободе... борба цивилне активности је била заиста ограничена, али потсећајући на права независности и продужавана на неки начин у традиције народног живота». То он канда цитира грчког писца **Бикаласа** (65).

На страни 54 каже **Перниће**: «То је била чврста организација породице, која је Словенима давала снагу и чврстину осећања које их је одржало уједињеним а различитим према Турцима, подјармљивачима и покварењацима. Били су то калуђери из манастира који су одржавали живу традицију црквену и националну, **дакле националну свест...**»

Савремени немачки етнограф **Герхарт Волфрум** писао је ту скоро (97):

Стр. 23; «Турци су уклонили стари политички поредак... Под строгим двоструким слојем османског правног поретка, муслимани и немуслиманска раја — остаде традиционални поредак сељаштва (задруге) ипак неокрњен».

Савремени немачки историчар, специјално словенских држава, **Матијас Бернат**, родом из Баната, писао је ту скоро (105) у једној угледној колекцији:

«...Поред српске народне цркве играла је даље **задруга**, велика породица, улогу чувара традиције и етничке повезаности. Задруга, у Војној Крајини означена као породични комунитет (заједница), обухватила је у привредно аутарктном домаћинству 20 до 30 лица, читав род на основу заједнице имовине, и она је као основна јединица националне самоуправе имала важну политичку функцију.

Ако су патријархалне друштвене форме у заштићеним брдским кантонима Старе Србије углавиом образовале чауру националне посебности живота, то је конзервирајућа улога цркве и задруге била од одлучне важности у колонијалној новој земљи, коју је Српство населило у току турског земана...»

## 8. Правни поредак обновљених српских држава

### I.

У обновљеној српској држави XIX века продужена је пракса утврђивања правног поретка у националном и патријархалном српском духу.

Пруски официр **Ото фон Пирх** је на овом путу кроз Србију 1829. сам утврдио (11, I, стр. 16) **«да код Срба преовлађује смисао за законски поредак, да му је то својствено, и да то произлази из његове склоности ка патријархалном животу».**

Велики француски песник **Алфонз Ламартин** казао је за Србе, које је посетио 1833, да имају **«чисте и патријархалне обичаје... Њихови обичаји су чисти као обичаји пастирских и религиозних народа...»** (66, IV, стр. 5);

Описујући још у тридесетим годинама прошлог века стање у Турској, немачки писац **Ритер** (47) овако се изражава о Србији:

**«Србија у много погледа чини противност Влашкој. У Србији нема ни бојара ни другог племства, нити великих градова ни двора, већ само народ и књаз. Милош, овај ванредан човек, изборио је слободу својих земљака са мачем.**

Према споља он је јак, захваљујући ратоборном, ваљаном карактеру српског народа. Јер, иако његова милиција није бројна, ипак сваки Србин уме да рукује оружјем, због чијег слободног ношења је он тако дуго војевао».

**Ами Буе** је писао 1840. године (29, II, стр. 65):

**«Још и данас налазите српског сељака, кад је већ слободан и свај сопственик... да он не признаје другог господина изнад себе до књаза којег је народ изабрао...»**

**Али Буе** је писао даље (IV, стр. 158), приказујући стање обновљене Србије:

**«Уз владу чисто националну коју је сам изабрао и која води рачуна о свим његовим гледиштима, уз такав режим, праведан, под постојаком владоцем, Србин има још и то преимућство, да не прима друге законе сем оних који**

су прилагођени његовим обичајима, док Књаз није опседнут туђинским утопијама, или пројектима који интригантима носе корист, као што је случај у Грчкој.

Ако су му потребни учени саветници, он не позива странце, већ каквог угарског Србина, чији је патриотизам исто тако жив као Србина из Србије...»

Професор Славистике на Францусном колеџу, **Сипријан Робер**, писао је 1844. (68, I, стр. 219); «Да су Срби европски Арапи, рекао је један муслимански писац; заиста овај народ који као своју карактерну црту има екзалтирану љубав ка независношћу, и кога словенски публицисти називају најдемократскијим народом Истока, формира уствари истинску републику... Једнакост, коју пожудно Срби заступају, не састоји се никако у томе да се сви спусте на ниво простака, него да сви постану центлмени. Ја сам питао ове сељаке има ли међу њима благородних. „Да, они ми одговорише, сви смо ми благородни”» (писац то понавља на српском).

Даље тамо стоји: «Господар није одличнији него они чије интересе заступа, и, ако он рђаво влада, бирају на његово место сина му или неког рођака. Исто право које он (народ) врши према посебним господарима (кнезовима и кућним старешинама), он је увек вршио и према врховном господару, признајући династичну наследност. Противник сваког јарма, без новина, без главног града каји би му служио као форум, **он диктира законе својим газдама**».

## II.

Ово су све подаци од разних писаца, немачких и француских, из прве половине XIX века. Сад ћемо изнети више мишљења само једног, француског писца с краја прве половине XIX века. То је **Иполит Дебре**.

О Иполиту Дебре нема ништа у СХС Енциклопедији Станоја Станојевића. У Југословенској Енциклопедији Мирослава Крлеже има омањи чланчић Рудолфа Мајкснера, «научног сурадника Југославенске академије», где стоји да је боравио у Хрватској 1845. и после тога писао све о самим Хрватима. Бар не спомену тај сурадник Југославенске академије знаности и

умјетности да је ишта написао о Србима. Живео је од 1819. до 1898. Био је истакнути француски публициста, а доцније (од 1852) дипломат. Како се у оригиналу (у овом случају на француском) пише његово име видеће се из литературе (то важи, разуме се, и за све друге стране писце овде цитиране).

Док је у Европи свуда врело, у време «Мађарске буне» и општих устанака потлачених народа Европе, објавио је француски публициста **Иполит Депре** у париској Ревии оба овета, броју од 1. јуна 1848, један јако запажен чланак под насловом «Социјална питања у Европској Турској» (69) у коме, између осталог, стоји:

Стр. 757: **«То су били српски сељаци, вођени такође сељацима, као што су били Ђорђе Црни и Милош, који су, од 1804. до 1812, дали примере устанка расе, чија је последица била ускрснуће старе независности Срба...»**

Стр. 757: **«Кад су се Срби, почетком овог века, дигли са Црним Ђорђем на челу, устанак је био управљен против паша и спахија отоманских, који су угњетавали земљу, било као управљачи било као власници.**

**А кад су та иста лица (Срби), под Милошем Обреновићем, дали себи устав, направили су га, инспиришући се својим традицијама, просветљеним и оплођеним зраком светла модерне цивилизације...»**

**«У Србији нема привилегија ни класа; сви су Срби пуноправни власници (земљишта); ови плаћају без разлике дажбине општини и држави, које су разрезане сразмерно свачијем претпостављеном имању...**

**Једном речју, сви ови сељаци су сопственици, слободни и грађански и политички; још се може додати да су, захваљујући простоти интереса и обичаја, сви сопственици сељаци».**

**«То је карактер демократског закона који је следовао несрећном систему отоманских спахија. Једнакост није прокламована само законима, она је и остварена. Она је из установа прешла у душу, или боље рећи она је настала у једном природном и спонтаном елану ових тако правих душа, одакле се проширила по целом социјалном организму. Рећи ће се; то је сен нашег модерног друштва али сен савршенија од стварности, једна**

идеална заједница сељака власника који својим слободним рукама култивишу слободну земљу, а нити имају аристократије изнад себе нити служинчади (кметства) испод себе. Тако је Србија оаза у Европској Турској, обећана земља о којој сањају сељаци Бугарске и према којој несигурно, али инстинктивно, корачају Босанци, Муслимани и Хришћани, Османлије, Илирци, сусрећући се у истим осећањима. **Српска демократија, то је стварно оно што одговара том народу».**

Стр. 754: «Што се тиче дунавских кнежевина, она са леве стране, Молдавија и Влашка, налазе се под режимом закона који је западне феудалности и византијске јерархије; **она са десне стране, Србија, ужива слободно доброчинства индивидуалног власништва без компромиса, и владу која поштује општа добра...**

Отуда две цивилизације, два сасвим различита друштва: молдавско-влашко, које је аристократско, затим друштво илирско и муслиманско, које је у Босни анархично, у Бугарској несигурно, **код Срба демократско...**»

Стр. 755: «Босна је најзаосталија од ове три (илирске) провинције на путу прогреса; Србија корача на челу, Бугарска јој следује опорим корацима...»

Стр. 757: «Онога дана кад престану постојати установе спахија и кад буде уклоњена последња сметња развоју слободног власништва у Бугарској, постојаће и тамо сви елементи **демократије тако праве и тако савршене као што је она која сад влада код Срба...**»

Стр. 761: «У Босни ће се учинити крај овој ужасној феудалности да би се преузело преустројство земље **на бази социјалног законодавства које Србија има а које Бугарска тражи...**»

Исти Иполит Дебре писао је неколико месеци доцније, и публикувао у истом часопису, своја разматрања о Револуцији у Источној Европи, и први део посветио «Илирцима» и Јелачићу (70). И ту понова велича српски владавински систем и српску демократију. Ту каже:

«Међу разним племенима илироке расе, **демократско племе Срба** је оно које има преимућство да произведе највише епских бојовника који имају моћ над осетљивом имагинацијом маса...

Свуда где су историјске околности њима дозволиле да се слободно конституишу, Словени су се организовали под демократском формом, од примитивне Пољске до садашње Србије. Пре него би прешли на расправу о питањима слободе, они су желели да развију, да осигурају своју националну егзистенцију, да задобију отаџбину. Пре него би посадили стабло, они су хтели да припреме земљиште, **и на том подмлађеном земљишту може одмах да цвета демократија ван сваке сумње, и то демократија оригинална и снажна».**

Две године доцније писао је исти **Иполит Дебре**, који је Балкан пре 120 година познавао као малокоји Европљанин, ово (71):

«Словени су, можда, једини међу народима Европе, сачували још дандањи појам породице засноване на моралном првенству оца породице... **Уђите у скромно и тихо поткровље српског сељака или кнеза српског, свуда ћете наићи на исте начине живота, оне часне традиције,** према којима отац, стварни старешина породице, влада и управља пуним својим правом, које му је одредила и омеђила сама природа.

Ова снага природна, легитимна, спасоносна, спозната на домаћем огњишту, иста је и у општини...

**Тај органски принцип је добио своју примену у демократским законима Турске Србије...»**

То је стојало на странама 534-535 исте Ревиије; на страни 540 налазе се ови ставови:

**«Претставништво земље,** како га они тамо називају и како оно делом постоји код турских Срба, **цело је у принципу такође демократско** као што су представничке скупштине у земљама Запада; али оно нема деспотску власт и иницијативу. Суверен, пак, са своје стране (мисли на Књаза, ЛМК), иако снабдевен на изглед скоро апсолутном влашћу, не може у ствари ништа без припита и сарадње Државног савета, који служи као веза између опште скупштине и највишег магистрата».

(Под турском Србијом, писац разуме трибутарну Кнежевину Србију, за разлику од «аустријске Србије» или Војводине, која је тада постојала. ЛМК).



**Иполит Депре** писао је 1850. још о панславизму и том приликом казао о Србима следеће (72):

«Срби се признају за Словене, и мало је племена у тој (словенској) раси која су тако поносна на ово порекло. **Нема их уопште, могли бисмо рећи, који су са више оданости сачували словенски дух; он је сав, већ вековима, као у резерви.** Њега треба проучавати (тај словенски дух) ако се жели разумети. Сад, једна од последица те чистоће словенских традиција у Србији, то је јака тенденција ка децентрализацији, и у исто време **битна наклоност ка извесној форми квази патријархалне демократије.** Како би се ова потреба за незавионошћу и слободом, која образује јавни дух, како би се она слагала са идејом званичног панславизма? ...

Срби, премда занети за прогрес опште цивилизације, они прихватају приближење Бугара, **Босанаца и свих Илираца Аустрије који припадају српској породици;** али они, сасвим природно и живо, одбијају сваку помисао на словенско уједињење, које би им одузело њихову историјску индивидуалност, њихову локалну аутономију».

### III.

Да пређемо на другу половину XIX века.

У првој деценији друге половине прошлог века писао је француски публицист **Де Клервал** (75): «Цивилизација није, можда, учинила исти напредак код Срба као код издигнутих кругова Румуније. **Али ово словенско становништво има велику социјалну надмоћност над укупношћу Румуна: земљорадничка класа се састоји само од слободних сељака».**

Француски публицист **А. Убићани**, писао је 1864. (73, стр. 437);

«**Оно што у Србији још доприноси олакшању да се закон врши, то је да је он исти за све. Нема ту привилегисаних класа** као у Угарској и Молдавско-Влашкој пре 1858, нема аристократије племенске и територијалне. Питали су једног Србина има ли племића међу њима. „Сваки Србин је племић“, он је одговорио. Сопственост, сасвим издељена, приступачна је свима. Српски сељак није никако прост закупац, као румуноки сељак, који има само право плодуживања на земљи коју обрађује,

а не располаже за себе сем једним минималним делићем свога рада; **он је (српски сељак) апсолутан газда своје земље и својих рука.** Док је жив, он је хитар, постојан на муци, готов да се лати оружја. Израз туге, који мрачи физиономију румунског сељака, апатија која се овоме пребацује, уступа код Србина место изгледу искрености и природне слободе, која пада у очи свим путницима».

Овде писац додаје у аднотацији: **«Гијом Лежан је отприлике казао: ,Поверење које последњи од ових сељака има у себе и у своју расу одаје га из његова држања, из његова брзог и веселог хода, из његова говора, у исто време разнобојног, хармоничног и мушког’».**

«А (енглески свештеник **В. Дентон** резиммира своју хвалу овом фразом: **‘,Сваки Србин је џентлмен’ ,Every Serbian is a gentleman’)**» (дело под 76).

Онда **Убићини** продужује даље где је стао: «Чак ако га случај доведе до Књаза, он се (Србин) не осећа збуњен ни у држању ни у говору своме. Књаз није газда пред ким се мора дрхтати; он је отац народа, његова власт над својим поданицима, то је власт породичног старешине, или старешине задруге над њеним разним члановима. (Реч «старешина» писац српски навађа, ЛМК). Кад се обраћа сакупљеном народу, он каже: **‘Браћо моја! Нека вам Бог буде у помоћи, браћо моја!’** Такве су речи којима Књаз поздравља први састанак скупштине одржане под ведрим небом. Ова једнодушно одговара: **‘Бог ти помого, Господару’**».

Свештеници, који су у другим државама претстављали најопозитивнију класу народној маси, нису никад код Срба имали неки посебан друштвени положај. О томе са чуђењем пише енглески научник и поп **Вилијам Дентон** (76):

**«Помешани са народом, место да сачињавају посебну касту, попови су од свакога поштовани и, пошто су ожењени и живе посред своје духовне пастве, они врше велики утицај у парохији... Свештеник моли Бога заједно са народом, у цркви или под освештаним стаблима, за здравље душа и за берићет поља. Он се бори заједно са народом на бојном пољу, за веру, за слободу, за отаџбину. Тако се он весели заједно са народом и узима учешћа на свим његовим свечаностима».**

Говорећи о браку књаза Михаила са маџарском грофицом Јулијом, немачки дипломатоки историчар фон Рајсвиц каже (80, стр. 94):

«Између овог прадемократског сељачког народа, чији је син Михаило и поред многих примљених спољашности, у суштини остао, и између кћери хиљадугодишње олигархије, није уопште било никаквог моста».

Немачки (пруски) публицист **Густав Раш**, који је за време првог намесништва (око 1870) пропутовао сву Србију и своје утиске објавио у заносној књизи «Светионик Истока. Србија и Срби», пише на једном месту (79, стр. 229):

**«Србину, који своје ministre и намеснике зове по имену, коме је други елеменат демократског тројства, једнакост, највише у крв ушла, који за себе самог каже „Сваки је Србин племић“, сасвим је страна свест коју у Немачкој осећа „нижи према вишем“ чак и у ноћ, а дању га сили да тргне шешир с главе и тело са ногама доведе у правоугаони положај... Србин општи са министром, са начелником, са сенатором и државним саветником једнако као са својим суседом који земљу обрађује или тови велико крдо свиња као и он сам. Бирокупатска надутост и дубока понизност, то су у „земљи свињара“ непознате ствари. За све то недостаје Србину свест...»** На више места у књизи он упоређује свога покорног Пруса са слободарским Србином.

#### IV.

Прелазимо на писце из последње две деценије прошлог века. (Чисто хронолошки критеријум не може да се примени, јер има издања у два маха, има случајева да се ствар штампа доцније а односи се на ранији период итд. Али углавном се држимо хронолошког реда).

Више од 30 година после Иполита Депреа писао је у истом париском часопису о Новој Србији **Едмон Плоши** (16) и скоро истоветно приказао тамошње стање. Он пише (стр. 927):

«Кад би овај народ икад могао да заборави да се у XIV веку обрео неколико миља пред Цариградом и да би Душан са својом победничком армијом ушао у главни град Истока да га није уграбила изненадна смрт. Но има још нешто: **садашња Србија је обећана земља према којој стреме**

**народи Бугарске и Босне. Муслимани и Хришћани се сусрећу у тој истој нади: живети као у Србији, без привилегија и без класних разлика.**

**Шта би се заиста могло више желети од једног слободног народа него оно што постоји у Српској кнежевини.** Сваки становник има пуно право сопственика... Правда је иста за свакога: непознати су ванредни судови. Једном речју, сви су сељаци власници, слободни и грађански и политички; могло би се додати, да су, захваљујући једноставности интереса и обичаја, сви сопственици сељаци...

Оно што је ситурно, то је да у Србији једнакост не постоји само у законима, она је прешла у старност. Она је сишла са установе у душе, или, боље, она је рођена природним и спонтаним еланом простих и исправних душа, одакле се раширила на цео социјални организам. То је идеална дружина сељака власника, чије слободне руке обрађују слободно земљиште и немају никога ни изнад себе ни испод себе».

Немачки путописац **Хекш** писао је исте године (74):

**«Веран Хришћанству и својој народности,** поред свих болова и тлачења, остао је онај део српског народа, ноји живи у брдској земљи која је одељена на северу Савом и Дунавом од некадашње Војне Крајине на западу Дрином од Босне, на истоку Тимоком од Бугарске, на јуту западним продужењем балканским планинама Македоније, Арбаније и Херцеговине, и који данас, ради те верности једини носи име Србија.

**Овде су, са старом вером, најчистије одржани стари обичаји и навике; чак и прастаре успомене на славенско паганство нису још сасвим збрисане временом, оне извиру у говорљивим потезима из танке копрене хришћанских церемонија».**

Највећи слависта свих времена проф. **Франц Миклошич** писао је у својој студији о српској династији Црнојевића (44):

**«Установе које наилазимо код црногорских племена добивају тиме једно веће, опште значење, што ми у њима распознајемо првобитно устројство словенске општине, словеноке државе. У Црној Гори су сви једнаки: најсиромашнији може свакоме да одговори: „Нисам ја гори од тебе нити**

слабијег порекла'. И у ношњи, и у начину живота, главари се ништа не разликују од осталих Црногораца... У овом устројству привредно је од особитог значаја патријархална задруга... Ништа мање значајна није ни крвна освета, која чува тело и живот у земану кад држава ову заштиту не признаје као своју задаћу... Народ се дели на племена, племена на братства; на челу племена је наследни кнез...»

«Институције које се означају речима задруга, освета, племе и братство, војвода и кнез, кмет итд. претстављају старословенско племенско уређење... То исто важи за остала српска племена...»

Истоветно је било уређење ових племена и њихов менталитет у Боки односно Српском Приморју и у Црној Гори.

Маџарско-аустријски (немачки) архелог и путописац **Феликс Филип Каниц** у свом другом издању великог дела «Србија и српски народ од Римског времена до данас» (сад већ Краљевина; прво издање цитирано под 77). У другом (78, III том, стр. 69) стоји:

**«Једна друга до највишег степена карактеристична црта код Срба, то је осећање најпуније равноправности које код њих влада. Лично општење између свих класа, између војске, чиновника, оних над којима се влада, између сиромашних и богатих, непринудно је до изненађења. Нема ту племства, нема повлашћених сталежа, нема, разлика заснованих на чину или титули...**

Демократизација земље је била још од Турака изведена на најрадикалнији начин; кад су и племство и њима подложне понизили на рају, потпуно су отстранили провалију између њих. Енглески путник Едвард Браун наишао је у XVII веку на српске девојке краљевске крви у јарму испред плуга».

Белгијски историчар и путописац **Емил де Лавле**, иначе ултрамонтанац, писао је 1885. у париској Ревиви оба света изос. и ово (81, IV, стр. 915);

**«Ниједна земља не заслужује више да се зове демократском него Србија.** Турски су бегови били убијени или отерани у дугим ратовима за независност; српски сељаци су се затекли као апсолутни сопственици земљишта које су заузели, без икога над собом. Ту нема, дакле, ни великих

сопственика ни аристократије. Свака породица има земљиште које обрађује и одакле вуче што јој је за живот потребно... **Пролетаријат је био и раније непознат захваљујући задругама...** Слично као и Јанкију (Америци), Србин не признаје да буде слуга; чак и куварице и служитељи долазе из Хрватске, из Мађарске и из Аустрије...»

Стр. 150, том V (81): «Ако покушам да резимирам утиске са мог боравка у Србији и да проучавам документе којима су ме снабдели, ја долазим до овог закључка: **Да је српски народ један од најсрећнијих на нашем континенту, и да он има све елементе сјајне будућности. Он у себи сједињује услове праве цивилизације, такве која свима доноси моралност, слободу, светлост и благостање.** Овде су надживеле локалне аутономије и локалне слободе интимно повезане са прошлошћу, док на нашем Западу, ми морамо да их васпоставимо (обнављамо) и да им дајемо нов живот. Производња богатства је још ограничена; али ове породице живе на земљи која њима припада. Известан степен благостања, то је свачија судбина, и тамо се не налази онај тешки контраст, тако чест међу нама, између крајњег изобиља и крајње оскудице. Настава није сувише развијена, и, као што влада схваћа, треба ове напоре предузети да се она развије. Али песништво и историја су допрли до домаћег огњишта преко народних песама. Народ влада сам собом преко својих претставника, које бирају сви они који порез плаћају. **Демократија, коју се труде на другим странама (у другим земљама) да установе, често по цену крвавих револуција, овде постоји као стародревна установа и као наслеђени обичај.** Уосталом, од Запада су позајмљени најбољи закони, најсавршеније уредбе, да би се потпомогао напредак».

Француски дипломат и књижевник **Рене Мије**, писао је у сиојим Успоменама са Балкана 1888. (28, стр. 366):

**«У целој Србији постоји само једна класа:** јер је буржоазија, скорошњег датума, састављена од чиновника, профеоора, лекара и правника, сва близу свог сељачког порекла и она сама то негира».

У наставку свога путописа (82, стр. 124) Мије пише:

**«Она је (Србија) рај изједначивача («нивелера»). Да ли је то последња реч демократије: Мало потреба и мало напора?»**

Говорећи, мало даље, о Дрини, писац каже (82, стр. 131):

**«Ова проста баријера поставила је тако дубоку поделу између два света исте крви, јер још и данас ток Дрине, граница Срба и Босанаца, дели крајњу демократију од крајњег феудализма...»**

## V.

Прелазимо на овај век, на његове прве деценије пуне славе за Србију, демократску и слободарску.

Познати немачки публициста и политичар **Херман Вендел** писао је у једној студији о Македонији (83) одмах после Првог светског рата:

Стр. 44: **«Са каквим осећањима је морао босански кмет да гледа преко у Србију, где је слободан земљорадник далеко богатији принос жњео на својој груди него он, бедни ђаво. Са каквим осећањима се морао потсећати Хрват, којим је владано помоћу мамуза и бича, да страни посетилац Србију обично поздравља као овејану демократију».**

Сад Вендел као пример навађа речи дописника из Београда једног од најуваженијих листова тадашње Европе «Франкфуртер Цардунга» у допису издатом пред сам Први светски рат. Овај је казао (Томзен, 84):

**«Србија изгледа посетиоцу као најдемократскија од свих земаља; у Београду влада највећи степен слободе и једнакости». У истој књизи, (83, стр. 48-49) пише Херман Вендел:**

**«Немачки царски конзулат у Београду известио је 1911. (извештај у Трговачком архиву); ,Србија је класична земља сељачког газдинства. Од 340 хиљада земљорадника, њих 285 хиљада су сопственици земљишта. Има око 300 хиљада обрађених имања у просечном опсегу од осам и по хектара. Само 83 имања су већа од сто хектара. Сопственици имања сами обрађују своја добра'».**

Неколико година после Вендела писао је други немачки публициста **А. Х. Кобер** (34, стр. 133):

«Српски краљеви — нарочито још последњи Петар Карађорђевић — ношени су једном посебном популарношћу у Европи непознатом. Они нису никад причали да делају у име било какве велике идеје, неког надземаљског принципа, а о некој теократској тенденцији или било каквом другом мистицизму није овде никад било ни говора. Али ови краљеви нису такође никад били они потентати који само на томе настоје да повећавају породично богатство, они нису били чак ни претставници неког одређеног staleжа — као што ритерски катински систем балканским Словенима уопште недостаје, — пре ће бити да је **српско краљевство једна посебна форма породичне демократије која ту опште начелно влада: краљ постаје најбољи, најпаметнији, најјачи, он је дакле најпогоднији вођа народа, јер су све његове тежње, природно, упућене начелно националном. Ово специфично демократско, социјално краљевство дало је српској немањихкој држави ударну снагу, иако су ови кнежеви живо учествовали у дипломатској игри са суседним државама, са папом, са немачким и византијским царевима. Баш ово двојство једног племена које је остало снажно са једним старешином на челу, и са модерном политичком техником, живо спајање исконске примитивности и даљег духовног образовања повлађивало је развиће Србије испред осталих балканских држава. Велика Србија Стефана Душана (1331-1355) опет је у овом смислу творевина снаге и форме...»**

Професор и ректор Прашког универзитета **Герхард Геземан**, који је пре Првог светског рата живео у Београду пише у студији о карактерологији нашег човека (85, стр. 235);

«Шумадија је типичан колонијални предео, који, иако је народ састављен из различитих племена, ипак данас показује један јединствен народни карактер, пошто су се колонисти међусобно измешали и проживели сличне социјалне и политичке промене...»



«Српска борба», лист који излази у Чикагу, донео је у броју 246 (6. маја 1956) извод из познатог америчког «Национално-географског магацина» за 1908. један напис посвећен Србији. У њему (86), између осталог, стоји:

«Србија... нема великих земљишних поседа. Сва зиратна земља подељена је у мале поседе који обично не прелазе 20 јутара... Србију оправдао зову „Рај за сиромашног човека“. Јер док смо путовали с једног краја земље на други, нигде нисмо срели ниједног просјака, док је земљорадник изгледао исто тако задовољан као и мали поседник у Енглеској. Но Срби имају још лепше име за своју родну груду, „Врт Балкана“, што она несумњиво и јесте, пошто је најлепша и најплоднија од свих балканских држава...

Србија је пољопривредни Елдorado и кад слободан сељак може добро да живи користећи застареле методе, шта би тек постигао са капиталом и машинама? Сумњам да данас у целој земљи има и један парни плуг, али сам срео у Крагујевцу велики број земљорадника чији је приход између 300 и 500 фунти годишње. Сваке године сено се коси двапут; хмељ и дуван расту као коров. Гајење свиња доноси милионе, а гајење коња и стоке на широкој бази исто је тако уносно».

Да завршим овај одељак страних писаца са цитатима из књиге, која би и хронолошки и садржајно долазила пред крај, са књигом великог италијанског државника грофа **Карла Сфорце** о српском државнику Пашићу:

Стр. 28:«Нараштај његовог оца дао је, уосталом, Србији атмосферу слободе и равноправности којој је **Никола Пашић** остао веран читавог свог живота; великих разлика у имовини није било, свуда се осећало помало благостања, свуда је владала слобода речи, која је строго осуђивала кнежев рад чим би се у њему наслутила нека злоупотреба... Све то у тону отмене и озбиљне отмености сеоских људи једне земље која је поново стекла слободу; отмене и озбиљне отворености која је карактерисала **Србе тога времена**, док су слободни сељаци из Угарске показивали извесну плашљивост, коју им је улило окрутно угњетавање њихових спахија и феудалних господара... (Сфорца мисли на Хрвате, ЛМК).

Усред ових наоружаних тежака одрастао је Пашић. Своје урођено достојанство није стекао школовањем ни путовањем: он га је црпео из

атмосфере у којој се родио, из атмосфере пастирског и богобојажљивог народа, где је патријархални начин живота обезбеђивао слободу која се читала у свим очима, и где су још живе успомене из ратова за ослобођење чиниле природном, спокојну храброст која се осећала у свим срцима».

Стр. 52: **Пашић је успео да створи једну страначку доктрину која је одговарала позитивним идеалима Срба: демократија, самоуправа и развијање националних циљева у народу».**

Стр. 276: **Пашићев парламентаризам био је дубоко укореењен у најчистијим српским традицијама, у традицијама српских сељака који су критиковали одлуке старих српских кнежева у Србији, а два поколења доцније надзиравали бирање својих посланика».**

## VI.

Сад нека нам је дозвољено изнети мишљење и два истакнута хрватска публициста, који такође нису Срби, већ према Србима странци.

Говорећи о томе «са чим улазе Хрвати и Срби у XIX век» **Милан Марјановић** наводи прво сву изанђалу гардеробу Хрвата и остале њихове реквизите. И онда упоређује: «Срби су улазили у овај век без икакве гардеробе и са врло мало реквизита, без иметка, једино са црквеном аутономијом, улазили су као бескућници чији су домови одавно порушени и који немају никаквих засебних права до ли природнога права на живот и на слободу, права властите снаге. Али они су опет имали јако развијену солидарност прогоњених, уједначене масе навикле ослањати се једино на властиту снагу, улазили су попут прогоњене зверке, али као селекционирана борбена раса која је кадра да почне све изнова...»

«Српски део народа могао је да издвоји, створи и развије чак две самосталне државе из Турске која се распадала...

«Срби су имали сиров али здрав и добар материјал, док су Хрвати имали да граде употребљавајући старо камење...»

То је писао скоро умрли хрватски публициста и академик у Загребу **Милан Марјановић** пре Балканских ратова (87, стр. 6970), а пре тога, на странама 49 до 51, стоји ово:

«И тако би се могло казати да је турско време, поред свих страховитих физичких и социалних мука којима је доводило српски део народа до очајања, **развило у српском делу народа оне особине у којима је у XIX веку и данас главна снага његова**; да је политичко-државна катастрофа српска, баш зато што је била потпуна, створила предуслове за нову политичку слободу; да је робовање туђој, суровој, бројно и организацијом јачој али социално и културно слабијој етничкој сили, донело српском народу баш онолико чисте користи колико је животарење под најразличитијим туђинским и полутуђинским режимима донело хрватском делу народа чисте штете.

Српски део народа је делом сачувао, а делом развио за турско време четири основна елемента нове своје територије: народни трговачко-грађански staleж, који је под утицајем западне цивилизације, у чију је сферу делимице дошао сеобама, постао носилац народно-културнога препорода; **сељачку демократију, која је, притиснута од Турака зулумћара, развила јаку ребелску отпорну снагу и постала стваралац народног политичког и државног препорођења**; народну цркву, која је својом организацијом подржавала спољашњу везу између свију делова народа; и најпосле народну легенду, **која је створила национални култ и стварала унутрашње морално-национално јединство целог народа...**» (Милан Марјановић је ово све изнео да рељефски прикаже разлике код Хрвата, о којима у књизи расправља и за које каже):

«...У хрватском делу народа нису могли да се одрже народна властела у старој снази, није се развило народно грађанство; **није, услед феудализма, могла да се развије ни народна демократија сељачка, а због дубоке зарезане социалне диференцијације**, није могла де се у народу подељеном у толике провинције под толиким и толико различитим режимима, утврди унутрашња солидарност...» И због тога улази хрватски део народа у XIX век поништен, растрган, без националне етике, и са сломљеном кичмом...»

Велики хрватски научник **Владимир Дворниковић** пише (88, стр. 718);

**«У предратној Србији имамо сељаштво, које је од некадашње турске раје и досељеника са западних и јужних страна, постало револуционарним и творачким елементом обновљене Србије XIX века. Тај сељак постао је слободан грађанин своје државе, независан поседник земље и свестан бранилац своје отаџбине, социолошки речено: сељачки тип каквога нигде више није било у тадашњој Европи. У Босни и Јужној Србији тога времена сељак је највећи делом турска раја, а најмањим слободан поседник, док је хрватски сељак све до 1848. кмет „под тлаком”. У Далмацији је још увек колон...»**

## **VII.**

Досад је говорено највише о Србији, јер је она имала свој правни поредак, али су неки писци ишли местимично и ван опсега Србије. О Црној Гари, једнако српској држави као Србији, али и старијој од ње као обновљеној држави, писали су такође многи писци. Ми овде износимо два мишљења, али од веома компетентних писаца. Први је најбољи пољски песник и писац прошлог века **Адам Мицкијевић**, други је мало пре цитирани хрватски филозоф Владимир Дворниковић.

О стању у Црној Гори прве половине прошлог века пише нико мањи него Адам Мицкијевић, најбољи пољски песник и тада један од најистакнутијих слависта (37, стр. 229):

**«Потпуна слобода (писац каже у загради српски: слобода) овде влада; то је можда једина слободна држава Слободе и Једнакости. Црногорци не познају између себе нити разлике порекла, нити имања, нити хоће да признају ма какву лествицу хијерархије, тако да народ не познаје баш никакву врсту владе...**

Кад је угашена српска династија која је овде владала, преузео је владика положај кнеза. Он сад заправо има врховно вођство земље, иако без икакве власти...

**Ово друштво, без икакве више власти и владе, има своје законе и обичаје које свако поштује, који чине да грађани могу живети у миру и да своје међусобне додире држе у границама...**

Затворен положај земље и домаћи обичаји осигурали су овом народу независност, народу који је уосталом доброћудан, предусретљив и гостољубив...»

За Црну Гору пише **Дворниковић** (88, стр. 704):

**«Патријархално племенско друштво хомогено је и недиференцирано, тако рећи без власти и без сталежа. Углавном сви се баве сточарством, не само због теренских прилика него и зато, што то занимање одговара вечито наоружаном ратнику боље него земљорадња. Трговање се не цени («јуначка сиромаштина» изнад свега!), а занати презиру. Сви су племеници једнаки; сваки се може такмичити да постане ,први и најбољи’... И Вуку Караџићу је пало у очи, иако је дошао из сељачке демократске Шумадије, да се у Црној Гори главари, ни одијелом ни начином живота не разликују од осталијех Црногораца, и, што је још значајније, да се ,и најсиромашнији и најнезнатнији може помоћу рјечитости умијешати међу главаре и цијела ће га нахија слушати’. ,Црногорци не трпе никога да им заповиједа’, подвлачи Вук и то стање чисто и бистро назива безвлашћем, дакле анархијом...»**

## **НАЦИОНАЛНО УЈЕДНАЧЕЊЕ И СОЦИЈАЛНА НИВЕЛАЦИЈА СРБА**

Код Срба је било социјалних разлика у Средњем веку, а после окоро никако. То је особина коју странци често истичу и којој се диве.

Та социјална и правна уједначеност (оне су нераздвојне), имала је несумњивог значаја за очување српске посебности. Она је цементиранала српску једнакост и нагласила заједничке српске особине према околном овету.

Уопште се данас сматра у Социологији да без извесне социјалне уједначености нема ни политичке, па ни националне једнакости, односно националног јединства. Један савремени социолог писао је између ратова (89, стр. 40);

«Постоји извешан степен социјалног хомогенитета без кога није уопште могуће образовање демократског јединства... Народ као множина мора сам и свесно да се образује у народ као јединство. Извесна мера социјалног хомогенитета мора да постоји да би политичко образовање јединства уопште било могуће...»

У српском народу то је било спроведено скоро до екстрема и тиме испуњена и ова претпоставка образовања нације. Нарочито је баш то био случај за време Турака.

Разуме се да је социјалном нивелацијом Срба и национална уједначеност више дошла до изражаја. То се напр. најбоље види у Хрватској, где народне масе нису никад биле истоветне са племићским сталежом, где је јаз између њих био огроман и незајажљив. Зато «хрватско» племство није никад припадало хрватској народности. Оно није никад ни говорило хрватски, оно се није ни национално сљубило уз остали «пук». Код Срба тога није било. Плементво је било декласирано и тиме сасвим приближио народу и на ширем смислу. Потомци тога плементва ни у чему се нише нису разликовали од осталих слојева народа. Чак се не може говорити да је тих слојева више било: Српски народ је био «раслојен» и ове јединке тако једне другим приближене, да се ни по чему кије осећало да је некад било различности.

Данас може да се «раслојева» друштво и да различности остану (које су се вековима гомилале); тада (при образовању српске нације) то није било могуће. Виши слојеви нису били толико укореењени да су своје корене могли сачувати и у општој нивелацији. Све је постало исто: и социјално, и национално и културно, уопште духовно. То је био случај и код Бугара, и код Румуна, али ретко где друго (код Грка је остала јерархија увек посебна, а такође и неке породице плаве крви; Арбанаси нису никад ни имали своју властелу).

Срби се толико сљубише и сјединише, да се више није могла запазити никаква разлика међу појединцима. Једино што су попови били можда нешто културнији, али «жље» и они.

Још пре социјалне нивелације морало је доћи до националног сажимања предела које су Срби били настанили. Родоначелник мађарске државе Арпад казао је био да је држава једног језика крхка и слаба. Сви други државници и писци истицали су снагу која проистиче из једнакости народа: националне, језичне итд. То је, заиста максима државног остварења и државног живота. Срби су и ту успели с времена да створе све предуслове трајне државне моћи и мирног, солидног живота у новој постојбини.

## 9. Национално осамостаљење и афирмација Срба

### I.

Кад су шљегли на Балкан Срби, они нису били ни потпуно сами ни национално сасвим уобличени. Они су поред тога у новој постојбини нашли мешавине разних других народности. Требало је дуго времена док се створи потпуно самостална и свесна српска народност. То је био случај и са свим другим народностима: словенским, германским итд. Срби су то успели можда више него ико други.

Пустимо сад странце да о томе говоре.

Прво једног од најновијих, такорећи скорашњих историчара и социолога, Италијана **Анђела Перниће**. Он је писао 1915. у чувеној збирци Хепли баш о «пореклу и историјској еволуцији балканских народа» (48). Тамо стоји (стр. 28):

«О историји Срба пре XII века заиста се зна врло мало. Њихово име... појављује се око средине VII века као народа који има свест о сопственом етничком јединству. Од тада се раширише по пространој територији између Врбаса и Тимока, између Дунава и Јадрана, што одговара историјским пределима Херцеговине, Црне Горе, Зете, северне Албаније, и Рашке, подељени у многе жупаније.

То говори на страни 28; на следећој страни каже:

«Следбеници Стефана Немање продужише тако добро започету акцију, борећи се против Бугара и Византинаца, проширујући знатно границе нове државе према Македонији, Далмацији и Арбанији, развијајући националне карактере српског рода (*svaluppando i caratteri nazionali della stripe serba*)».

Већ у првом одељку цитирани италијански историчар **Анђело Перниће** пише (на страни 46) поменуте књиге (48):

«Хришћанско становништво се повуче у опорије пределе и у масама напусти — као у случају великог броја Срба и Румуна — властиту територију прешавши у Угарску или Ердељ (овде мисли на Румунију, ЛМК). Етнички састав (Балканског) Полуострва је при томе претрпео знатне модификације и изменио се».

Најпознатији савремени слависта **Максимилијан Браун**, професор Универзитета у Гетингену (рођен у Русији), писао је пред сам почетак Другог светског рата (95):

«Не може се порећи да се време турске владавине мора примити не само као веома значајно већ у извесном погледу чак благотворно...

Турско освајање је, пре свега, потврдило већ постојеће границе поједаних културних провинција и дефинитивно их је утврдило...»

То је тачно: поред све мешавине народа у Турској империји, културне области, а тиме и националне области, ту су стварно омеђене, а тиме створена подлога за утврђене законе и образовање народности.

У стандардном етнографском делу «Народи Европе» од два бечка професора **Хаберланд**, изашлом 1928. (98) стоји на стр. 87-88: «Шарено



сакупљено и помешано словенско становништво Истре — Хрвати, Срби, Ускоци, Чиче, словенизирани Румуни — јако заостаје у значају по етнографију иза знатно чистије изражене српске националности, коју налазимо у Далмацији, као и у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Србији...»

Стр. 91: «У сваком случају време турске владавине значило је у најмању руку једно строжије изолирање српске нације и народне културе, чиме су западни утицаји држани далеко од њих и патријархално-старинска основна црта беше ванредно учвршћена. У Босни и Херцеговини, које су још дуже биле отсечене од остале Европе него Србија у ужем смислу (од стране Турака), српска народност се баш стога у многим погледу одржала још далеко чишћа и неприкосновенија у упоређењу са националним односима у старој краљевини Србији».

Већ цитирани италијански историчар и балканолог с почетка овог века Анђело Перниће у својој књизи о пореклу и развоју балканских народа (48) пише за стање под Турцима: «Народи живе још увек у целокупности; изгледа, шта више, да су у својим чемерним доживљајима стекли још више самоспознаје, више снаге за отпор, више виталности».

Савремени немачки научник **Герхард Волфрум** писао је иза последњег рата у Приручнику «Источна Европа: Народи и народности» (97, стр. 23);

Кад је пропала српска држава «живела је и даље у целом народу успомена на велико доба српског царства под Душаном и на Косовску битку у стотинама песама, прича и легенда сјајно увеличаних. У овим песмама — с љубављу сачуваним уз помоћ свештенства — очувала се у будуће вера у сопствени народ, њима је увек изнова оживљавала вера на ослобођење».

## II.

На Балкану је увек постојала велика мешавина народа (а где она није постојала?), Али су разне етничке (и верске) групе живеле просторно одвојене, и тако је остало све до прошлог и овог века, кад су настала јака померања становништва услед појаве нових држава и ослобођења Хришћана. Још је средином прошлог века писао немачки писац **Ф. Ајхман** (56, стр. 34):

«Нигде, или скоро нигде на Оријенту, не налазимо села са мешаним становништвом, свуда су или чисто грчка, или чисто јерменска или чисто турска; у већим градовима станују поједине расе у појединим квартовима (махалама), и сваки такав квартал бди са љубомором да становници неког другог кварта не допру до њега».

Од једног језика и једне вере настала је логично и једна народност: мањине су постепено апсорбоване уколико су остале у страном пределу (ако нису имале свој засебни животни простор). Тако је дошло на Балкану до приличне хомогености, далеко веће него у суседним деловима Европе. Хомогености верске, језичне и националне. Ко није хтео да се претопи, одлазио је из земље. Тако је било у Бугарскај, у Румунији, У Грчкој, па и у Србији, где је заиста почетком овога века «све дисало истим духом», све било исто, целина била једно. Такве су најјаче државе, најсолиднији народи.

Етничка изолираност Срба с једне стране и етничко срашћење с друге, довели су до одржања и до цементирања Српске нације.

И **Леополд Ранке** истиче ту одвојеност Срба од Турака. Он пише (7, стр. 14):

«Тако се догоди да се оба дела становништва земље раздвојише и одделише. Кад би крајем прошлог века један пријатељ Србију походио, то му ништа не би тако у очи пало као разлика између града и села. У градовима... већим и мањим, у утврђењима и паланкама, живљаху Турци, у селима Срби...»

Професор **Герхард Геземан** пише у једној својој студији о карактерологији Срба и Хрвата (85, стр. 216):

«Патријархални социјални систем није неки нижи културни степен, него оживљавање старих стања, као и народно и социјално подмлађивање, прилагођено новим приликама; то је регенерација а не дегенерација. Он је (тај систем) владао примитивније још за време словенског насељавања и био је јако ослабљен централистичким правцем византијске и, још више, средњевековне српске државе. Из своје народности свесних остатака овог старог социјалног поретка подигоше се у турско време, повлашћени

самоодбраном и одвајањем од осталих култура, понова стара племена, а задруге, велика породица, показа се као најподеснија привредна подлога».

Немачки војни писац и историк **В. Ристов**, најпре пруски а после швајцарски пуковник и професор Политехнике у Цириху писао је 1876, баш у току Српско-турског рата, изос. и ово (13):

«Страховито тлачење српског народа беше фактично унеко лико ублажено, **јер су се Турци, како на сваком другом земљишту које су заузели, тако и овде повукли у градове. Србин се тако просторно одвојио од Турака**, пасео је своју стоку на пољу и обрађивао своје земље, плаћајући само турским господарима тежак данак... Сама околност да су се Турци концентрисали у градовима била је за цивилизацију утолико пробитачна **што су хришћанска племена на Балканском полуострву сачувала своју народност прилично чисто и увек су се могла сматрати потпуно одвојена од њихових господара и угњетача. Сем пљачкања и угњетавања нису Турци ево више од петсто година управо никакав утицај вршили на Балканском полуострву**. Они су и данас још као и пре петсто година, овде једна хорда, која логорује посред побеђених, с којима нема ни најмање нешто заједничко и с којима неће да има ишта заједничко».

Захваљујући тој стално будној националној свести, Срби су успели, први на Балкану, да воспоставе своју слободну државу. Само у следству те националне свести. **Другде држава ствара националну свест, код Срба та свест ствара државу.**

## **10. Првобитно друштвено устројство код Срба**

Првобитно српско друштво било је несумњиво минимално диференцирано, као све примитивне и првобитне заједнице. Али је оно остало недиференцирано и много доцније, све до оснивања великих српских држава, па чак донекле у њима.

Професор **Константин Жиречек** каже у својој монументалној Историји Срба (3, III, 70):

«У средњовековној Србији није било наследних сталежа или каста, који би од вајкада били одвојени наследни редови. Чак и владалачка династија изводила је своје порекло од неког сеоског попа из X. века».

Стр. 72: «Полако су се образовала два реда, високо племство и витешки ред... Члан високог племства звао се велмуж или велможа, велики човек. У неким споменицима XIII и XIV века налазимо израз бољарин... Најпосле распростра се свуда по Србији и Босни назив властелин (множ. властела од власти, грчки археин). Властеоска жена звала се у Србији XII и XIV века владика; тако се и данас зову у Дубровнику жене старог варошког племства...»

«Као ниже племство јављају се ратници, војин или војник већ за владе Немањине на државним саборима. Постепене разлике у друштвеним редовима виде се јасно у законима Стефана Првовенчаног (око 1220)... Тек после 1300. назива се у споменицима мали властелин властеличић...»

«После заузећа византијских покрајина умножило се племство српске државе византијским сопственицима, који се и у српским повељама, као раније у грчким, истичу са титулом кир (доминус), а жене са титулом кира. Неки од њих имају чиновничку титулу севаста».

И свештенство је представљало у Немањинској Србији мало уздигнут ред, али углавном више свештенство, махом монашког реда. Јиречек пише (III, 75): «Владаоци су ревностно снажили моћ клира да би у њему имали ослонац против властеле». Мирско свештенство је «због своје писмености имало велики углед код својих сеоских парохијана» (исто дело, IV, 28). Тиме није оно постало ни сталеж, а још мање класа односно каста.

Као што се види, тек у Немањинској Србији, и то постепено и помало, увађа се диференцирање друштва и подела на више и ниже. Она је доцкан дошла и била је врло кратког века. Није се чак ни усталила као што треба. Поред тога, уздигнути редови су били увек малобројни. Себри су сачињавали огромну већину становништва: «Читаво земаљско становништво Србије, изузев властелу и свештенство, звало се у XIV и XV веку себри». (Јиречек, цит. дело, III, 114). Феудализам је у средњовековној Србији био и остао површан.

Говорећи о српском властелинству у Средњем веку, руски историчар Л. Добров пише изос. (53, стр. 314):

**«Српско бојарство је представљало једну од најдемократскијих аристократија, у коју је био отворен прилаз свима људима из народа.** Тим демократским карактером српско бојарство се разликовало од одговарајућих сталежа Херцеговине и, нарочито, Босне. Ова последња је пффеко Угарске... била увучена у круг феудалних традиција Западне Европе...» Стр. 315: **«Тај карактер српског бојарства до тог степена се упечатио у њему, да је делом остао до данашњег времена...»** (и онда писац износи, према «сопственом проматрању», како је живот ових друш твених слојева у Србији скоро исти, док су у Русији разлике огромне и непремостиве).

У студији о Српском епосу сматра познати слависта Франц Миклошич (96) да је творац песама сам народ у најширем смислу, а не виши слојеви, као што неки тврде. «Јер чак ни данас нема код српског народа ни говора о племићким и витешким слојевима... Немногобројни и недовољно објашњени споменици српског друштва не дозвољавају нам да ни за прошлост издвајамо племићски и витешки слој. Јер властела и властеличићи из Душановог законика морају се узети само као слободни сопственици земље...»

Најбољи савремени слависта Средње Европе, професор у Гетингену Максимилијан Браун писао је мало пред Други светски рат о утицајима на културу и живот уопште завојевача на Балкану (90). Ту он каже да су румунска писменост, далматинска итд. формирани према страним изворима, и онда пише (стр. 188):

«Сви ови утицаји нису дошли до изражаја у освојеним турско-византијским пределима. Ту је развој вршен према њиховим специфичним односима и животним условима, који се пре свега могу обележити сталним нивелирањем и насељавањем. Турцима је увек било до тога да не дозволе подизање једног социјалног сталежа који би у даној прилици могао да произведе неко политичко вођство. Стари феудални слој био је без икаквих обзира искорењен; једино је свештенство било поштеђено, па чак и привилегисано, али ипак јако поткресано у свом политичком утицају и културним могућностима. Према томе пао је цео политичко-историјски

живот на најмању меру; устанци с времена на време, граничне борбе и војни покрети једва могу да се означе као историја. У културном животу задобијало је све више сељаштво на значају, ако није чак понекипут постало главни елемент».

Стр. 189: «О балканским Словенима се може стварно рећи да су они, бар извесно време, били ослобођени сваког духовног туторства и потпуно упућени на себе саме. Они посташе потпуно сељачки народи. Врло танак сталеж трговаца једва је нешто значио и био је сасвим лако од Грка, који су у том пословању били водећи, апсорбован. Свештенство у својим вишим редовима било је такође прецизирано, а ниже свештенство морало је, хтело не хтело, да се прилагоди начину живота и мишљења сељаштва, кога је заступало код Турака и с ким је, противно него у средњем веку, било судбински повезано».

## 11. Нивелисање Срба под Турцима

Шта је било са том малобрајном и «демократском» српском властелом?

Она је нестала после Косова, то је сигурно. По једнима, претопила се у рају. По другима, није ни надживела пропаст државе.

У турско време није, свакако, било ни помена о њој. Ево обе верзије од разних писаца.

Румунска списатељка, књегиња Гика, која је писала под псеудонимом **Дора Дистриа**, и која је јасно запажала социјални јаз румунског друштва, овако се пре више од сто година изразила о тој појави код Срба (91, стр. 348):

**«Одбијајући да подржавају егоистичку апостазију босанске властеле, српско племство осуди на племенит начин само себе да дели са сељацима бедну кондицију раје. Словен је, сасвим природно, наклоњен земљорадњи, и стари господар просто постаде работник. Ислам, који је веровао да ће уништити Србију, даде јој напротив ретку снагу и јединство против заједничког непријатеља. Борбе каста, тако злокобне у другим земљама, постадоше, у општој несрећи, саовим немогуће, и братство се укорени у искушењима, која сви снашаху са истим патриотизмом».**

Велики географ средине прошлог века **Гијом Лежан**, најбољи познавалац европске Турске свога доба, писао је 1891. (92, стр. 26, текст који никада није довољно поновити):

«У правој Србији (Србији у ужем смислу) беше **феудално господство, које се тек врло касно развило** и само према примеру Запада, **увучено у националну несрећу и уништено или сведено на сталеж раје, изједначено са другим народом**. Пре неколико година упиташе једног слободног Србина да ли у Кнежевству има племића. Он одговори: „Ми смо ови племићи”. У Босни, напротив, пређе племство у Ислам...»

Француски књижевник и дипломат **Рене Мије** писао је поводом свога пута по Босни и Србији, 1890. (93, стр. 125):

«Бар је ово племство (босанско) надживело, захваљујући својој апостазии. Али у **Србији, од свих љутих ратника који су се борили на страни свога Кнеза на Пољу Косову, ништа не остаде**: нити једна породица, нити једно име, сем успомене бачене у небески ветар у рефрену песме.

Не остаде ништа него народ робова и пастира, међу којима су највећи јунаци трговци свињама, јер се свиње задовољавају жиром у шумама, **где се може живети слободно и безбрижно: то су две нераздвојне привилегије у очима Хришћана Истока**».

Мађарско—аустријски археолог и путописац **Феликс Каниц** писао је у својој великој и некад чувеној монографији о Србији (II издање, III том, дело означено у литератури под 78, због целине одељка понављамо):

«Демократизација земље је била од Турака изведена на **најрадикалнији начин**; кад су и племство и њима подложне понизили на рају, потпуно су отстранили провалију између њих. Енглески путник Едвард Браун (Edward Brown) наишао је у XVII веку на српске девојке краљевске крви у јарму испред плуга».

Пољски правни историк **В. Маћејовски** писао је (32, III, стр. 48):

**«Српски обичан народ сачува свој првобитни карактер:** виши сталеж, који је био пун најсрамнијих грешака, скоро цео је прихватио турско обележје». (Писац има у виду првенствено Босну, ЛМК).

Млади пруски официр **Ото Пирх**, који је обишао тек ослобођену Србију 1829, овако се изражава о одржању српске посебности (11, I, стр. 13):

**«У Србији није било апостазије (националног одметања). Док је босанско племство малопомало прешло на Ислам, српско је било на Косову и мало затим највећим делом уништено, а остаци се изгубише у нацији која се увек заједно држала чврсто и тесно».**

**Херман Вендел** пише у овом великом делу «Борба Југословева за јединство» (94, стр. 22) да «у свим другим земљама (ван Босне и Херцеговине) турски талас исплака све политичке и социјалне стубове постојећег државног бића... Ко је имао земљу и имаће постаде просјак, ко је имао власт над другима постаде немоћан. **Све нестаде у безразличној једноликости раје...**»

Данашњи професор Универзитета у Гетингену **Максимилијан Браун** писао је у једној студији непосредно пред Први светски рат и ово (95), важно и за овај одељак:

**«...Освојени турско-византијски предели... су се развили из својих посебних односа и животних услова, који су понајпре били обележени све већим социјалним нивелирањем и посељачењем. Турци су стално настојали да не дозволе појаву социјалних слојева, из којих би у даном времену могао да настане неко политичко вођство. Стари феудални слој је немилосрдно био истребљен; свештенство, истина, поштеђено па чак и повлашћено, али јако ограничено и у свом политичком утицају и својим културним могућностима...»** (Писац каже како је са Грцима било ипак нешто друкчије.)

**«О балканским Словенима може се заиста казати да су, бар привремено, били поштеђени од сваког духовног туторства и препуштени потпуно сами себи. Они су постали потпуни народи сељака. Сасвим танак слој трговаца једва је нешто значио, па и он је бивао апсорбаван од Грка каји су на том**



пољу водили. И свештенство је у својим вишим редовима такође прецизирано, али ниже свештенство морало је нужно да се прилагоди начину живота и мишљења сељаштва, које је према Турцима морало да заступа и са којим је сада, за разлику од Средњег века, било судбински повезано...

Потпуно насељачење значило је страшан пад образованости и књижевне културе у смислу предтурског средњег века... Али је зато дошло до опште ренесансе народне културе, коју су у средњем веку тако жестоко сузбијали и држава и црква. Обичаји и навике, народно право и предрасуде продреше опет па чак задобише и официјално значење, јер су Турци уопште обичавали да неписано обичајно право подјармљених народа признају као обавезне правне основе. За народно песништво, пак, наиђе баш сада златан период... Пре овога је насељачење морало довести до општег прилагођавања народном језику, што је и самом језику било од користи.

Мора се уосталом још споменути да је турска владавина и иначе била корисна за полет народног песништва. Врло важна је била слобода кретања и интензиван трговачки саобраћај у оквиру османских државних граница. Сад се пружила могућност и прилика да се пренесе из једног предела у други, од једног племена на друго песничка искуства и потстицања...»

У овојој монографији о Косову (209) проф. **Максимилијан Браун** посвећује велику пажњу питању порекла и сталежа Милоша Обилића. Том приликом на страни 105, упозорје да је «у турско време настало нагло демократизирање народа» и тада «човек из народа потисну уопште јунаке кнежеве (племиће), којих више практично није ни било а један такав ,човек из народа' био је и Милош иако га је епика доцније учинила племићем...»

Такође наш савременик, професор немачког Универзитета у Прагу, ранији лектор немачког језика на Универзитету у Београду, **Герхард Геземан** (42, стр. 53) наводи **Шуфлаја** (не каже из које књиге, али сасвим вероватно из његове студије Срби и Арбанаси, Београд 1925, коју Геземан наводи на крају књиге, стр. 342), по коме су се у XIV веку, под турским притиском разбиле социјалне установе централистичке византијске и српске државе; кад су Турци у XV веку уништили мале династе и стари градови замрли; «Тада настаје час пастирских катуна, препуњених наследством ранијег времена,

наоружаних праћком, копљем и отровном стрелом, носећи у себи пранагон за самоодржањем: крвну освету, бесу и побратимство. Он (катун?) прождире култивирана села и низије, али у исто време **преузима византијске, српске институте...**» (навод који се понавља, ЛМК).

## 12. После ослобођења од Турака

### I.

Ослобођење од Турака било је дуготрајно и сасвим различито. Кад је Турска почела да се осипа, прво су се јавили пребези на аустријску, угарску и млетачку територију. Негде су то биле читаве сеобе народа као Велика сеоба под Арсенијем Чарнојевићем крајем XVII века. Српство се расплинуло и распршило по целој средњој Европи, а врло много га је остало и на Балкану.

С временом су настале две самосталне српске државе: прво Црна Гора, па онда Србија. Неједнака је судбина била Срба под разном владавином. У слободним српским државама владала је пуна демократија. Истина на челу државе су били монарси или владике, али ове друго државно устројство било је кроз демократско. Нарочито је било демократско појимање и држање народа, као што смо видели из неких досадашњих цитата.

У туђим државама помешао се народ са иноверијом, па је од ње преузео многе установе и принципе Србима страног државног живота.

Под Млещима најмање: тамо су се многи полатинили, то је тачно. Ти полатињени Срби преузели су алире господара. Оно нису више били Срби. Преостали Срби су остали верни својим старим установама, као што су остали верни овојој религији. У Крајини (у Лици, на Кордуну итд.), Срби су у маси живели једнако, чак сасвим једнако. Али се у том војничком животу и одвојила класа старешина: официра, па чак и ђенерала. Док у Србији, а специјално у Црној Гори, официри нису претстављали неку класу за себе, у туђој војсци то је морао бити случај. У Угарској се грађанско друштво јако издефиницирало; настали су сталежи трговаца, виших чиновника итсл. Национално јединство није било поремећено, социјална једнакост је сва ускомешана, чак и нестала.

Разни писци, из разних народа и друкчијих времена дају различите аспекте тим појавама. Ми ћемо овде изнети само један мали број опсервација странаца који се такође понегде разилазе. Највећи део мишљења страних писаца о животу у обновљеним српским државама изнет је у последњем поглављу (8) претходне главе. Овде само нешто мало онога што тамо није спало, или се понавља као целина (напр. Перниће и Геземан).

## II.

И овде ћемо почети са скоро савременим италијанским балканологом **Анђело Перниће**, који овој темељни рад (48) посвећује не само Србима, већ свима народима Балкана. Он пише тамо и ово за период после инвазије Турака уопште и, специјално, након поновног освајања изгубљеног земљишта: «Хришћански народи се повукоше у пределе још опорије и напустише у масама — као што је био случај великих сеоба Срба и Румуна — своја обитавалишта, прелазећи у Маџарску или у Ердељ (ова последња провинција важи за Румуне, ЛМК). Етнички састав Полуострва претрпео је знатне модификације и измене...»

У великом руском Енциклопедијском речнику изашлом крајем прошлог века, стоји под речју «Срби» ово (269);

«Као основна црта српског карактера јавља се безгранична, готово екзалтирана љубав за независношћу. Сви Срби се између себе сматрају равним и равноправним. Равни су постали под турском влашћу кад је све њихово племство ишчезло, делом изгинуло у биткама, делом прешло у ислам и слило се са Турцима, а делом отселило се у друге земље».

У лексикону на немачком језику «**Велики Кнаур**» пише ово о етничкој чистоти Срба:

«Српско племство је било делом искорењено, а делом успело да побегне у Маџарску. Иначе Срби су сачували своју посебност, јер Турци нису ни од њих, као ни од других њима потчињених народа, тражили ништа друго већ само ратну службу, порезе и контрибуције, али не и својину земљишта».

Проф. **Матија Мурко**, Словенац, пише у својој студији «Хрвати и Срби» (99, стр. 240):

«Још више него код Хрвата допринела је ширењу српског имена српска држава; она је, истина, била уништена од Турака (1389, остатак 1459), али је успомена на њу живела и даље. У народној цркви и у величанственим народним епима, док није та држава поново постала у почетку XIX века».

**«Турска владавина... деловала је нивелирајући и имала је за последицу снажну рекреацију националних елемената народног живота, о коме су се Турци, као што је познато, мало старали».**

Енглески писац **Едм. Спенсер** који је средином прошлог века пропутовао Европску Турску, па међу њима Србију и Босну писао је (101, стр. 610):

«Земља је подељена у нахије, а ове у кнежине или општине... свака општина бира, ако не отворено а оно тајно, свога старешину и сама управља својим пословима као једна потпуна патријархална република... Босанац је интелигентнији него сељак западне и средње Европе, јер га његови друштвени уређаји нагоне да учествује у јавним пословима, да сам истражује и одлучује. Могу се чути најсировији чобани како расправљају о јавним пословима који спадају у њихов делокруг, са невероватно јасним разумом и здравим смислом...»

Проф. **Герхард Геземан** је у својој карактерологији Срба и Хрвата (85, стр. 239), казао специјално за Србе, објашњавајући њихов демократски дух, ово:

«Демократска црта Шумадинаца има дугу предисторију. Она није нипошто модерни производ неког 'либералног' просвећења. Она је Србима у крв ушла кад је, после пада њихове средњевековне државе, настало феудално племство, кад висок и низак, богат и сиромаш постаде једнооблична, сива маса раје. Нестале су и друге социјалне разлике, а остаде само истоветна народна маса земљорадника и сточара, из које је понекад стрчао какав поп или кнез, па и они нису смели да много високо дижу своју главу, да је не би турска крива сабља спустила доле. Ако би ретко коме успело да се обогати срећним пословима, ипак је он остао раја као што је био, уколико није прешао на ислам. Ови други слојеви: официри, државни чиновници, спахије, више свештенство и један део нижег, грађани који су се бавили трговином и

ханџије, све су то били ненародни елементи. Социјалне надмоћности код српских маса једва је било, оне су биле подједнаке (себи равне).

Али смо ми већ једном нагласили да су Динарци од свих Балканаца душевно били најмање раја; њихова мушка душа није се дала толико понижавати и унижавати као душа Македонаца и Бугара.

Своје племенско устројство су морали оставити у земљи порекла, али, чим су дошли на колонијално тло Шумадије, развили су у духу племенског устројства на ванредан начин социјалну и политичку структуру „кнежевине” под турским суверенством».

Проф. **Герхард Геземан** пише у истој својој студији о карактерологији Срба и Хрвата (85, стр. 216):

«Патријархални социјални систем није неки нижи културни степен, него оживљавање старих стања, као и народно и социјално подмлађење, прилагођено новим приликама; то је регенерација а не дегенерација. Он је (тај систем) владао примитивније још за време словенског расељавања и био је јако ослабљен централистичким правцем византијске и, још више, средњовековне српске државе. Из свести своје народности остатака овог старог социјалног поретка подигоше се у турско време, повлађени самоодбраном и одвајањем од осталих култура, понова стара племена, а задруга, велика породица, показе се као најподеснија привредна подлога».

Говорећи специјално о босанским Србима, проф. **Геземан** је казао (85, стр. 251);

«Православни у овом босанском типском пределу, то су патријархални Динарци са јаком задругом, који под притиском турских спахија нису развили менталитет рајетине, већ јаки смисао за независношћу. Он је, при том експанзивном и еруптивном карактеру довео до небројених побуна против мрске државне власти...»

«Гро поисламљених проиходи од старог српског феудалног племства, који су због своје богумилске секте и политичке опструкције били у раном средњем веку прогнани од централне државне власти и били прихваћени од босанских племића једнако настројених...»

Стр. 253: «Национална српска осећања и поступке смели су да у старо доба покажу само најмоћнији, као напр. велики везир Мехмед Соколовић, који је Србима учинио највећу националну услугу васпоставивши 1557. Пећку патријаршију и поставивши свога брата за патријарха...»

Немачки савремени научник **Герхард Волфрум** пише после рата (97, стр. 23):

«Аутохтоно социјално уређење (за време Турака) могло је да се даље развија, чак до прага садашњости, мало упливисано (од завојевача, ЛМК). То је посебан положај који Србија и њено становништво заузимају за разлику од оријентализираних предела Босне и Македоније...»

Пре тога пише Волфрум: «У систему строгог одвајања двојаког слоја османског државног поретка, муслимана и немуслиманске раје, остао је пренети поредак сељаштва (задруга) недирнут...»

### III.

Неоспорно је народ одабирао и издвајао људе по њиховој вредности, понекад и по њиховом положају мада они нису много штрчали.

Попови су имали једва истакнут положај: били су само «слободни». Махом су синови наслеђивали очеве у поповском звању, **као и доцније под Турском и Аустријом**. «Поповско звање било је мање-више наследно» (Јиречек, 3, IV, стр. 28). «Поповски синови свих класа остајали су слободни само у том случају ако би и они били свештеници; иначе су морали постати сељаци. У серавској повељи (1300) одређује се да се поповски синови који нису „књигу учили“ имају сматрати као сокаљници а не као меропси (насељеници)» (цит. дело III, стр. 80). Неписмени су се сви изједначавали, намах је вршено декласирање. О неким класама свештенства не може бити онда ни говора. Знање књиге је по правилу доносило свештеничко звање (као и доцније вековима у ропству); оно је било услов друштвеног уздицања.

Скорашњи немачки етнограф и антрополог **Герхард Волфрум** писао је ту скоро о истакнутом угледу војске у српском народу, који ипак ту војску и њене команданте не чини кастом. Волфрум пише (97, стр. 24):

«Дубоко укореењени углед који војска ужива у српском народу долази отуда, што је она била носилац бојева за ослобођење и српско уједињење. Испрва регрутована из банда (хајдука) и организаторно образована слично аустријском фрајкору, она је задржала способност да се враћа партизанском ратовању. Одлучно је било то да је војска привукла ратнички активне елементе српског сељаштва из кога је регрутован и официрски кор, који се дуго опирао уласку у њега неселачких слојева грађанске интелигенције...»

Почетком овог века изашли су Мемоари познатог аустријског ђенерала барона **Антонa Молинара**, који је био у активној служби од 1833. до 1876. Рођен је у Тителу, у Бачкој, у породици аустријских граничних официра, чији се родоначелник давно био доселио из Италије... Дуго је живео у Загребу као командант Војне Крајине, и у његовој књизи има много података о Крајини, а и о Бачкој, где је провео своје детињство (од 1820. до 1833), јер тај искрени аустријски официр, који је страховао од опасности Срба за Аустрију, није имао разлога да Србе у ма чему фаворизира.

О њима пише Молинари (103):

«Према католицима досељеним из Аустрије држали су се ови православци строго одвојено; необично је ретко долазило до спајања породица (јамачно мисли на склапање бракова). Ови Аустријанци, сматрани од Срба као странци и редовно су звати Швабе, сачињавали су, према томе, засебну колонију».

Стр. 7: «Карактеристично за ово одвајање Срба су речи које кажу кад се хвали неки несрбин, иначе опште цењен и виђен: Све је то истина, лепо и красно, али само није наш». (Ове речи ђен. Молинари наводи на српском).

Немачки високи војни командант у последњем рату који је био главни заповедник немачке војске у Југославији, ранији аустријски генерал **Лотар Рендулић** описује своју делатност, па на много места говори о Србима које и од раније познаје. Тако у овојим успоменама (102, стр. 159) каже да су Срби (и још неки народи Балкана) «**потпуно недирнути остали од страног мешања крви**. Томе је допринело трајно непријатељство у коме су балкански народи међусобно живели, нарочито оштре верске супротности».

На страни 189 пише генерал Рендулић да је на Косову «политичка самосталност за четири и по века била изгубљена, **док су (Срби) своју националну снагу задржали несломљену...**»

#### IV.

Досад смо цитирали стране писце, а сад неке хрватске (и они су нам страни, али ипак некако друкчије, јер су нам и непријатељи већи од икаквих других странаца). Има их овде двојица.

Већ више пута цитирани хрватски писац **фон Сидланд** (ректе Пилар) писао је о томе такође (104, стр. 332);

»Угарски притисак и идеје од 1789. изазива доскора код Срба национални покрет, а нешто касније и код Хрвата (око 1835). **Код Срба се појављује одмах, понесен Црквом, у изразитом црквено-народном облику Србства, какво још и данас гледамо**».

Стр. 180: «Године **1849. видимо како настоје читава србска држава, србска Војводина, у границама Монархије.** Она је обухватала угарске жупаније Бач-Бодрог, Торонтал, Темеш и Крашо-Серењ, те котаре Илок и Рума од хрватске сриемске жупаније. У раздобљу од 1849. до 1860. била је тзв. Србска војводина самостална аустријска круновина».

Хрватски литерарни историк **Драгутин Прохаска** дао је рецензију на књигу Чеха Јосифа Карасека о историји словенске књижевности (56) у «Архиву за словенску филологију» 1907. године и ту каже на стр. 148:

«Интересантан је закључни резултат о српској литератури: „Ниједна словенска литература није тако демократска као српска”».

Рецензент се не слаже потпуно са писцем у схватању демократичности. Он каже:

«Ја мислим да је српска демократија баш противност ономе шта се под тим у Европи уопште разуме. **Љубишини земљаци су аристократске природе: сваки мали краљ.** Срби из Краљевине, при претежно аграрном карактеру земље и јако либералном Уставу, исто тако нагињу ка господству, јер скоро прошлост херојских и патријархалних стања такође дејствује.



Па ипак писац има право, јер нигде нису разлике сталежа тако мале, нигде тако интимно народски начин живота у највишим слојевима као код Срба; да сељак Краљу каже ,ти', то не стоји до демократског краља него до сувереног сељака. И ова основна црта протеже се кроз цео српски народ, не искључујући ни литературу».

## ВЕРА КАО ЗАШТИТНИ ФАКТОР СРПСТВА

И вера је спасила Србе од одрођавања, можда више него ма који други национално-конзервирајући фактор. И под Турском и под Аустријом односно Маџарском. Али и пре тога, можда и за само време Немањића. Ови су далековидно осетили шта би за Српство значило прилажење једној универзалној, прозелитској, антисловенској Цркви. Знатно мању опасност видели су у источном православљу, које је омогућило Светосавље. Будућност је показала да су наши преци имали право.

### 13. Осамостаљење Српске православне цркве

О овом питању смо детаљно расправљали у студији «Шта је за нас значила самостална Српска црква» у збирци расправа (106, стр. 11 ид.), али ћемо само нека од тамо пренетих мишљења странаца и овде поновити, да не би излагања изгледала непотпуна. Ипак, све неће бити поновљено.

Ево како гласе та мишљења, и раније изнета и сасвим нова за српску читалачку публику.

#### I.

На прво место би дошао франпуски академик **Таљандије**, који у својим заносним студијама, изашлим у париској Ревиви оба света 1868. године под укупним насловом «Србија у XIX веку», каже између осталог и ово (33, I, стр. 93):

**«Срби су хтели имати националну цркву. Или зато што их је моћ римског паства узнемиравала, или зато што је ова моћ била сувише удаљена да би се они могли њом користити, они су рађе прихватили Источну цркву, устручавајући се да се подвргну пуном верском утицају...»**

Даље је казао академик **Таљандије** (I, стр. 101):

**«...Тако одбацујемо проблем који су извесни публицисти поставили, не тражимо више да ли би Србија првих векова боље учинила да се припојила Латинској цркви, а преко Латинске цркве западној заједници. Србија је следила своју склоност; народ источни и предодређен да игра улогу на Истоку, прихватио је као своје хришћанство Истока. Да би проценили**

његов дух, довољно је знати да је, својим везама са Италијом и Немачком, **Српски народ био још од Средњег века нека врста посредника између Запада и Истока».**

Говорећи о периоду Стефана Немање, писац каже даље:

«Од тих дана, **народна црква и народна династија упоредо су јачале:** Србија, захваљујући одмењивању на власти славних старешина, претставља за време од три века позорницу снаге и повезаности, ретких у средини преврата Источне Европе. Довољно је потсетити се, да је то било за време азијатских упада...» «Кад су Монголи напали на њихову (српску) територију, архиепископ, а то значи верски поглавица... позва сав народ на оружје, кликујући своје претшаснике Светог Саву и Светог Арсенија. Србија се подиже и варвари побегоше...» **«Једини међу свим Словенима, Срби су задржали своју независност и своје традиције».**

Стр. 95; «Сад се види да су **први главари српски имали право, са политичког гледишта, кад су претпоставили грчку црквену заједницу римској...»**

Стр. 98: **«Сигурно је да повезаност краљевства и цркве, повезаност без задњих намера, без напетости, без потребе за узајамним концесијама, да ова повезаност природна и наивна, која се види код негдашњих Срба, да је то једна ствар јединствена у историји. Српски краљеви су слушали генија (заштитни дух) своје расе кад су фаворизирали ту повезаност... Владари политичари, владари благи и сањалице, сви су следили исти пут».**

Мало иза тога пише Таљандије (I, стр. 110): **«Никад национална религија није боље испунила своју мисију.** Нигде нема аманета верније чуваног, нигде безазленије опрезности, ведрије, поузданије, између смрти и васкрсења једног народа».

Петнаестак година доцније писао је друг француски публициста у истој Ревији, Едмон Плоши (16, стр. 905):

**«Шизма патријарха Фотијуса одели у IX веку Источну цркву од Западне цркве... Срби, опомињући се боље свога источног порекла... пригрлише нову доктрину са жаром који се није никад више расхладио. Српске**

**велможе се ставише на чело отпора против папа, и притисак Рима који је покушао да врши према клиру, желећи да сузбије словенску литургију да би надвладала литургија латинска, само је још дубље нагласио ову поделу...»**

Десетак година затим пише опет један истакнути француски научник, **Рене Мије** (107, III, стр. 100):

«Српски владари су знали да њиховој сасвим новој круни треба благослов. Али чији? Који ће бити бољи, плодоноснији итд. Покушаће прво десно, па лево. Стефан Немањић пусти се прво крунисати од Папе. Али једног дана он опази, уз престону беседу, да се овај италијански украс не допада његовим земљацима. Одмах наручи другу (круну) у Византији, и метну је на главу, уз велике церемоније».

Овај став Мијеа износимо само због тога да се види како страна наука «приволевање» Срба Византу и православљу сматра као искључиву жељу народа, коју је Сава Светитељ умео да проведе у дело, јер ју је и сам интимио био прихватио.

Мало напред пише **Мије** (III, стр. 92); «Заиста у почетку су морали црпсти велика искуства они који су народ преобраћали. **Зар није вероисповест пружала управо оно морално јединство које је недостајало толиким расама разбацаним по једном узбурканом тлу?** Која је установа изгледала боље отворена да понова из основа, измени полуострво и да му утисне своје чврсто обележје, које су му природа и историја дотле ускраћивале?» (него православна црква).

Познати француски географ (балконолог) **Ами Буге**, писао је 1840. године (29, III, стр. 487):

«Противно Латинској цркви, Источна је у свим временима имала здраво схватање да црквене књиге треба да буду писане у језику сваког народа који је тај обред прихватио...

**Добро схваћена политика захтева да клир сваког народа буде националан и да не зависи од ма које власти или државе иностране. А баш православна црква дозвољава да сабор земаљских архијереја призна као старешину неког архиепископа и да он постане митрополит или патријарх.**

Тако смо ми већ видели да су Словени добили патријарха независног од Цариграда» (мисли на Душановог патријарха, ЛМК).

Француска савремена списатељка **Ивон Кастелан**, која се специјално у најновије време бави српским стварима, писала је (268, стр. 127); «Цркве у Србији су упорно давале доказа о националној историји, онако како то могу да чине научни приручници у земљама алфabetизираним. Вера српока то је велика покретна сила националне културе».

## II.

Немачки историчар, највећи свога доба, **Леополд фон Ранке**, писао је у својој «Српској револуцији» (7):

«Срби су упућени у хришћанство од грчких учитеља који су дошли били из Цариграда, и то у исто доба у коме су се развила отступања између латинске и грчке цркве: они су морали испочетка усисати одвратност Анатолаца према западњачким црквеним формама, одвратност која, кад се једном увуче, никад се више не може одстранити...»

Поводом оснивања Патријаршије од стране цара Душана, писао је **Мије** (107, стр. 5);

«Ако игде друго а оно су се у православном грчком царству условљавале духовна и световна послушност, које су у идејама биле готово без разлике, иако је духовни принцип имао независно претставништво. Била би противуречност: царство и признавање страног патријарха... **Ако је била природна тенденција Српске нације да у сукобу Хришћанског Истока и Запада буде политички против првог а у црквеном погледу против другог, и тако да се одржи независном, то је онда у том моменту било заиста постигнуто...**»

Професор историје на немачком универзитету у Прагу пред крај прошлог века **Константин Хефлер** пише у иначе антисрпској студији (2, стр. 192), говорећи о цару Душану:

«Он је поставио Српску цркву под посебан патријархат, **и тиме докрајчио шта је у своје време Сава желео**, кад је он поделио земљу на 12 епархија и управу њихову предао Србима».

На страни 207 даје проф. Хефлер општи закључак о владавини Душановој и каже:

«Ако се запитамо какав се карактеристични моменат тада запажао, то је моменат подизања земаљске цркве, **национализирање онога што је по својој природи имало општи карактер...** У светско-историјском моменту, кад се Српско царство основало, оно није имало ништа друго да чини него да јавно истиче најограниченије црквено схватање и да национално ограничи ону институцију која је створила била јединство хришћанских народа и која их је потстицала на утакмицу на заједничкој основи».

Као што се види, овај профеоор пангерманац стално се жали на српске историјске факторе што су запоставили општије и шире идеје у корист једне уже. Свети Сава је изневерио словенство, цар Душан је пренебрегао идеју јединствене цркве хришћанства.

Па, о томе се и радило: одвајање, осамостаљење, индивидуалисање цркве да се она не утопи у заједници хетерогених сила. **Јер само тако осамостаљена она је могла послужити нацији. И само тако индивидуисана она је Нацију спасла.**

Професор немачког универзитета у Прагу, **Герхард Геземан**, писао је мало пред Други светски рат (108, стр. 20):

**«Савина највећа заслуга састоји се у томе да је он новоустановљену цркву начинио српско-православном националном црквом...** Тиме је он уштедео своме народу ону зависност од грчког клира, који је бугарски братски народ још у XIX веку толико тешко и паралишући тиштио колико и политичко вођство Турака. Он га је заштитио (Св. Сава српски народ) од богумилског растапања и од утицаја Рима...»

То потврђује и гетингешки данашњи професор **Максимилијан Браун** који пише (95, стр. 123):

«Балкански Словени, пре свих других православни, нису до данас још нашли сасвим интимни однос према вери. Упореден са Русом или Пољаком, балкански Словен је верски сасвим индиферентан. **Његово заузимање за цркву почива готово увек на другим мотивима, пре свега на политичким и националним расуђивањима.** Уосталом, не може бити ни речи о некој дубокој религиозности, чак и у смислу сељачке ритуелне осећајности; црква је за попа', на много места каже српски сељак и остаје, са добром савешћу, далеко од ње...»

И најновији немачки писци, настали после Другог светског рата, излажу слична мишљења. Тако већ овде цитирани **Герхард Волфрум** (97, стр. 20). Он пише у својој одличној расправи још и ово:

«Својом аутокефалном црквом доби Српство духовно-верску установу, која се показала способнија за живот него његов правни поредак и након пада под турско ропство чувар и носилац српског живота».

Стр. 23: Кад је пропала српска држава «живела је и даље у целом народу успомена на велико доба српског царства под Душаном и на Косовску битку у стотинама песама, прича и легенда сјајно увеличаних. У овим песмама — с љубављу сачуваним уз помоћ свештенства — очува се у будуће вера у сопствени народ, њима је увек изнова оживљавала вера на ослобођење».

Савремени немачки историчар, опецијално словенских држава, **Матијас Бернат**, родом из Баната, писао је ту скоро у једној угледној колекцији (105, стр. 22):

«Спајање српских племена у једну државну заједницу не беше дело завојевача страних племена, већ резултат унутрашњих словенских разрачунавања, који су налослетку довели да је једна једина династија задобила надмоћност над многобројним племенским ауторитетима.

У току IX века делимично християнизирана и увучена у склоп источне цркве, српска племена су се могла одржати вековима према владавинским прохтевима Византинаца и бугарских царева, који су се морали задовољити са формалном сувереношћу над ратничким брдским становништвом».

### III.

Имамо и два податка од Енглеза (иако пренета на друге језике и одатле преузета).

Ево шта је рекао **Хустон Стјуарт Чемберлен**, велики социолог енглеског порекла у својим Основима XIX века, (109, IV, стр. 475): Говорећи о самосталности и слободи цркава, којој у основи лежи дух слободног индивидуалитета, каже писац:

«Ако на ту исту појаву наиђемо код Словена, то је њен симптоматичан значај за оцену њиховог првобитног карактера и неће моћи да се спори. Тако напр. **једва су се Срби конституирали у једној држави, а већ су створили аутономну цркву, и велики цар Стефан Душан одбранио је свога патријарха од суверених претензија византијске цркве и изнудио је његово признање. Ни ту се није радило о питању вере. Јер тада (у средини XIV века) шизма између Рима и Цариграда била је већ давно свршен чин, а Срби су били већ, као и сада још, фанатични грчко-православци. Па ипак, као што су Бугари одбили мешање Рима, тако су Срби одбили мешање Цариграда. Принцип је исти: очување народности**».

Сад скорашња изјава поглавице Англиканске цркве, отпре 18 година; Нажалост, име му није означено (српска посла!), али се то да лако установити према датумима. Српски парох Лондона, протојереј Милоје Николић саопштава ово (110):

«Вреди овде поредити суд који је 20. јуна 1968. дао Кентерберијски архиепископ на вечери у Никејском клубу, пред скупом од сто осамдесет најодабранијих лица британског јавног живота. **Кентерберијски архиепископ** рекао је на овом свечаном скупу о Српској цркви:

„Наша срца и мисли упућени су вечерас посебно земљи Србији и њеној племенитој Цркви. Кроз векове историја српског народа је једна од оних која највише надахњује у читавој хришћанској историји. Вековима српски народ бори се за своје слободе и свима нам даје пример истрајности, једнакости и честитости. Али и пример духа помирљивости, па било то у патњама или



благостању. Кроз своју историју, српски народ био је са својом Српском православном црквом, која је играла племениту улогу у његовој прошлости».

#### IV.

Од италијанских извора имамо такође два, али доста значајна. Прво су неке мисли највећег познаваца наших прилика међу Италијанима, нашег домороца.

Један од највећих италијанских писаца и патриота, Шибенчанин **Никола Томазео** писао је много студија па и читавих дела о Хрватима које је ниподаштавао до крајности. На једном месту истиче и њихову недовољну националну свест, специјално Хрвата Далмације, па наставља (114, стр. 77):

«Ипак морамо у овом погледу да избегнемо и неке смеоне или бар непотребне парагоне (упоређења). Јер уколико се тиче **националне свести и љубави према великој словенској отаџбини** (подвлачења су пишчева, Томазеа, ЛМК), живље су код људи грчког обреда; то не би требало ни понављати, што су други рекли, јер би могло више да шкоди него да користи. (Писац јамачно мисли на аустријске власти које такве славопојке православним Србима Далмације не би опростили, ЛМК). Наведено је с разлогом да је биће католичке вере универзално тако да не уме да ограничи љубав у границама једне отаџбине...»

Други податак је кратак и то где га човек не би очекивао. У **«Универзалном речнику савремене литературе»**, издатом пре петнаест година, стоји ово (113):

**«У прошлим вековима Православна црква је претстављала једини елемент духовног јединства Срба, и зато је стари (древни) Србин укотвљен у црквеној традицији, сачувао своју изразиту виталност».**

#### V.

Имамо нешто података и од словенских писаца, али не много. Најпре три чешка.

Прво велики истраживач и, може се рећи, пионир на проучавању српске историје, Павле Јосиф Шафарик. Павле је писао пре 112 година (111, стр. 86);

«Јако ће се погрешити ако се поверује да се у спору под Душаном радило само о признању самосталности српске архиепископије. Ствар је била сасвим друга. Нови српски патријарх је хтео да своју црквену власт врши и над Македонијом, Арбанијом, Тесалијом и Епиром, земљама које је Душан освојио. Почело се тиме да су словенским општинама у Македонији отпуштани грчки свештеници наметнути им, који нису знали ни језик тога народа, и да се надоместе домаћим Бугарима и Грцима. Тако нешто морало је, сасвим природно, да грдно наљути грчког патријарха».

Павле Јосиф Шафарик је у ствари био Словак, а не Чех, али он словачки, колико ја знам, није ништа писао: само немачки и чешки. И кад је отишао из Србије (из Новог Сада, где је био директор српске гимназије) наставио се у Прагу и тамо оставио сву своју архиву (међу којим су непроцењиве књиге српске, које је он не баш легитимно присвојио. Срећа је ипак била што их је однео у Праг, иначе би нестала са Народном библиотеком).

Други је доцнији најбољи познавалац српске историје, коме Срби могу да захвале најсолиднији систем своје историје, Јосиф Константин Јиречек, сестрић Шафариков.

**Константин Јиречек** је још почетком овог века у великој чешкој Енциклопедији наука под речју «Србска» (тј. Србија) за време турско написао и ово:

**«Црква има највише заслуге за одржање народности, језика и осталих обичаја. Утицај манастира расте. Многи су добили и турске привилегије, нарочито на Атосу...**

Пећку патријаршију је обновио 1557. Мехмед Соколовић, рођени Херцеговац првобитно како изгледа ђакон узет у јаничаре, који је потпомогао све рођаке српске епископе и архиепископе. У XVI столећу биле су у бројним српским манастирима књиготискаре за штампање црквених књига».

Други је велики научник и ујединитељ Чешког народа, први претседник Чехословачке републике **Тома Гарик Масарик**, од кога имам само једну реченицу из његове студије «Словени после рата» изdatoј 1923. Она гласи (112):

**«Срби су се одупрли и исламизму и аустријском католицизму својим православљем».** Да њега није било и његове српске посебности, тешко је веровати да би данас било Срба. Ту је геније Светог Саве.

## VI.

Сад би дошли на ред руски писци.

Они су несумњиво много о томе писали, али ја имам само једног и то канда комунистичког.

У скорошњој студији руског («совјетског») писца **Голенишчева-Кутузова** о српском народном епосу (116), налазе се и погдекоји ставови о одржању српске нације. Тако најпре о улози цркве при томе. На страни 231 пише Голенишчов:

«У току много векова српска црква је била једини центар српске писмености. Она је чувала и даље преносила наследство прошлости...»

На следећој страни говори о Србину великом везиру Мехмед-паши Соколовићу који је обновио Патријаршију, да продужи; «Српска црква је у теократском систему муслиманске империје образовала као неку „државу у држави”. **Она је сачињавала јединствену политичку силу, обједињујући све Србе од Дунава до Јадрана, и у великом степену допринела сачувању јединства српског народа у најмрачнијем веку његова постојања,** не давши да угасну културна огњишта, која су била углавном концентрисана у манастирима».

На страни 233 он говори о миграцији Срба на север, углавном у Угарску, и каже: «Ова је миграција имала огромно значење за друштвени развитак српског народа. Срби у Хабзбуршком царству подвргли су се били утицају руске и западно-европске културе XVIII века. Религиозни и културни центар српског народа преместио се из Турске у Угарску. Патријарх и свештенство имали су велики утицај на угарске Србе. У другој половини XVIII века у српску средину су продрле идеје просвећености...»

## VII.

Сад ћемо прећи на хрватске писце, неке Србима наклоњене, а неке сасвим ненаклоњене. У ове друге спада нарочито др **Иво Пилар**, познати србождер, који је до иза Првог светског рата живео у Тузли као адвокат. Он је написао једну огромну књигу крајем тог рата на немачком језику о Јужнословенском питању и издао у Бечу под псеудонимом **фон Сидланд** («племид из јужне земље!»). Та књига се тешко могла добити, али је за време криминалне НДХ објављена у Загребу, и то у крилу Матице Хрватске, и у свом оригиналу и у преводу неког Федора Пуцека. Ми смо случајно имали најпре превод, па после оригинал друго издање, и из оба смо вршили изводе. Прво је дело наведено у литератури под 104, друго под 117. Код цитата из првог дела задржан је хрватски оригинални превод. Још је цитирана и једна расирава Пиларова из доба Југославије, кад он није био онако злоједљив у писању мада мишљења није мењао.

Ево најпре цитата из те велике књиге (час из оригинала, час из превода) (117 односно 104):

«Не смијемо превидјети ни овај важан чинбеник моћи на политичком подручју, који одлучује положајем стално у корист Срба, а то је њихова народна црква...» (104, стр. 326).

Описујући Савин успех у Никеји, којим је 1219. постигнута самосталност Српске православне цркве и одвајање од Охрида, Пилар пише на стр. 101: «Србија је добила овоју автокефалну цркву а Немањићи једно неупоредиво оруђе ка јачању своје снаге. Срби су најзад постали слободни од грчког црквеног туторства...» (дело под 117).

«Сава је безобзирно растерао из Србије све грчке епископе и свештенике, и Србе је поставио на њихова места... Он је пројектовао црквени организациони план автокефалне Српске православне цркве огромних потеза, поделивши државу свога брата на нове дијецезе, а специјално је установио две епископије (у Стону и Дабру) са очитом намером да рашири свето Православље што више према западу и северу. Ми ћемо видети како је тај величанствени организациони план Савин вековима доцније испуњавао намењени му задатак...»

Стр. 104: «Нарочито оно унутрашње прожимање државе, народности и цркве, које налазимо у свим даљим животним фазама српског народа, било је искључиво дело Светог Саве. Он је створио и организовао Српско-православну цркву, и то је тако организовао, да је она морала стално остати у служби српске националности и српске државе».

Стр. 318; «Код православних није црква била само национална, већ најуже повезана са националном државом. Интереси цркве и државе беху идентични...

Црква, душа, сачувала је за државу тело у којој је тако добро било, захвалну успомену. Практична корист беше у томе да, исто онако како је црква вечна, сада су постали вечни и српска државна традиција и сама држава...»

Стр. 343: «Ми бисмо се огрешили о истину кад не бисмо истакли да је цела ова организација изведена у духу и на основу претходних радња Светог Саве. Његови манастирски типичи, његови модели епископских уређења, црквене књиге које је сам писао, све је то деловало при овом послу. Његов дух — што је могуће веће проширење, подизање и јачање православља и једновременно Српског народа — лебдео је изнад целог овог посла».

Стр. 103: «Ми смо се нешто подробније занимали животом овог чудног човека због тога, јер ми у том Свецу источне цркве видимо најзначајнију прилику српске историје, јер је он у првом реду био тај који је поставио темељно камење ка доцнијем српском успону. Нису Немања и Стефан Првовенчани стварни оснивачи династије Немањића, него је то био скромни али паметни и домољубни монах из Ватопеда. Сви су доцнији владари из ове Династије трошили од капитала који је српском народу створио овај путоказец његов. Претежна је заслуга Савина стварање династије, решење конфесионалног питања и интелектуално подизање српског народа. Он је поставио темеље, створио основе, а доцнији Немањићи су просто ишли даље путем који им је он показао...»

У преводу даље стоји (117, стр. 56):

**«Свети Сава створио је и организирао србско-гркоизточну Цркву, а створио ју је тако, да је увек морала стајати у служби србског народа и србске државе. (Подвукао сам писац). То бијаше наравна посљедица чињенице да је њезин оснивач у једној особи члан владајуће династије, народни домољуб и православни светац...»**

Стр. 316, 117: «Већина од онога чиме се Срби хвале као својим народним особинама, претежно је одгојни посљедак њихове народне Цркве. **Свој неизмјерно развијени национални осјећај**, свој католичким Хрватима надмоћни индивидуализам, своју ,неодољиву снагу асимилације’ (то је казао Миклошић, ЛМК), своју надмоћну лукавост, неку прирођену политичку надареност, несавладиву тежњу за стјецањем моћи и за владањем, која обиљежује читаву њихову повиест, **све то захваљују Срби својој вјери...**»

Још је Пилар («Сидланд») писао о Св. Сави (сада из књиге 104, стр. 56):

«У овом светцу источне Цркве гледамо најважнију личност србске повиести, будући да је он у првome реду положио основицу за каснији србски успон. Ни Немања, ни Стјепан Првовјенчани нису прави оснивачи династије Немањића, него скромни али паметни и родољубиви монах из манастира Ватопеда. Сви каснији владари из династије Немањића трошили су само главницу што је овај народни вођа бијаше набро србском народу... Поименце бијаше његово и само његово дјело она тиесна веза између државе, народа и Цркве, коју сусрећемо у свим даљњим фазама живота србског народа».

Пилар закључује свој одељак о Цркви овим речима (117, стр. 335): **«Српство захваљује своје постојање као народ и своје тако знатно повећање да оно може данас да се појављује као политичка сила искључиво својој Цркви...»**

У преводу стоји још (да ли сам ја то преводио у оригиналу, или је у преводу додато, не умем рећи):

**«Тако дуго док постоји гркоизточна Црква, не може се уништити Србство, а ни његова држава. У својим настојањима није Србство ограничено ни временом, ни простором, а ни спознајом стварних могућности».**

У једној својој студији објављеној 1930. пише исти др Пилар, сад са пуним потписом (живео је несметано у Загребу) и ово (118):

«Без своје народне цркве Срби не би могли преживети Косово и турске катастрофе, и не би били могли — на почетку 19. века — обновити своду државу онако како су заиста учинили...»

Далматински политичар и књижевник др **Анте Тресић Павичић** писао је 1935. године (119):

«Идеја идентификације, или боље амалгамације вјере и народности, која се приписује Св. Сави, била је без сумње спасоносна за српски народ, нарочито након пропасти српске самосталности. Спојивши љубав према Богу са љубављу према народности, Св. Сава је учинио српски народ отпорнијим проти грецизовању, романизовању, потурчивању и против богумилства. Под турским, аустријским или маџарским господством Срби су остали отпорнији него други народи, и конзервативнији у вјери, језику и обичајима...»  
Спомиње случај Трста, где су «Срби заборавили материњски језик, а ипак се још увијек осјећали Србима. Они с језиком нису изгубили вјеру, а вјера им је очувала и народну свијест».

Ови подаци су узети из једне скорашње студије проф. **Драг. Страњаковића** (120).

**Александар Донковић** је исте године писао у загребачкој «Новој Европи» изос. и ово (121):

«У Савиној науци и завету сливају се народно и национално у један морални појам, који постаје моралним идеалом целог друштва рашке државе, идеалом који је опробао своју вредност кроз тешка вековна искушења и очувао за све време робовања веру и државну традицију у души нашег народа».

Дубровчанин и католик, **Валтазар Богишић**, некад професор Универзитета у Одеси, има у својој заоставштини једну несвршену студију «Приликом Србо-хрватске распре», у којој се налазе и ови ставови:

«Православна црква је не само народни словенски институт за православне Словене, него и за католике. Зашто? **У Срба религија magna pars rei.** Тога нема у католика, они су козмополити. **Зашто је у Срба религија део народности? Зато што је автономна у потпуном смислу, што има народни језик, што се прилагођује лакше народном генију и особинама...»**

#### **14. Вера конзервира нацију под Турцима**

У самосталној држави није вера била ни потребна толико као заштитни фактор; она је у том погледу нарочито дошла до изражаја у ропству, најпре у ропству турском, после латинском. Тада се тек увидело (што напред цитирани писци наглашују) шта је значило Савино дело. И тога је доста наведено у цитираној књизи (10), овде ће се рећи понешто што тамо није казано и што није речено у глави 6 ове књиге.

##### **I.**

За стање под Турцима цитираћемо најпре шта начелно пише најбољи византолог данашњице проф. Георгиј Острогорски, Рус (122, стр. 454):

«У вековима турске владавине **беше православна вера** Грка, Бугара и Срба **израз њихове духовне и народносне посебности, она је сачувала балканске народе од распада у турској бујици,** и тиме омогућила њихово народно-државно поновно рођење».

Црква је преузела улогу чувара народа одн. народности чим су Турци земљу заузели. Ови су претстављали један изразити и јако наглашени антипод вери отаца. Веру је требало спасавати. Ко је то могао да чини? Народ преко јерархије. Зато се он сјатио око ње, и за цело време непријатељске власти, и у Турској и у Аустрији, није одвајао од ње. Црква добива нарочиту снагу у народу, већу него је имала у слободној земљи.

Кад смо већ почели са једним Русом, јер је он најпрегнантније изразио мисао коју хоћемо да опишемо, продужићемо са још једним, много старијим Русом.



Руски дипломат и историчар **Ал. Ф. Гиљфердинг** писао је пре сто година, док је био руски конзул у Боони (43):

«Православна црква се одржала за 400 година међу Србима у Турској и још ће се одржати само својом унутрашњом снагом и **својом повезаношћу уз народност**: то је неодољива сила!»

То стоји на страни 127. На страни 129 пише; «Православна црква се осамостаљује једино у самом народу, **претставља за њега основу народног живота и главну везу са његовом српском отаџбином**. Она му унапређује његове уметничке делатности».

Нашао сам још доста преписа из те књиге Гиљфердинга, које сам на брзу руку учинио у Њујорку, у његовој Публичној библиотеци, али се сад тешко сналазим у тим рукописима, тим пре што све слабије видим. Ипак ћу покушати да још нешто преведем и овде пренесем. (Мислим да сам ту окоро читао да је Гиљфердинг преведен на српски у БиХ, али ја тај превод немам).

У његовом оригиналу (43, стр. 13) стоји:

«Кад ви у Турској уђете у православни храм, ништа вас не потсећа на свет, на власт иноземца и иноверца. Ви ту осећате унутрашњи живот и снагу Цркве, угњетене општине али снажне у свом унутрашњем животу који постоји и мимо световних услова, и повезаној са овом осталом црквом само силом унутрашњег живота и љубави. Због тога ви у Турској тако јасно осећате духовну слободу и унутрашњи живот Цркве».

(Под Турском Гиљфердинг углавном мисли на Босну и Херцеговину, ЛМК).

Стр. 45 исте књиге: у Мостару. «Уопште је то интересно да православни Србин гдегод се нађе, чак и у прашуми, сматра себе живим чланом Цркве, следује богослужењу и клања се његовом смислу: то је појава утешна и дубоко значајна».

Стр. 52: «Црквено појање које уче у свим српским школама изванредно је корисно: деца га уче са великим уживањем... Учећи појање, дечаци се упознавају са свештенослужењем и стичу нарочиту љубав према њему. Тамо

где та обука постоји неколико година, ви ћете често пута чути одраслог Србина који при раду поје прекрасним гласом тропар или неку другу црквену песму. За време црквене службе, ти исти људи поју у хору и малопомало цео народ почиње да прихвата, са знањем, присуство у богослужењу...»

У једној другој својој студији о Босни, издатој мало раније (1858), пише Гиљфердинг (124, стр. 457):

«Стварно се мора претпоставити да се у души простог православног Босанца окрива несвесно и неразрушиво (неискорењиво) уверење о идеалној надмоћности његове вере, кад он за 400 година није подлегао искушењу и није одступио од ње. Јер иначе и та огромна сила, коју је православна вера постигла у словенским земљама од свога удружења са идејом народности, не би издржала против страшних и непрестаних гоњења, искушења и завођења. О том заједничком току православне вере са њиховом народношћу, у схватањима Босанаца и осталих Срба, ја сам већ говорио на другом месту».

## II.

Прелазимо на немачке писце, којих нема много, јер смо слично питање претресли у одељку 6 главе Б (Правни поредак погодује одржању српске нације). Ту смо и самог Хиљдеринга детаљније употребили. Овде још неки немачки писци.

Немачки научник и политичар **Ф. Ајхман** писао је пре више од сто година у студији о реформама у Турокој (58), и ово:

Стр. 5: «Мора се признати да је начело, према коме је Ислам регулисао своју власт над Хришћанима **овим омогућила да своју веру и народност очувају до дана данашњег**. И не може се оспорити да султани нису никад у принципу престали да поштују привилегије загарантоване хришћанским црквама, па чак да их и заштићују».

Немачки историк **Лоренц** у једној студији која није у мом испису саовим прецизно означена (123)), каже на стр. 45:

«Анатолски господски сој прошири се после освајања Балкана, чији је камен-међаш била чувена битка на Пољу Косову, од Багдада до Будима».

«Раји је ипак било вршење њихове вероисповести и њихових обичаја начелно дозвољено...»

Следују још два става за која мислим да су из исте књиге али су била растурена; свакако потичу од једног немачког писца.

Стр. 74: «Православна црква је само по турском Државном праву политичка снага, и технички израз ,рум-милети' у ствари обухвата разне националности... Православни Словени гледају у Цариградској патријаршији и грчком клиру који их администрира само црквене а не националне органе».

Стр. 66: «Бежу ли једанпут Славени еманциповани од цивилне власти Цариградске патријаршије и учињени равним осталим подложницима Великог Господара (Султана), требало је онда предвидети да ће се они, **следећући примеру Срба, ослободити супрематије Грка у црквеном погледу и да ће настојати да испуне националне тежње...**»

Један анонимни аустро-немачки писац, очигледно ненаклоњен Маџарима писао је равно пре сто година приказујући угарско питање (126), стр. 88):

Мухамед II је створио основе за тзв. комунитате или верске заједнице у Турској. «Он је радио потпуно у духу Корана кад је грчком патријарху Генадију дао берат, по коме је он не само признат као црквени већ и као световни старешина ,грчке нације'. Једнако као што су се Турци идентифицирали као народ са законом Пророка, беше том њиховом појимању потпуно сагласно да се припадници (исповедници) исте цркве сматрају као нација. Као што су они у особи калифа обожавали падишаха, било је сасвим разумљиво да духовни ауторитет хршићана признају као њихову грађанску главу. Између Грка, Јермена и Словена нису Турци правили разликовање... Коран је позивао само верне и неверне, а од последњих велика већина је припадала у освојеним земљама источној цркви. Тако је изашло само по себи да је патријарх главног града у очима султана био легални претставник свих хршићана. Султан им је оставио све цркве сем Св. Софије и још неких које су биле претворене у мошеје, али такође и њихове законе, њихове судове и школе, и наложи им харач од кога су муслимани били ослобођени... **Са том организацијом образоваху хршићани такорећи државу у држави** и били су у сасвим сношљивој ситуацији ако им је успело да се осигурају у

аутономији датој од султана. Турци нису имали ни вољу ни способност да све освојене земље администрирају и ту бригу су радо препуштали ђауру ако су постизали оно што је владајући народ од ових очекивао у рату и миру...»

Иницијалима потписана студија И. Г. А. о народу и земљи Јужних Словена (мислећи: на Бугаре и Србе) у тада водећем часопису Немачке «Иностранство» за годину 1881. већ је цитирана (127). Но она садржи и наставак у даљим бројевима исте године. У једном даљем броју истог часописа, на страни 510 и даље, писац објашњава «Верска и национална настојања Јужних Словена», па каже изос.:

«Поред јунаштва својих синова и природног састава својих неплодних пустих камених предела, јужнословенско племе црпи своју снагу још и из моралних извора своје религије. Догма је политичка идеја православног Словенства, црква средиште њиховог државног живота...»

«Каква интензивна снага вере постоји код источног закона, нарочито код Јужних Словена, може да се закључи према савесности са којом припадници те вере извршују строге, до мрцварења појачане обичаје те вере. Ниједна вероисповест, чак ни исламска, не поштује се и не врши тако строго, ниједна није тако интимно повезана са најунутрашњијим животом народа, као грчко Хришћанство».

### III.

Још неколико кратких података од Немаца из овог века (док су сви претходни били из прошлог века, највећи део из прве половине).

Аустријско-немачки стручњак за питања Турске **Карл фон Сакс** писао је у једној расправи пред сами Први светски рат (59, стр. 17):

**«Највећи део вероисповести у Турској, изузимајући Ислам и Католичанство, имају национални карактер и у очима њихових верника (изузев Арбанаса) скоро у првом реду су израз њихове националности, и зато су их држали високо и чврсто...»**

Немачки политички писац последњег доба **Ернст Бауер**, писао је мало пред Први светски рат (125):

«На ислам нису Срби хтели да пређу ни веру да мењају; с једне стране **организација Православне цркве, извршена од Св. Саве, пружала им је већ једно моћно упориште; с друге стране, ова је организација, повезивањем Цркве и Државе, од религиозног момента начинила национални...**

Иако изгледа да Србин уопште није религиозан, он постаје сместа ревносни бранилац православних принципа ако мисли да му се вера напада, јер он осећа да се тиме циља на његову нацију...»

Већ више пута цитирани велики слависта, ту скоро умрли Јозеф Матл из Јужне Штајерске писао је о Србима прелазећи од XII до XIV века (49) ово;

«У вековима сјаја и снаге дошло је до онога, све до данашњег дана типичнога споја државних, националних и црквених интереса, до споја државе и цркве, вере и народа. Ту леже и корени нечувене упорности коју овај народ све до дана данашњег показује у овом политичком и националном животу».

Савремени немачки научник **Герхард Волфрум** писао је иза последњег рата у «Приручнику Источна Европа» у одељку «Народи и народности» (97) још и ово:

«Више од свега је османска верска политика омогућила Српској народној цркви, привремено растуреној али опет, 1557, васпостављеној, дејство одржања народа у оквиру граница Патријаршије, које је било од одлучног значаја за развој народне свести у Старој Србији и за постајање великосрпске идеје. То је све деловало да су се широки слојеви сељаштва строго држали предања и заједно окупљали за одбрану од свега страног. Отуђење остаде на земљишној господи, на оно мало градова који су и даље били туђи (етнички) и доцније на мало чланова највишег клира, грчки расположеног...»

Савремени немачки балконолог **Матијас Бернат** пише (128, стр. 223) за време Немањића: »Српско национално осећање, тако пише знатни познавалац српског средњег века, К. Лиречек, већ у то време се јасније формулисало, и то на темељу припадности источној цркви и у свесној

супротности ка римској цркви која је владала у Угарској, Далмацији и Хрватској...»

#### IV.

Имам само два кратка податка од два већ цитирана француска писца, одлична познаваоца наших прилика.

Француски публицист **Жан Оноре Абдолоним Убићани** (1818 -1884) писао је 1877. за Турску (129): «Свака је религија формирала једно различито општество под грађанском управом свог духовног старешине, и састављено од појединаца сасвим различитих раса, који су говорили различите језике, али исповедајући исту веру».

Опет се морамо вратити на француског академика Таљандије, јер је он и ово, као и све друго, ненадмашно описао (33, I, стр. 101):

**«За време пет стотина година ропства, црква је била та која је спречила да се угаси национални живот (Срба). Ни варварство отоманско, ни своја сопствена беда нису могли да утичу на њихову веру (да је мењају). На дну њихових незнања и празноверја живела је увек једна света искра. Стара црква је посветила била старе краљеве, она је била готова да поздрави и нове династије (писац мисли на обновљену Србију). Без ових непобедљивих традиција, без ове вере и ове наде, два пастира, два чувара свиња, Кара-Ђорђе и Милош, могли би бити херојски четовође; они не би могли да покупе окрњке овог народа и да оживе мртве».**

#### V.

Имамо приличио података од хрватских писаца и то првокласних. Била би штета да се не наведу.

Говорећи о прелазу на Ислам босанских богумила, **Пилар (Л. фон Сидланд)** (104, стр. 101) пише;

**«И у Срба бијаше одметника, али то бијаху само појединци, који се утопише у османлијској бујици, док читави диелови Србства никад не пригрлише Ислама. Србство бијаше сувише учвршћено с помоћу своје народне Цркве а да би се такво што могло догодити. То је врло важно, јер**

је управо та околност омогућила ослобођење Срба од 1804-1816. и касније... Турци у Србији бејаху досељеници, зато се распршише онако брзо као што дођоше...»

Стр. 110: «У Србији се то не догоди, **јер народна Црква бијаше прејака. Народна Црква бијаше и сувише јако укоријењена у народну**, а поготову у владајућој класи. На тај начин Срби мирно поднашаху чему се не могаху отети...»

У немачком другом издању на странама 341 и даље опширно се говори о експанзивним циљевима Срба, које желе да постигну преко Патријаршије, да би на страни 345 рекапитулативно Пилар овако зајаукао:

**«Мора се дакле утврдити да је Српска црква у турском земану, у времену највећег понижења Срба даље изводила у црквеној области величанствени план свога највећег владара Душана, који је носио и бутарску круну и царску титулу, и да је она реално-политички ишла за тим, да скоро цео словенски Балкан сједини у црквеном погледу, а то значи и национално».**

Хрватски историк **Милан Шуфлај** то описује према ексцерптима проф. Геземана (42, стр. 54):

**«До ове моћи је Црква допрела онога момента кад су нестали династи, који су водили последње одбранбене ратове средњевековне државе против турске инвазије; сад, кад су вера, морал и државни народ идентификовани, борба за наслеђену веру постала је уједно борба за народну и националну слободу...»**

Није онда чудо што се овако изражава **Ватрослав Јагић** о утицају на народ српско-православне цркве за разлику од католичке. Он пише (130):

**«У толикој разликости државној поможе сљедбеником источне цркве вјера; али не поможе сљедбеником запада. Српска патријаршија у Пећи и независна о Бизанту црква, српска' сачува се увијек у успомени народа као највећа светиња: те докле је већ давна пропала била државна и вјерозаконна самосталност српска, јоштер се сваки сљедбеник опомињао да има црква, славеносрпска'. На то би га опомињала још и живо осјећана**

разлика од мухамеданства, а не мање и од „латинства“, од којег бијаше одијељен големом разликом не битности већ пуке форме, тј. свога црквеног језика „словеносрпског“. **Право је што се несрећни народ тога чврсто држао; па то му бијаше најсигурнији штит и заклон од ислама и од туђих навала на народност...»**

Да, и према највећем хрватском научнику, Јагићу: **Српска православна црква је била Србима «најсигурнији штит и заклон туђих навала на народност»**. Ово се морало поновити као завршна реч одељка. Нема заиста шта да се дода или одузме.

### **15. Специјално стање под Пећком патријаршијом**

Ако је православна вера, посебно српска православна вера била конзервирајући фактор народности за цело време турског вакта, ова је то била још више, у знатно појачаној мери, за време тзв. Друге пећке патријаршије. Ова је, као што се зна, основана, у ствари обновљена 1557. и постојала је нешто више од два века. То је златно доба у историји Српске цркве под туђином.

И о томе смо објавили један рад (Значај Пећке патријаршије за Србе, у књизи означеној под 106). Ту смо изнели и своје лично гледиште по овом питању, гледишта многих српских научника, а такође и страних. Овде ћемо поновити нешто што су странци рекли и помало, такође страних мишљења, додати. Ево их.

Најпре **Ранке (Леополд фон Ранке)**, највећи историчар Немачке. Он у «Српској револуцији» описује патње Срба под Турцима, па ипак не може се уздржати а да не каже: «Српски Патријархат се под Османлијама још одржао (све до Арсенија Чернојевића). Он је обезбедио нацији извесно учешће у јавној власти, бар колико се на цркву односи, и дао је **раји према Великом господару (тј. Султану) једно представништво, које се не сме сасвим потцењивати**» (7).

Познати немачки публициста и балканолог Херман Вендел је писао 1926; «Простирући се од Блатног језера на северу преко већег дела далматинске обале до Штипа и Велеса на југу, **ова обновљена Патријаршија обухватала**



је готово целокупну масу Срба и образовала посуду, у којој је национална супстанца Српског народа била сачувана у вековима притиска и јарма» (134).

Немачки историчар **Герхард Кучер** писао је 1926. године (138, стр. 764):

«Знатно повољнији (него бугарски) беше положај Србије у Османлијско време. Од 1557. до 1776. је, наиме, Османска држава дозволила васпоству посоебне Српске цркве. Срби су били озбиљнији противник него Бугари, они су настањени били знатно даље од центра Османства, они су били суседи Хабзбуршке монархије која му је (Османству) правила тако много тешкоћа. Постојали су сви разлози да се буде предусретљив, да се са Србима, колико је могуће, направи мир. Кад су Османлије 1778. укинуле Патријаршију, јер њихове намере нису сасвим биле реализане, њихова снага је већ била у рапидном опадању, **тако да нису могли више да праве никакве сметње образовању модерне српске нације. Сва снага вере, сва црквена, уметничка и политичка традиција су деловале још од оснивања Пећке патријаршије да одрже и развијају српску народност**, да пределе који су припадали црквеној сфери а били су ван историјских граница Србије србизирају. Македонија није ту спадала. Због тога њени становници нису постали ни Срби као што нису постали ни Бугари, стога су у културном погледу знатно изостали иза Срба. Насупрот Македонији, северна половина међупростора који је до Немањиха био бугарски, од ове епохе (од васпостављања Патријаршије) није више национално спорна. **Ова земља је припадала Пећкој патријаршији, па је због тога постепено постала српска.** Може се рећи да је тиме Србија достигла своју природну границу; западни Балкан на истоку, Моравско-вардарска вододелница на југу образује добре граничне ивице».

Аустријски дипломата **Родерих Гоос**, који је званично испитивао узроке Првог светског рата, писао је 1930. године (137):

«Пошто је православно свештенство у Османлијском царству вршило готово целокупну локалну администрацију над својим саверницима (са изузетком војне и државно-пореске администрације), **Патријаршија је**

**стварно претстављала државу у држави».** Писац се очигледно поводи за Пиларом, кога и цитира.

Један високи католични свештеник који је данас у земљи, Монс. **К. Драгановић**, писао је 1937. у једнај публикацији Ватикана изос. и ово: «Српска Патријаршија у Пећи уживала је велики углед. Из државно-политичких обзира, а можда и из обзира рођачких, Пећка патријаршија је била богато снабдевена правима и привилегијама. Српско-православна црква је закључила са муслиманским царством веома користан уговор...» (140).

Скорашњи немачки научник (историчар) **Герхард Волфрум** писао је 1954. (97) такође о том стању под Пећском патријаршијом, а како је то наведено у поглављу ове књиге «Вера конзервира нацију под Турцима», одељак III.

Савремени немачки балканолог **Матијас Бернат**, цитиран у почетку ове главе (128), где говори о вери Срба за време Немањића, каже о турском добу, специјално о Патријаршији:

Стр. 233: «Интересантно да Срби захтевају обнову Патријаршије године 1557. једном исламизираним земљаку, доцнијем великом везиру Мехмеду Соколи (Соколовићу)».

Писац каже да је опсег обновљене Пећке патријаршије био већи од Душановог царства. «Чак и ванцрквени утицај је био знатно већи него у средњем веку: османлијска политика, која је изједначила народност и цркву, припремала је једновременно пут великосрпској идеји, јер је створила предуслове да Српство најпре реалише своје духовно јединство на терену православне цркве. На путу преко духовне јурисдикције, подведе свештенство и грађански живот народа под своју контролу; патријарх се осећао као претставник овоје националне заједнице према султану... Сувише касно увидеше Османлије своју погрешку и укинуше, очигледно опет по савету грчке јерархије, Патријаршију у Пећи године 1766. Али од почетка XVIII века је у Хабзбуршком пределу Карловачка митрополија постала наследница Пећи — а Срби су готово под црквеним вођством постали народ...»

**Јозеф Турк**, професор Универзитета у Љубљани, пише у немачком католичком Лексикону за теологију и цркву (132):

«1766. Султан је укинуо Српску патријаршију и доделио Србе поново Цариграду. За владике позвати су Грци; настојало се да се у Литургији словенски језик надомести грчким, уопште да се Срби грецизирају. Али домаћи клир, световни и манастирски, који је још у средњем веку био највише заслужан за српску културу, спасио је и овога пута, од XIX века, Србима веру и народност».

У најновијој Енциклопедији светске историје изашлој пре неку недељу (ја ово пишем 1968) стоји под насловом Србија (133, стр. 903 и даље):

«1381. доноси **турско освајање** пуну промену стања. Православље постаје као уточиште (заштита) **националног живота...** једно национално значајно дело великог везира српског порекла Соколовића (Соколи) да је патријаршија опет установљена (1557). Немачки: eine national bedeutende Tat des Grossvezirs serbischen Abstammung Sokolovic (Soquolli) das Patriarchat wieder errichtet...

## II.

Још два страна писца после ових немачких: један Рус и један Маџар.

Руски научник **Л. Березин** писао је одмах после Окупације Босне и Херцеговине (135, стр. 288):

«Кад је у Србији нестала последња искра српског државног живота и српске политичке самосталности, остао је тамо само народ са својим патријархом. Уопште су се српски патријарси јављали не само као претставници Српске цркве и чувари православља, но и као заштитници грађанских права Српског народа. **Док је постојала Српска патријаршија, а следствено и самостална, народна јерархија, Срби су се, у тешким годинама свога политичког бивствовања, обично стављали под заштиту својих патријараха, који су се увек појављивали као заступници српског народа пред турским властима. На тај начин је установљена тесна веза између патријарха и народа**».

Маџарски историк најновијег доба **Ласло Хадровић** писао је иза Другог светског рата (136, стр. 52):

**«(Васпостављена) Патријаршија је на тај начин добила једну националну мисију, разумљиву само у сфери Источне цркве. Делом у следству старих византијских традиција, делом под утицајем правних обичаја који су се развили под турском влашћу, образова се систем специјалне јурисдикције Српске цркве. Она је не само ревиндицирала са гледишта пуну власт у животу верника, већ још није престајала да интервенише ни у световној домени у животу приватних лица и установа. Она је на тај начин задобила, у извесним случајевима, важност која се може упоредити конструктивној снази једне власти националне организације...»** А на страни 113 исте књиге каже да је **«ова црквена организација била потпуно националног карактера...»**

Маџарски писац **Ласло Хадровић** написао је у цитираној књизи изашлој 1947. (136, стр. 118) још и ово: **«Политички организам отомански није оклевао да уједини цео (српски) народ».**

### **III.**

Прећићемо на хрватске писце, који су много о томе писали и кукали да је «њихов знаменити Хрват» Мехмед паша Соколовић основао Патријаршију и тиме помогао Србе. Овде ћемо изнети само неке од тих писаца као репрезентативне.

Великохрватски, више пута цитирани писац др **Иво Пилар (алијас фон Сидланд)** навео је у својој књизи о Југословенском питању (117, стр. 339 ид.) шта о Пећкој патријаршији говори српски историк Станоје Станојевић да сам после дода:

**«Станојевић наводи да је Патријаршија задобила велику моћ и постигла судску власт. Ми смо мишљења да је тиме сувише мало речено. Православно свештенство у Османском царству вршило је целокупну локалну управу над својим саверницима сем војне и пореске власти државе. Али је суделовало донекле и код ове последње. Патријаршија је**

**била према томе држава у држави, српска држава у Османлијској царевини. Створио ју је српски народ чувао као такву осећао и сматрао...**

Према интенцијама православног свештенства беше према томе, **Пећка патријаршија српска сизерена држава теократски вођена, у оквиру Османлијског царства... Да је ова владавина била мало удаљена од пуне државне владавине**, одмах ћемо разумети кад погледамо како се из ове духовне власти, управо из његове депандансе, развило духовно владичанство у Црној Гори, чак сама црногорска држава...»

Описујући поближе које земље проф. Станојевић сматра као српске, др Пилар пише (117, стр. 338);

«Пећка патријаршија је, према томе, обухватала највећи део Србије, целу Црну Гору, целу Босну и Херцеговину (у данашњем опсегу) и целу Далмацију са изузећем територије Дубровника (где православних уопште није било, ЛМК), целу Славонију, већи део Хрватске и целу јужну и средњу Угарску до изнад Будимпеште. То су све, по мишљењу Станојевића, српске земље».

И други један савремени хрватски писац, усташа, католички прелат монс. **Крунослав Драгановић** је још између ратова са страшним болом морао констатовати (140):

»Српски патријархат беше за време Сулејмана Величанственог јачи и обимнији него за само време најзначајнијег народног српског Душана Силног. Он се простирао од бугарског Самокова и македонског Скопља, преко Босне, Далмације, Хрватске и Маџарске, до далеко иза Будимпеште...»

Проф. **Фердо Шишић** је казао у једном свечаном говору 1936. (139)

«Упоредимо ли Илиризам са Васкрсом српске државе на почетку XIX столећа, за Карађорђа и Милоша, опазимо одмах, да је хрватски препород био бесумње далеко тежи као проблем него као борба, јер је српска физичка многогодишња крвава борба била, разумије се, неоспорно тежа, док је рјешавање српског националног проблема — у антитези између православног и муслиманског човјека — вазда било веома једноставно. **Илиризам наимао је и да ствара хрватски народ и да га уједно брани од непријатеља**

(подвучено од самог проф. Шишића), док је у српском препороду онај први задатак — стварање српског народа — сасвим отпао. Већ давно сви су се православни унутар граница Пећке патријаршије, а онда и Карловачке митрополије, осјећали Србима, тако да за стољетног турског ропства, ако и није било српске политичке независне државе, али је под Турцима постојала **једна јединствена духовна Србија** (подвукао писац) унутар граница православне цркве. Овај крупни моменат не ваља никад пуштати с вида, па зато се и згоди, да се одма на глас о Карађорђевој буни — 1804 и 1805 године — узбунило читаво Српство, не само оно у Турској и у Црној Гори, него и оно у Хабзбуршкој монархији од Баната и хрватско-словенске Војне границе до Котора и Будве у јужној Далмацији».

Према томе не претерује нимало већ цитирани маџарски писац **Лајош Хадровић** (136, стр. 118) кад тврди у истој књизи изашлој 1947. још и ово: **«Политички организам отомански није оклевао да уједини цео (српски) народ».**

#### IV.

Овако повољна позиција Српства под Патријаршијом није могла а да се не рефлектује на његову даљу судбину. И, доиста, највећи део писаца који су проучавали односе у Пећкој патријаршији сматрају да је она Српство национално регенерирала, ојачала, чак да је створила подлогу за образовање нације у модерном смислу речи. Прву подлогу створили су Немањићи одн. Свети Сава, другу, још значајнију и актуелнију, још трајнију и солиднију, створили су пећки патријарси, чак Патријаршија као установа.

То су показале већ цитиране изјаве страних стручњака и кукњава хрватских шовиниста. Ми им немамо више шта да додамо.

#### **16. Вера заштићује и српску нацију под Бечом и Пештом**

Тиме смо, без прескока, прешли на стање под Аустријом одн. Угарском, где је одавно већ било доста Срба, али нарочито много од Велике сеобе под патријархом Арсенијем Чарнојевићем. Још и пре, а од тада и више, Српска православна црква је постала заштитник и бранилац Српства у овим

крајевима, где је прозелитизам био необично жив и где су опасности однарођавања биле још јаче него под Турцима.

Несумњиво је на положај пресељеног српског народа у земље где су се више од свега поштовала «историјска права» имало утицаја и његов правни положај у Турској. Једна хришћанска земља није могла одбити оне привилегије које су у том народу преко вере биле загарантоване у једној нехришћанској држави.

Тако су односи у Пећкој патријаршији, права која су Срби тамо имали, положај који су били стекли, ситуације које су им биле признате, имали извесну реперкусију и на статус пресељеног дела српског народа у Аустрији. Можда Леополдове Привилегије не би ни настале да се радило о руљи, а не о једном извајаном националном организму, који је и у ранијој постојбини имао ванредна права и признања државне власти. Вођи пресељеног Српства нису престајали да то истичу и да на основу тога покушају добити што више повластица.

## I.

То је први истакао маџарски историчар **Швикер** у многим својим делима, а нарочито у Политичкој историји Срба у Угарској (141). Тамо он, према Пилару (117, стр. 348 исл.) жали да су:

«Власти Монархије морале да воде сталну борбу са патријархом, који је увек све прочитије хтео да игра улогу шефа нације, са рашким народом, који је покушавао да створи једну народну масу, и против обојих (патријарха и народа), јер су хтели да се развију у државу у држави (statum in statu)».

У једној години дана доцније објављеној расправи (25, стр. 374) пише проф. Швикер како су се досељени Срби «тим енергичније опирали деоби **своје националне цркве што је она за њих значила јединство народа...**»

На страни 435 наводи Швикер царску диплому митрополита Вићентија Јовановића на латинском језику која би на српском преводу гласила: «Овим управо потврђујемо да, као што је правилно изабран и од Нас свечано постављен и потврђен архиепископ и митрополит **народа Илирскога или**

**Српског (Рашког) грчког обреда**, тако треба да се он призна и поштује од **целог народа тога обреда** који се налази у нашим покрајинама».

У првој реченици за народ каже генс, у другој популус. Да у оба мисли на народ у етничком смислу не може бити сумње. Сам Швикер на основу архивских података говори свуда о српокој или **рашкој нацији**, или просто Нацији. Кад су спојене архидијецезе карловачка и београдска, многи су били за то да се митрополит не зове ни карловачки ни београдоки већ «према српским привилегијама **Митрополит рашке нације грчког обреда**». 1727. моли митрополит да се сазове сабор у коме би се састали «заступници целокупне рашке нације». Он упућује молбу у име Нације, други пут на основу овлашћења датог му од Бога и часне нације, према инструкцијама и пуномоћству Народа (нације)» итд. У важећим прописима за Србе у Аустрији стоји да ће митрополит изгубити звање и бити избачен из заједнице ако «ђаволом заведен пређе у унију»: **«Народ (нација) има на његово место да бира другог поглавицу Цркве»!**

Док су у Турској и неке друге народности имале сличне привилегије, у Бечкој ћесароини имали су их само Срби, Срби као такви. Срби као народ (верски само диференциран)!

Немачки историчар **Лоренц**, који је научно обрађивао поједине године историје, каже за годину 1683. (123, стр. 259):

«Она (бечка влада) призна далекосежна нарочита права за 36 хиљада породица грчке вере које су се иселиле из Србије под патријархом пећким Арсенијем Чарнојевићем, тако да ови, друкчије него немачки колонисти, **образовали готово државу у држави под сопственим црквеним старешином**».

Пруски путописац **Наигебаур**, који је средином прошлог века обишао наше крајеве и публикувао рад о томе (147), каже на страни 193:

«И ван Далмације, нарочито у Хрватској, налазе се **тзв. Морлаци, који су задржали своју источно-хришћанску религију, чиме су остали сачувани од мешања са Хробатима или Хрватима...**»



Аустријски историчар и политичар **Антон Шпрингер** писао је у Историји Аустрије прошлог века (142, стр. 283) имајући у виду нарочито Војводину и Српски покрет од 1848:

**«Национална свест, пак, није се код Срба ослањала само на језик и историјске традиције, него још и на верско исповедање. Грчка православна црква је важила за њих као национална црква, носиоце култа су поштовали као представнике народности».**

Други аустријски политичар и историчар **Јозеф Редлих** писао је 60 година доцније (143, стр. 266) како је после 1860. настало у Угарској мацаризирање и претапање других народности у Мацаре, милом или силом. Али, каже даље писац:

**«Само верско исповедање, као нарочито православље код Срба и Румуна, претстављало је и тада и доцније још увек најјачи заштитни насип против мацаризирања, а то пак нарочито само у случају сељачких маса, које су тада, па и после, сасвим стојале под ауторитетом њихове националне Цркве».**

(Писац даље каже да је лутеранство Словака и Сакса повлађивало денационализацију.)

Ту скоро је један од највећих непријатеља Српства међу Немцима, **Ханс Иберсбергер**, коме је животни циљ да докаже српску провокацију Првог светског рата, писао о доласку Срба у Монархију и том приликом је рекао (144, стр. 1):

**«После предаје Ниша, 1690, и повлачења према Дунаву, око 40 хиљада српских породица је следовало царским војскама под вођством патријарха Арсенија Црнојевића, и оне су биле насељене на северној обали Саве. Привилегије Леополда I и Јосифа I омогућиле су овој „Илирској нацији“ да образује у јужној Угарској затворено политичко тело (засебну корпорацију, ЛМК), које је, захваљујући црквеној независности под митрополитима, доцније карловачким патријарсима, ујамчило политичку и културну афирмацију српског народа у старој Аустрији».**

## II.

После немачних (углавном аустријских) писаца, који говоре о положају Српске православне цркве у Аустро-Угарској монархији (пре тога Аустријском царству) нашли смо и два кратка податка двојице мађарских научника. Ево их:

Мађарски научник **Никола Веселењи** писао је још у првој половини прошлог века, говорећи о православнима одн. «припадницима грчке цркве», специјално у Угарској (145, стр. 57):

«Припадници ове религије гоњени и од Турака и од хришћана због своје вере, држали су се чвршће заједно и припојили су се једни другима још присније (свесрдније)... јер заједничко подношење опасности и патња повезује људе много више и држи их заједно него заједничко уживање власти».

И мађарски скорашњи историк и политичар Бела Погањи писао је 1941. (146, стр. 13):

«Јер је Српска патријаршија вршила не само духовну власт над својим верницима, већ је у својим рукама објединила била привилегије нижег судовања, опозивања и других мера...»

Мађарски историк **Бела Погањи** је чак тврдио да се аустријски цар приликом «Нагодбе» (1867) «ставио на гледиште угарског државног права...» (146, стр. 18), игноришући хрватско државно право.

## III.

Следују два француска публициста, одлични познаваоци наших односа.

Француски публицист **Шарл Лоазо**, који је имао за жену ћерку проф. Косте Војновића а сестру конта Ива, писао је крајем прошлог века поводом спора Срба и Хрвата (149, стр. 97):

«Али, говорећи право, **шта би остало од виталности српске идеје, ван њених територијалних граница, да она није интимно повезала веру са народношћу?** И како је она штитила у Аустрији Србе по пореклу против

асимилације Маџара, па чак и Хрвата, ако не баријером православља? Владајуће класе у Србији не важе баш нимало као богомољачке, и приговор фанатизма који се њима упућује, погрешан је. Једно осетно попуштање је чак произведено између владе (српске) и католика, има већ која година; члан 35 Берлинског уговора се поштује; у сам буџет су унети кредити за туђе вере.

**Ипак није мање истинито да Србија има националну цркву, која остаје, буквално, један од видова отаџбине, а споља се сједињује с њом. Њени државници, њени списатељи, рећи ће да из политичке нужде одржавају у Банату, у Срему, у Босни, ову врсту конпенетрације (сажимања) националних и религијских осећања, и ми им то радо верујемо».**

Приближно у исто време писао је други француски публициста, **Лероа Болије**, говорећи о Босни (150, стр. 299):

**«Више него икад раније, заиста се за њих (православне Бошњаке) Православна црква идентификује са српском народношћу. Црква, исто као у доба турске доминације, остаје прибежиште њихових нада и као нека национална цитадела (тврђава).**

Ова уска веза између вере и народности, тако честа на целом Истоку, даје српском клиру улогу у исто време важну и деликатну. Утицај који српски поп може имати над народом, он зна да дутује исто толико свом својству традиционалног претставника народности колико положају верског службеника».

Даље, на страни 302, писац говори о грчким митрополитима и каже да им је **«Српски народ неповерљив, јер је он научио да Цркву сматра прибежиштем народности...»** Но о томе на другом месту (где се буде говорило о српском свештенству).

Овде потсећамо да се о овој теми такође изјаснио и најбољи досадашњи хрватики историк проф. Фердо Шишић у своме већ цитираном свечаном говору 1936 (151), наведеном у претходном делу ове књиге **«Специјално стање под Пећком патријаршијом»**, одељак III.

Овај одељак морамо завршити речима одн. дугим ставовима Хрвата Пилара који више од икога јадикује на привилегије Срба у Аустро-Угарској и

на спас Српске нације у тој држави. Он пише у поменутој књизи (104), надовезујући на већ споменуте цитате проф. Швикера (147):

«150 година доцније, ми стварно видимо једну израслу српску државу, мада у оквиру Монархије, то је тзв. Српска Војводина, која је обухватала мађарске жупаније Бачку, Банат и Крашованско-Серењеску, а онда срезове Илок и Руму хрватско-славонске жупаније Срем, и од 1848 до 1860 претстављала једну самосталну круновину Монархије.

Ми тврдимо — пише даље Пилар — постанак Војводине није била нека случајност, већ природни излив значајне државнотворне снаге инкорпорисане у српској народној цркви која је са Арсенијем IV Чарнојевићем усељена у Аустрију, и којој је требала само повољна прилика да ступи у дејство.

И није само та чињеница постигла највећи значај. Готово већу важност је доби следећа околност. **Пећкој патријаршији која је са својим тежиштем пренесена у Аустрију (од 1689. до 1849. као митрополија а једновременно са појавом Војводине опет Патријаршија) није успело само да организује Српско-православну цркву која је постојала од 1557. до 1689. под турском влашћу одржи и у земљама Аустро-Угарске, него да је још и даље развије».**

И та своја врло опширна излагања о Пећкој патријаршији др Иво Пилар завршава овим речима (стр. 352-353):

«Ми морамо, дакле, на основу наших досадашњих излагања установити:

1) Сто година иза нестанка средњовековне Србије (1459. до 1557) **појављује се у оквиру Турске државе једна нова теократска српско-православна државна творевина**, која је поставила себи за задатак да цео Балкан, али нарочито његов северисток задобије за српско-православну идеју.

2) **Организација створена од ове црквено-државне идеје освајања постоји и данас и непрестано даље дејствује у правцу који јој је био првобитно намењен.**

3) Ова идеја је имала снагу да сву науку Европе инфлуенцира у свом духу, и тако да утре цут својим будућим освајањима.

4) Та идеја освајања, настала на црквеној бази постала је важна компонента данашњег Свесрпства и политике краљевине Србије како ћемо још даље видети».

На страни 394 поменуте књиге жали се др Иво Пилар «да је карловачки православни пагријарх предложио као први инартикулирање (то значи законско формално установљење) српског имена у хрватаком Сабору, што је уз помоћ владика пакрачког и плашког такође спровео...»

«То је био доказ да је и у Хрватској православна црква била носилац свесрпске агитације...»

И овај (шести) одељак под насловом «Шта је језгро југословенског питања?» завршава: «Језгро југословенског питања је да се Српство развило до једног оштро империјалистичког, једнако конфесионалног као и национално-политичког настојања... Тај покрет нису створили Карађорђевићи, као што се погрешно схваћа; то је природна еманација византијске и српско-православне црквене мисли. Њена историја и развој стари су много векова, много пута је мењала форму развоја, али се ипак искристалисала национално-политички у Јужиој Угарској тридесетих година 19. века, а од 1860. државно-политички до данашње форме у новосрпској држави».

Све то Пилар види као последицу Пећке патријаршије!

## **17. Улога српских манастира**

Српска православна црква као таква чувала је и спасавала српску нацију, она као целина, а не само неке њене институције. Па ипак је она то вршила такође (а не искључиво) и преко појединих институција. Ту спадају и манастири као инструменти конзервирања Српства и физички и духовно, мада више духовно него физички. Они су, као што је правилно речено, биле жиже српског духа.

Сви су ти манастири били стародревни, из времена слободне српске државе, из времена сјаја и напретка нације, из времена народне величине. То је народ потсећало на прошлост и стварало чежњу за сличним животом. Да су то биле нове грађевине, из времена ропства, не би њихова улога чувања народности и подизања народне свести била тако значајна.

Средњовековни српски владоци оснивали су, као своје задужбине те **манастире** по свим српским земљама. Како су они били замишљени, не знамо. Али при одржавању српске нације они су вршили и извршили свој значајни задатак. И ту се можемо позвати на стране, веома угледне писце.

И ово смо питање детаљно обрадили у расправи «Стари српски манастири као чувари Српства» у изашлој збирци расправа (106, стр. 109 ид.). Нека понављања страних мишљења неће се моћи избећи (док сопствена мишљења не понављамо уопште, а мишљења осталих Срба још мање).

## I.

Сам Леополд фон Ранке је писао (7, стр. 38):

«У многим историјама се исмејавала претерана задужбиност српских краљева у грађењу манастира. **Али, док је држава коју су основали срушена била, ове задужбине су највише допринеле да се одрже народност и религија,** у односу који је међу њима био заснован. Није без разлога прелаз Босанаца на Ислам и тиме објашњаван, што је тамо било мање оваквих задужбина».

Познати путописац Србије, пруски гардијски официр **Ото Пирх** писао је 1829. (11, I, стр. 13):

«Највећим делом треба приписати манастирима ово чврсто држање народа у хришћанској вери. Последњи владари су засновали у великом броју те манастире баш у овом народном језгру — истина да би помогли контемплативни живот — у најдивљијим деловима брдских долина, у које се Турци испочетка нису управо усуђивали да продру. **Око тих азила нација се још чвршће привезала. Тако је осујећена смена са страном вером и са страним господарима!**»

Познати немачки летописац **Ј. Г. Кол** који је дао веома запажен опис Далмације и Црне Горе из доба владике Рада, каже у тој својој књизи (I, стр. 466), описујући неке бокелске манастире:

«Ови православни манастири у Боки, као и они малобројни манастири који се налазе у читавој осталој Далмацији, најотменији су неговаоци и чувари старих словенских успомена и традиција тога предела. Они стоје у вези са православним манастирима у унутрашњости Турске. Они негују успомену на Стефана Немању, на Уроша и друге знамените српске царе и краљеве».

У једној мало пред последњи рат изашлој немачкој књизи о Македонији описао је ректор немачког Прашког универзитета **Герхард Геземан** пејзаж Јужне Србије (он је сам тако назива), и на крају свога излагања рекао (154):

«На ивицама поља, у мирним клисурама или на брежуљцима, налазе се **побожне задужбине старосрпских краљева и велможа**, чије очи још увек, као и пре пола миленија, бацају погледе на своје народне вернике, **и још увек их озбиљним погледом преклињу да не забораве традиције старог царства и чежњу за националном слободом**».

Одличан савремени познавалац српске културне историје, професор Славистике на Универзитету у Грацу, **Јосиф Матл**, писао је између ратова, оцењујући књигу **Хермана Вендела** «Борба Јужних Словена за уједињење» (152):

«Нетачно је да је српска нација тек преко Рајића дошла до свести о својој прошлости (као што Вендел тврди на страни 68), јер је ова свест стално одржавана будном с једне стране национално-историјском традицијом, продужењем живота српске народне поезије, **а затим традицијама одржаваним вековима у српским манастирима а тиме и у српском народу**».

Данашњи минхенски професор **Георг Штатмилер** у више пута цитираној књизи (155, стр. 361) пише и ово:

**«Манастири у забаченим брдима беху уточишта духовног самосталног (посебног) живота. Они су, због тога, постали од одсудног значаја за одржање националне свести балканских Словена и Румуна».**

Више пута у овој глави цитирани немачки писац **Рихард Вофрум** казао је ово о улози српских манастира под туђином (97):

**«Пространу самосталност су уживали, српски народни манастири који су деловали као средишта латентног духовног отпора...»**

У својој дивној студији о Свету западних и источних Словена пише млади немачки научник проф. **Матијас Бернат** о факторима који су Српство одржали. Он се спомиње више пута у овом делу. На једном месту (105) писац говори о ове даљим померањима Срба према Северу, где су **«млади национални манастири били главни носиоци обнове религијског живота».**

## **II.**

Имамо само два француска и два италијанска истицања српских манастира у њиховој улози чувања нације. Ево их.

Велики француски научник и академик **Тајандије**, писао је у шездесетим годинама прошлог века (33, I, стр. 91):

**«Ма да су сад стари градови српских краљева остали само гомила камења, мада су Турци владали у Београду, пунили ове градове, заузели сва утврђења, ипак по брдима, у шумама, на дну неприступачних долина, чак и у сенима манастира који су пропадали, под прњама незнања и сујеверја, једно упорно осећање одржаваше успомену на старе владаре и славне године».**

Он је даље казао (I, стр. 110):

**«Древна Србија била је засејана манастирима подигнутим дарезљивошћу и побожношћу краљева; за време вековног ропства, ту је било уточиште народног (националног) живота».**

Француски историчар **Ернст Дени** писао је 1915 (17):



**«Српски народ се приљуби уз своју Цркву и своје манастире, јер је у њима он видео символ своје нестале славе и залог своје будућности».**

Италијански полихистор **Никола Томазо**, родом из Шибеника, споменуо је српске манастире у предговору народних песама из више језика, у књизи издатој 1842 (153, стр. 22):

**«Поред лепоте природе (у старој српској држави) нису недостајали ни уметнички споменици. Колико су били величанствени и елегантни, ја не знам, нити ће иједан суд моћи да се ту покаже поузданим. Али су они ван сумње били такви да вековима одрже у народу живом успомену на прошлост и наду на далеку будућност...»**

На страни 17 исте књиге стоји: **«Године 1815. Милош је на Цвети потстакао народ на свети рат у једном манастиру, он је понова потстрекнут на борбу у једном другом манастиру. У бојевима Црног Ђорђа бораху се калуђери, старешина је био нени прота Ненадовић. Нада на грађански васкрс састојала се увери... Они се у заједници моле Богу: врло често га спомињу».**

Скорашњи италијански познавалац Словенства **Анђело Перниће**, више пута споменут у овај књизи (48) казао је и ово:

**«У манастирима се одржавала жива национална традиција. Хеленистичка (грчка, ЛМК) пропаганда се заустављала на капијама манастира. Овде се продужила служба на словенском језику, овде се одржало ћириловоко писмо, ту су се сакупљала и преносила блага народне поезије... У тим манастирима... при свечаностима, народ је пристизао да се моли. А после се гостовало, играло, слушане су песме у којима су величани народни хероји или су певани подвизи репресалије и освете против Турака...»** (Специјално наводи да су певане песме о Лазару, Марку, Урошу итд.).

### **III.**

Сад опет закључујемо са Хрватима.

Хрватски писац, понос хрватских екстремиста, др **Иво Пилар**, писао је за време Првог светског рата (104, стр. 65);

Иако су после турског освајања прешли Срби под Охридску и Цариградску патријаршију «ове неповољне чињенице не могаху посвема уништити **дух србске народне цркве. Он се склони у многобројне манастире**, које су у доба сјаја утемељили србски владари и који бејаху организовани од Св. Саве. **Ови манастири остадоше народни**, јер се монаси обнављаху искључиво од околног србског пучанства и чуваху предају Св. Саве, која се састоји у стављању на располагање православне цркве народним и политичким циљевима Србског народа...»

Директно из другог немачког издања (117) преводимо **Пиларове** мисли:

«Последица тога беше, да је свештенство изгубило од важности, али манастири добише на важности. **Тако су ови манастири постали у најтежим данима азил српске националне мисли...**»

На страни 341 исте књиге пише др Пилар како су манастири нарочито зидани на западу српског етничког подручја, а посебно после Велике Сеобе. Он види у тој околности тежњу Срба да преко манастира «иступају против Романа». «Та, ми смо већ утврдили, **да су они (манастири) били у свим временима изразита места неговања српских националних осећања**, чак и после укидања Патријаршије и поновног увлачења Грка у виши клир у јужнословенским земљама...»

Као евидентан доказ функција српских манастира, као успешну «делатност те организације», писац наводи ову чињеницу: На етничкој и верској карти наших земаља, Пилар запажа један појас претежно католичког свештенства од Осека до Метковића, и онда каже: «Падају у очи, у тој католичкој области, само три среза: Тешањ, Грачаница и Маглај, који показују православно становништво од 40 до 60%. Ова тамна мрља нам је произвела много главобоље, мрља тако истакнута на карти коју смо ми за себе пре више година били израдили.

А објашњење је врло просто. У средини тамне мрље, готово на граници између срезова Грачаница и Маглај, лежи православно манастир Озрен. Као једна пламена ватра, овај манастир је, својим утицајем, уништио све неправославно, а нарочито све католичко.

Она тамна мрља захваљује свој опстанак искључиво вековном утицају манастира Озрена, који још и сад врши велики утицај на становништво околине».

У сасвим другом делу исте књиге (немачка верзија) др Иво Пилар се бави понова питањем које су установе утицале на «развој српске мисли». При томе (стр. 393) позива се на познатог хрватског црквеног писца, босанског францискана Јулијана Јеленића, који је после у Народној енциклопедији СХС под уредништвом Станоја Станојевића био главни сарадник за чланке о католичкој цркви. У два дела своје књиге о Босанским фрањевцима, др Јеленић мора да се позабави и са Србима и њиховом Црквом (156). Пилар пише;

«Овај аутор (др **Јеленић**) истиче нарочито делатност православних манастира, а за Херцеговину спомиње посебно манастире у Острогу, Киџином Селу и Биограду. Код два последња купио се свет из Невесињске околине, у Острогу, пак, на православне Тројице, скупљао се свет из целе Босне и Херцеговине».

И онда Пилар директно цитира Јеленића (156, II, стр. 189): **«Ту је окупљени народ удисао са тамјаном из кадионице и дух слободе, и бивао је ојачан са надом на бољу будућност. Црногорски књажеви су ретко пропуштали прилику да дођу, поводом предње свечаности, лично у Острог, и свет је на њих гледао као на неку светињу, као надземаљског заштитника па се пресрећан враћао кући, у нади да час слободе и уједињења није далеко. Том приликом су врло ревносно купљени прилози за националне а то значи револуционарне и устаничке циљеве, и новац је слат на Цетиње под именом колач».**

Пилар сад опет са своје стране додаје (117, стр. 393):

«То што је напред речено односи се на Босну, али има неограничену важност и за Хрватску, Славонију и Далмацију. Било би сасвим нелогично код овог покрета, тако јединственог у духу и циљевима, претпоставити друге методе у реченим земљама. За Далмацију је... хрватско-далматински вођ Павлиновић тврдио да је српски покрет у Далмацији настао под кумством

православних калуђера, а развио се до пуне снаге у грчко-православним семинаријама. У Хрватској и Славонији било је исто...»

Хрватски слависта **Драгутин Прохаска** казао је (56, стр. 81): «Јуначки дух је одржан баш овде где су му се Турци јамачно најмање надали. Монаси су били такође у сталном дотицају са хајдуцима, они су заједно радили на делу ослобођења...»

«Јер је народ остао увек са манастирима у живом саобраћају; калуђери бејаху народни синови, а зборови, вашари и народне светковине одржавани су испред манастира или у порти манастирској. Руски конзул А. Гиљфердинг, познавалац Босне, мишљења је да су јуначка песма, једнако као народно коло, и уопште народни обичаји српски, само тамо одржавани где је било манастира» (43).

## **18. Национална улога српског клира**

Да је православна хришћанска црква и вера била оклоп против надирања иноверје, то је доста разумљиво, нарочито у доба кад је вера играла примарну улогу у друштву. Но да је српока православна црква била заштита и према другим православним црквама, чија је инфилтрација скривенија али и лакша, то је већ мало разумљиво. Па ипак и та улога је припала Српској православној цркви. О томе пише један од најбољих савремених балканолога, минхенски професор **Георг Штатмилер** (4):

«Сва настојања грчко-православне државне Цркве у служби културног грецизирања (погрчавања) и њени налети на националне народне цркве нису били у стању да у том погледу нешто измене. **Јер је калуђерство, које у подручју Источне цркве игра нарочиту улогу као религиозни вођа народа, остајало увек национално и поштеђено од грецизирања...**»

Исти професор Георг Штатмилер у својој веома солидној књизи истиче како је процес грецизирања имао видна успеха у Влашкој (Румунији) и Бугарској, а знатно мање, или нимало, у Србији. То треба да прочитају они који се тим баве. Јер Српство је више од половине времена робовања имало своју патријаршију и своју јерархију. Кад је укинута Пећка патријаршија настављени су махом грчки епископи (али не свуда!); они су ипак били

немоћни да спроведу и најмање грецизирање. Ни њихови подворни свештеници нису знали грчки нити су хтели знати.

Увек, у целој својој историји од примања хришћанства, и под српским и под грчким епископатом и под Турском и Аустријом, само ниже свештенство које је живело у народу и било с њиме у дотицају било је увек српско. Народ је веома ретко и видео свога грчког владику, и то мали део народа. А попови су спроводили код народа оне верске и народне принципе који су њима годили. И кад је била грчка јерархија у епископским столицама (а то је било само кратко време, и за део Срба), паства се налазила код српских директних пастира. Вера није престајала да буде српска и светосавска.

**Да је целокупно свештенство било српске народности**, то нарочито истиче др Пилар («Фон Сидланд») у много пута цитираној књизи (104). Он чак на страни 220 каже да су и Власи имали српско свештенство без изузетка, нарочито «Власи» који су населили ранију Хрватску и Славонију: «Јер у Влаха не бијаше ни властите цркве ни свећенства».

**Ранке** пише још за XVIII век (7, стр. 38):

«Ваљда је беспримерно, да и кнезови, испочетка ништа друго него најодличнији сељаци, имају традиционално право да од калуђера одреде настојатеље манастирске, били они архимандрити или игумани.

**Зар не произилази из тога да она идеја националне цркве која се појавила под старим краљевима, бар у овим нижим круговима и даље постоји?»**

Пруски официр **Ото Пирх**, који је у трећој деценији прошлог века обишао Србију, писао је (11, I, стр. 275):

**«Свештеници не стоје овде одвојено, него су уско повезани са нацијом, при чијим боловима и радостима, при чијим борбама и светковинама учествују... Веселост нације својствена је и свештеницима: нема ниједног који мисли да његово звање изискује строг изглед лица или једно удешено држање...»**

**Ами Буе** је мало затим писао (29, III, стр. 442):

«У Црној Гори, носећи и сами оружје, **попови се не устручавају да се метну на чело својих земљака да бране своје земљиште или да врше репресалије на околно страно становништво.**

Свуда (код Срба), где је било или где су сад незадовољства, ту су били или ће бити на челу монаси, бар код првих покрета. И не свлачивши своје сукно, и не задовољавајући се — као шпански капуцини — ношењем Распећа, многи монах у Турској зна да рукује пушком и сабљом. Више монаха (под монасима он разуме, јамачно, попове, ЛМК), одликоваше се у рату Црног Ђорђа, и утицајни садашњи пуковник у Ваљеву није нико други него М. Ненадовић, стари ратник а некад протопоп...»

Француски писац **Убићани** саопштава шездесетих година прошлог века (73, стр. 441);

«Архимандрит Дионисије из Раванице молио ме да му објасним називе: клерикална странка, ултрамонтанска итд., које нису сасвим јасне идеје у његовом разуму. Он не може да разуме опозицију од стране клира и у име клира. Заиста, **у једној земљи као што је Србија, где су свештеник и грађанин увек били помешани (схваћени као једно),** црква која би разликовала своју ствар од ствари нације и која би хтела да се њена реч чује у иностранству, изгледала би као нешто ненормално и монструозно».

Француски публициста **Рене Мије** писао је 1890, опет као утиске свога пута по Србији (107, IV, стр. 342):

Један српски историчар у Београду му је казао и он то налази као тачно: «Смејте се Ви колико хоћете, али ипак признајте да наши свештеници немају ничега прљавог и ниског; да они не живе од крајњих средстава као ниже свештенство Русије; да се они не опијају и не просе; да њихове жене имају одличне манире; и да они сами личе на имућне сељаке, ученије од других. Укупно узевши, то је клир који се може с чашћу показивати, **клир који ми љубимо, јер је он сасвим дубоко националан...**

Наша љубав за веру нема ничега равног сем наше индиферентности за догму; и била би потпуно изгубљена мука кад би неко покушао да нас превари...»

После укидања Српске патријаршије у Пећи, владичанска места су заузели махом Грци, одређени из Цариграда (од Васељенске патријаршије). Али само у Турској. У Аустрији, као и у Црној Гори, били су владике Срби. А у Србији, одмах иза ослобођења, то питање је било постало актуелно. Српски државници нису га хтели решавати неканонски и силом. Оно је убрзо по Србе повољно решено нормалним правним путем.

Опет ћемо се овде позвати на Ранкеа, чије је дело «Српска револуција» ненадмашан мајдан проверених података. Ранке о томе пише следеће (7, стр. 227):

**«У Хатишерифу од године 1830. беше Србима заиста одобрено да своје епископе и митрополите бирају у оквиру своје нације. Патријаршијској цркви у Цариграду беше резервисано право потврде изабраних (архијереја); ови ипак нису били дужни ићи лично у главни град због тога...**

**Могућност сопственог развоја духовних односа, који је постојао у намери Немањића, беше нацији понова враћена.**

То су користи непроцењиве вредности и највеће наде».

Средином прошлог века писао је о томе, у вези са односима подунавских Кнежевина и Русије, француски публициста **Иполит Дебре**. Он је казао у Ревизији оба Света (71, стр. 1118):

**«У три Кнежевине (Србија, Влашка и Молдавија, ЛМК)... црква је у суштини национална, независна, непријатељски расположена према свакој мисли која би имала намеру да је веже за какав центар...**

**Већ су досад Срби, одважнији и нестрпљивији да постигну потпуну национализацију своје цркве, да би у будућности избегли супремацију Цариградског патријарха, већ су ту скоро припомагли целим својим утицајем да се установи Карловачка патријаршија у аустријској Србији...»**

Даље писац наводи како је српска јерархија успела да стоји сасвим по страни од руског утицаја, док то није успело ни влашкој ни бугарској јерархији. Он дословно каже (исто дело, стр. 1118):

**«У Србији, високи клир, будући исте српске расе као и обични попови, сачувао је према царизму више независности: он слуша ласкања Руске цркве, он прима чак и дарове старешине те цркве, али не одговара друкчије него достојном и резервисаном учтивошћу. Напротив, у кнежевинама на левој обали Дунава, један део вишег клира, као и многи манастири чији огромни приходи припадају светим местима, послушни су инструменти Руске цркве, једнако као и бугарске владике...»**

### **19. Симбиоза српства и православља**

Кад сам већ био завршио не само ово поглавље већ и целу књигу (у трећем читању) дође ми до руке (преко Универзитетске библиотеке у Базелу) једна изванредна књига на француском о српском Православљу. Кад сам ексцептирао оно што ме интересовало, видео сам да не могу да га уврстим у већ дате «рубрике» (поглавља). Зато му дајем ово ново и то на крају капитела «Вера заштићује српску нацију». Некако му згодно дође као завршни и рекапитулативни одломак целог капитела. Изабрао сам горњи наслов, мада сам могао и неки други (можда и бољи). Зато прва издања књиге никад не могу да задовоље.

У једној огромној књизи **Жана Мусеа**, која је изашла 1938. године као докторска теза на Филозофском факултету у Паризу под насловом «Србија и њена Црква (1830-1904)» (263) стоји у Предговору изос. и ово:

**«Српско-православна црква, иако далеко мање материјално независна него Католичка црква и много мање аутономна, коначно је ипак успела да наметне свој дух српској држави... јер је упркос слабости правних установа Црква увек била повезана интимно са нацијом тако да национално осећање није никад могло да се изолира од осећања верског» (стр. 19-20).**

**«Овај култ нације није више био израз похлепног и завојевачког национализма. Веровало се више у будућност Српства него Србије» (стр. 21)**

**«Православна црква је интимно повезана са народношћу (са нацијом), али не идеологијом националистичком, шовенском, расистичком».**



**«Православна српска црква је створила, јачала, пропагирала народну религију Срба. Није то да је та Црква свесно идентификовала Божју идеју са овом Срба, али је Бог кога су Срби молили био толико народни Бог, толико се старао о судбини Срба да је заиста изгледало да је само за њу створен. Овај месијанизам имао је своје пророке. Безбројни мученици који су пали за свету ствар нације сачињавали су вернике ове нове вере. Вера нације повукла је са собом култ хероја» (стр. 21).**

**«Православна српска црква је, у току своје дуге и болне историје, сачувала оригиналан дух Православља. Њој је успело да удахне свом народу национални осећај који се једва може наћи код других народа, али у исто време она није никад знала за фанатизам и знала је да своје вернике упуту на поштовање осталих вероисповести. Ова црква је доприносила сједињењу а не растави. И пошто је настојала само на величини српског народа, она је успела да га сачува и од империјализма и од верског ексклузивизма» (стр. 22).**

**«Пошто није знала за секташки фанатизам, она није познавала верску нетрпељивост. — Позната је чињеница да је Српско-православна вера једна од најтолерантнијих које постоје». У оригиналу: C'est un fait connu que la religion orthodoxe serbe est une des plus tolerantes que existent.**

**Он сад цитира француског конзула у Београду Ботмилиоа који је писао 1864. своме Министарству у погледу Србије «да можда нема земље где је толеранција вере и вероисповеди савршенија од ове» (стр. 22).**

**На страни 23 говори Мусе о толеранцији Срба према свим другим верама. Само је јерархија некад «сектарска према римском католицизму због њиховог прозелитизма. Српско високо свештенство је ценило, не без разлога, да католицизам није толико опасан као ривална конфесија, већ као стваралац денационализације».**

О односу са Јеврејима каже:

**«Врло је значајно да су овлашћени претставници Цркве њих (Јевреје) увек третирали с толеранцијом и широкогрудошћу која је ваљда**

**јединствена у историји.** Јеврејске општине су налазиле код српског митрополита њиховог највећег заштитника...»

Заиста, такви суперлативи се ретко налазе код оваквих научних расправа.

Даље каже, како је Коран доста допринео чистоти православља, па према томе и Српства: «Солидарност између вере и народности била је, дакле, једним делом протекла од муслиманске власти».

На крају тог првог одељка своје велике књиге, пише Жан Мусе о свештеницима и јерархији (стр. 33) па каже како је Црква пролазила кроз разне режиме и стране и своје: **«Али, у току ове дуге историје, Црква није губила контакт са српским народом.** Владике и нижи клир спорили су се о монопољу национализма. То је била ,права' национална доктрина да је јерархија каткад тражила сагласност страних православних цркава... Што се тиче неизбројне армије попова, који су имали своје мане и врлине, били су иначе најкарактеристичнији изрази српског народа. Попови-хајдуци Карађорђа и Милоша и попови мученици Старе Србије; нема ниједне странице српске историје која би била написана не спомињући их».

## **ФИЗИЧКА САМООДБРАНА**

Одржању народне самостојности под туђином помогла је много и физичка самоодбрана. Није наш народ пуштао да га коље туђин, па макар и власт имао. Он је ударао тук на лук, он је враћао равном мером гдегод је могао.

Разуме се да, после пропасти своје државе, није Српски народ могао да организовано даје непријатељу отпор. Али је он нашао другог начина да застраши непријатеља, макар и свог господара, који му је безакоња чинио и о глави радио.

Он је то чинио на разне начине, од којих су најпознатији и најчешћи: лична освета, хајдучија и устанци.

О сваком том виду физичке самоодбране ваља изнети понеки детаљ из пера Несрба.

### **20. Личне освете**

#### **I.**

Прво о индивидуалној, сасвим личној освети, где је свак остављан сам себи, и где је реагирао непосредно. Спадало је у општи кодекс личне и националне части не оставити неокајану ниједну неправду и ниједан зулум Турчина. Савремени немачки публициста Ернст Бауер, који је одлично познавао балканске прилике и после пришао усташама, писао је мало пред почетак Другог светског рата у једној студији о Анти Старчевићу (125), која ће се на другом месту поближе цитирати, и ову реченицу:

«Сваки је Србин из детињства одгојен као осветилац над Турцима, својим смртним непријатељима».

Ко би хтео да се те своје једнако моралне колико верске и националне обавезе ослободи, био би друштвено презрен. Сви писци међу њима и Ернст Бауер, стављају ову особину Срба насупрот Хрватима (који се тих начела не држе).

Колико су и личне освете играле улогу у физичком и етничком одржању Српског народа под Турском, нека послуже ови пасуси познатог хрватског историчара и «заниекача Срба» **Вјекослава Клаића**. У својој књизи «Босна» издатој у години Окупације али писаној за турског вакта (270), Клаић пише следеће:

«Будући да су босански католици доселе били већином мирни и подносили тешки јарам стрпљиво, то их слабо Турци циене, јер их се нимало не боје, паче их мјестимице и презиру. Управо с тога разлога чине јим Турци и многа насиља, кваре и обесчашћују јим жене, знајући да им се неће осветити».

То пише **Клаић** на страни 99. поменуте књиге, а на страни 102, он пише:

**«Турци се православних Хрвата особито плаше ради освете, јер они враћају њихове зулуме крвном осветом, све по оној старој пословици: „Тко се не освети, тај се не посвети“».**

Клаић, као занекач Срба, говори о «православним Хрватима», оним истим које су његови сународници онако душманоки убијали, пекли и бацали у бездане јаме пола века доцније, зато што нису Хрвати!

Други, опет скорашњи хрватски писац и политичар, др **Антун Радић**, брат Стјепана Радића и оснивач Хрватске сељачке странке, саопштио је једном ово своје запажање о менталитету босанских Срба (175):

«Ја сам био прошле јесени у Босни и Херцеговини, па сам разговарао са простим хришћанским или српским свијетом, и један ми рече; „Кад би тко позвао народ у БиХ хоће ли у сватове или бој, више би свјета с весељем запалило ове над главом и кренуло у бој — па што било“. Ето, сада ви просудите што може бити од народа који би запалио све над главом па кренуо у бој, а не зна зашто».

Хрватски народ није, нажалост, о том менталитету Српског народа ни најмање водио рачуна кад је, 1941, покушао да га истреби.

Једну заносну и уметнички веома успелу поему написао је други Хрват и занекач Срба, доцнији бан Иван Мажуранић, глорифицирајући освету Новице Церовића према силнику «турском» Смаил-аги Ченгићу.

Такви догађаји су били скоро свакодневна појава на граници црногорској (или вршени од Црногораца или од осталих граничних Срба који су рачунали са умаком у Црну Гору).

## II.

Немачки историчар **Јохан Лангер** писао је крајем прошлог века у једној расправи о Херцеговини и Северној Албанији (9):

«Хришћански народи Полуострва водили су перманентан рат, не само за своје право, за слободу и самосталност, него су се сматрали првоборцима хришћанства против Ислама, заштитницима западне културе и цивилизације против оријенталног варварства».

Писац цитира из предговора Ранкеове књиге (176) да се радило о борби за «генијуса Запада».

Географ **Паул Ден** писао је у свом приказу народа «Југоистока» Европе (271, стр. 23) ово о Србима:

**«Потпуно чисто одржало се у току времена у борби за опстанак само црногорско племе, она шака црногорских Срба, која под заштитом својих стена и далеко од Стамбола, није никад признала турску сувереност, чак ни онда кад је Европа дрхтала од Полумесеца... Али ни други Срби нису у својим борбама са Турцима никад били онако потпуно сагнути као Бугари. Нико мањи него Ранке није описао историју пуну славе и крви српске борбе за независност. И кад је храбри Српски народ, који је у исто време помогао бранити европску културу од навала турско-селџучке некултуре, извојевао почетком XIX века напослетку ипак ограничену независност, онда се јавио као његов државни поглавар некадашњи свињски трговац Милош Обреновић, који може да се спомене међу најбољим претставницима просвећеног апсолутизма као њима раван».**

Француски публицист и професор Високе школе политичких наука **Рене Пинон** писао је једном у првој деценији овог века (159, стр. 354):

«Црна Гора, а после Србија, ваља рећи њима на част, умеле су да сачувају или да задобију своју независност сопственом енергијом; међународни уговори само су напоследку преобратили у правно стање оно што је већ стварно било створено њиховом храброшћу...»

Годину дана доцније, у другој једној студији (160, стр. 871) Пинон је писао: «Српски народ је био увек претходница Словена у њиховој борби против отоманског завојевача, и увек је он био жртвован».

Француски етнограф **Емил Оман** писао је за време Првог светског рата (158):

«Уосталом, динарски народ је сав храњен ратничком традицијом и после више векова он води ратове без престанка; хајдуци и ускоци су испунили интервал између Косова, Карађорђа и данашњих ратника».

### III.

Досад је било речи о Србима уопште, мада су неки пут посебно наглашавају поједини крајеви. Било је речи и о Црној Гори уз остало Српство. Имам неколико бележака где се нарочито уздиже Црна Гора.

Немачки професор **Едуард Арнд** писао је одломке историје његових дана. Тако у књизи која обухвата историју од 1867. до 1871, на стр. 177-178 каже о Црној Гори ово:

«Један од најнемирнијих народа на Балкану беху Црногорци, над чијом земљом су Турци аспирали на сувереност, али су ови сами (Црногорци) себи придали аутономију, коју су по потреби умели са оружјем у руци да сачувају... Јер Црна Гора има, својим положајем, који се тешко да напасти и ратоборним духом свога становништва, значење које далеко прелази њено пространство и њен број становника».

О Црногорцима говори пун глорификације француски писац М. Верлоп 1911. године (161):

«Историја Црне Горе, ма колико мала била та земља, много је занимљива. Преко ње дознајемо **како се једна шака српских Хришћана одупрла, за време шест векова, турском јарму**, иако су ови горштаци имали да се боре са једним ужасним непријатељем који их је нападао у масама. **Циљ свих ових ратова беше једино слобода: лична, политичка и верска**, јер Стара Црна Гора, бесплодна земља, сува и без вредности, застрта стенама, није вредела толико проливане крви.

Борба против Турака трајала је, дакле, више од 600 година. Кад би био оклопљен мир, Црногорци су га сматрали само одлагањем непријатељства».

Немачки етнограф **Паул Ден**, у својој расправи о Југоистоку Европе писао је 1909. (271, стр. 23) такође како се «племе Црногораца, она шачица монтенегринских Срба» чисто одржало. Оно «није никад, чак ни у време кад је Европа дрхтала од Полумесеца, признало сувереност Турака, да је на ратоборности и смислу за независност једнако људима Прашвајцарске, или романизираним Западним Готима северозападних брда Шпаније. Али и друти Срби нису никад у својим борбама са Турцима тако били сасвим подложени као Бугари. Нико мањи него Ранке није написао историју богату на слави и крви српске борбе за независност. А кад је храбри српски народ, који је помогао спасити европску културу од турско-селџучке некултуре, напоследку почетком XIX века извојевао ограничену самосталност...» (говори о доброј владавини књаза Милоша).

## 21. Хајдучија

О хајдуцима и хајдуковању у турском вакту писано је много више, и то баш од странаца. Ми смо накупили овде десетак мишљења која су углавном репрезентативна (то значи да су им остала слична, па ако се не понављају није велика штета).

### I.

Прво ћемо навести неколико Немаца.

Немачки историк **Леополд фон Ранке** у својој ненадмашној «Српској револуцији» (7, стр. 45) казао је:

«Најотменији елеменат из кога је произишао преокрет (мисли на Први устанак) беше постојање разбојника, хајдука...

Они се могу упоредити са бандолиерима неких шпанских покрајина, са бандитима Италије... Па ипак су ови хајдуци још националнији него они, јер рат воде са поглаваром једне друге вере и пре свега су вребали на Турке који су џаџом вукли новац пашама у Цариград... Стварно су они заслужили хвалу због верности, поштења, великодушности...»

Једну специјалну и веома добро обрађену студију посветио је хајдучији **Сигфрид Капер**, чешко-немачки етнолог који је преводио српске народне песме и као ретко који странац из половине прошлог века познавао односе и прилике Балкана. Он је ту студију штампао у веома угледном немачком часопису «Глобус» за 1867. (162). Одатле ћемо навести неке кратке одломке.

«Неминовна и природна последица тога (турске самовољне владавине) била је организовање опозиције против ње, **којој је било предодређено да постане доцније полазна тачка појединачних борба за ослобођење**; до данашњег дана она није престала да на својој мисији инсистира...

**За Јужне Словене, и Србе и Бугаре, хајдук је у ствари чувар и заштитник права јавне безбедности.** Он је освећена личност, и његово име је часно име.

Испочетка су хајдуци проистицали из хришћанског становништва градова и села, као поједини, одважни људи који су се великодушно одрицали мира и задовољства домаћег огњишта и, било сами или у друштву људи истих мисли, обилазили земљу да би, као нека врста добровољне полиције, притицали у помоћ својим верским и народним друговима против силовитих господара, чак против самих паша; ако је било доцкан за помоћ, да им створе мир и задовољштину. То је било, тако рећи, златно доба хајдучије. Људи из најбољих породица нису се устручавали да се подвргну њеним недаћама, да цео свој живот проведу, у покрету и бегу, борећи се са турским властима читаве покрајине, и да напослетку као награду за живовање пуно одрицање и опасности добију песму која их хвали. Доцније се хајдучија рекрутовала из оних који су сами били повређени турским насиљем... **Они су одабрали перманентну борбу и од осветника личног израсте осветник целине.**



...Тако долазе, један за другим, сви бесмртни, велики хероји хајдучије до израза, који су после кобног дана Косова стекли својим делима, достојним подражавања, **славу мученика и провоборца православног хришћанства...**

Дисциплина је од хајдука захтевала савесну честитост и непомућену моралну чистоту. Ни један хајдук не сме нешто сам на овоју руку да предузме, не сме самом себи неку корист да стекне. Добро и имовина својих верских и народних другова, то су за њега светиња. Обична крађа, извршена чак према Турцима, чини га нечасним и као последицу доноси његово искључење из дружине. Дата реч, под заклетвом или иначе неповредна је, и он је тако чврсто држи, да се ни Турчин не устручава ослонити се на дату хајдучку реч. Над све је за хајдука неповредна част и безбедност жене. Он је у том погледу прави витез. Ако повреди те принципе, убиће га уколико он сам себи не пресуди...

Има хајдука, који после четовања од више година врате се за неко време или за увек нормалном животу... То су онда људи које народ јако цени, који се одликују телесном и духовном окретношћу, тражени саветодавци, мудри браниоци и дејствителни помагачи потлачених. **Они сачињавају важну копчу у ланцу ослободилачких ратова који су се припремали; они су најживљи носиоци политичке и националне пропаганде».**

15 година пре објављивања ове студије о хајдучији **Сигфрид Капер** је у једној засебној књизи под насловом «Песма Срба» (163) говорио о хајдуцима:

Ту говоре како хришћани узносе у песмама хајдуке, «њихову борбу против силника» (стр. XVIII). На предњој страни објашњава појаву хајдучије и каже:

«Чак и паше, и везири, нису сматрали за понижење да живе с њима у добрим односима. Код раје, пак, стојали су у немалом уважењу, као некад они кавалери Запада, који су сматрали борбу са Сараценима као животни циљ. Појам разбојника је био строго одвојен од појма хајдука. Крађа и отимачина беху срамна занимања; ићи у шуму и постати хајдук, то је било предузеће које је доносило углед и част. Раја је гледала у хајдуку једину снагу која је могла нешто да предузме против обести и насиља Турака, у њему је видела своју једину заштиту, свога јединог и сигурног осветника».

(Сигфрид Капер је био лекар по струци, Јеврејин по народности. Он је писао о Србима читаве књиге, нарочито о српским народним песмама које је преводио на немачки. Живео је од 1821. до 1879).

**Герхард Геземан**, професор на Немачком универзитету у Прагу, један од најбољих балканолога који су икад дејствовали, писао је за време самог последњег рата, кад ове ствари нису у Немачкој радо гледане (42, стр. 89 ид.):

Хајдучија је стара појава на Балкану... «Али је сигурно да је она тек у турско време сасвим изграђена и да је тек тада добила техничку усавршеност достојну дивљења, као и своје више идеје: да буде мач освете, извршилац Божје правде над главом сваког турског силника и тлачитеља, првоборац народне слободе, наследник витешких традиција феудалне државе која је пропала, изравнање социјалних невоља. **Овај хајдук је увек више витез и ребел него разбојник.** Хајдучија је била од највећег карактеролошког значаја за цео народ који је стојао под турском влашћу, хајдучија са својим добрим и рђавим особинама... И војнички има да захвали данашња држава веома много овој појави: основу народне војске и њеног вођства у првим устанцима шумадијске земље, ударне чете борбе нација у Македонији (комите); и Хабзбуршка војска има да захвали овим хајдуцима и ускоцима њене граничаре у Крајини. **Национални задатак је, дакле, заједнички целокупној хајдучији, колико грађанске толико и племенске зоне...**

То су најупорнији, најпоноснији, највише осетљиви на част, најмање савитљиви, који узимају пушку у руку и одлазе у шуму...

У племену је хајдучија социјална установа, као крвна освета, као гостопримство и много чега другог, као што су биле код Германа ратничко-разбојничке трупе које су војску пратиле, а које су у Викингерима нашле најпотпунију изградњу...

(У племенском устројству): **Укратко, хајдучија је овде племенски и национални мали рат без прекида...** Кодекс части ових трупа потсећа на јаке остатке витешког духа...

**Овај живот одговара, уосталом, целом народном карактеру свих Срба...»**

На страни 46 казао је Геземан да племена која имају хајдуке већ тим самим «**идеалу народног ослобођења стреме активно...**»

Два позната немачка географа и етнографа **Фридрих Хелвалд и Л. Бек** писали су у опису Турске пред окупацију БиХ (6):

«Пошто су освајањем Србије од стране Турака престале отворене борбе на бојним пољима, тлачења и злостављања завојевача произведоше нову врсту јунаштва: хајдучију...»

Већ више пута цитирани минхенски профеоор **Георг Штатмилер** пише наших дана (4, стр. 351):

«**Хајдуци** (на грчком клефте), то су отмичари, који из непријатељства према страном владавини, иду у шуме, ту образују чете («банде») и покушавају да туђем угњетачу, кадгод је то могуће, нанесу штету препадима и пљачкашким походима. Њих окружује глориола националних првобораца, и безбројне песме певају о њиховим јуначким делима. **Они су осветници и помагачи народа против туђинске власти;** они пљачкају турског пашу да би са опљачканим добром помогли својим сиромашним сународницима. **Хајдучија, то је јуначка афирмација у борби против народног непријатеља. Хајдучија је на тај начин постала битна претпоставка доцнијих народних борба за слободу...**»

Млади и веома запажени немачки етнолог и балканолог **Матијас Бернет** писао је пре 15 година (105, стр. 235):

«Највећа опасност за османлијску власт појави се... у српском језгру Шумадије, Београдском пашалуку. Ту је пробуђен дух отпора, потхрањиван величанственом народном епиком, дух који је у националним манастирима нашао тајну религиозну потпору; ту је настала сељачка самоуправа... ту се могла у шумама да развије хајдучија. **Хајдуке, борце против турске самовоље, заштитнике сиротиње и немоћних, обавијао је нимбус племенитих бандита и бораца за народно ослобођење.**»

(Матијас Бернат је родом из Баната. Рођен је 1920. Докторирао у Мајнцу 1951. и специјализирао се у предмете историје Источне и Југоисточне Европе. Предаје на Универзитету у Берлину).

## II.

По већ утврђеном реду прелазимо сад на француске писце. И од њих смо успели да пронађемо неколико.

Прво велики њихов песник **Алфонз де Ламартен** (1790-1869), који је 1832. путовао по истоку и дао један бриљантан опис свога пута (66), где је уносио Србију до неба. Ту је између осталог писао о српским народним песмама (IV, стр. 29), где стоји: «Смели подвизи њихових хајдука прелазе из уста у уста и чине да Срби дочарају васкрс једне словенске нације, чије су језгро, језик, обичаји и првобитне врлине сачуване у брдима Шумадије».

**Ксавије Мармије**, путописац и полихистор, један од најбољих и најверзиранијих страних писаца о приликама код нас у половини XIX века, писао је ово о хајдуцима (165, II, стр. 400): «Хајдуци, о чијим актима јунаштва прича велики број српских песама са одушевљењем (са емфазом), напосто су људи које осуђује закон сваке земље, које свако правилно организовано друштво одбацује ако не може да чека на њихово кажњавање. Једном речју то су бандити. Али су ови бандити били угњетавани, мучени, дерани од Турака. У свом очајању, они су напустили поља на којима нису могли више да жању, кућу која им више није пружала сигурно склониште, и са оружјем у рукама они су тражили заштиту у шумама. Српски народ који, као и они, проклиње опаког газду чије ропство сноси, интересује се за њихову несрећу и аплаудира (одобрава) њихове освете. Они су (хајдуци) Робин Худ или, још боље, клефте...»

(Робин Худ је енглески јунак из прича, племенити пљачкаш, величан у баладама XIV и XV века; вероватно инкорпорише енглески отпор према Норманима. — Клефте су грчки устаници за ослобођење почетком прошлог века).

Стр. 404: «Обала Которског залива и обале Дунава, планине Босне, Херцеговине, данашње кнежевине Србије, свака област, напослетку има своје хајдуке и свака област их је опевала као малог Марка. Да би могли да их хвале без скрупула савести, они (певачи) се не обазире на њихове крађе и пљачкања. Они их приказују само у њиховом сталном непријатељству према Турцима, нападајући читаве чете јаничара, отимајући караване ага, и чинећи

да стрепи од страха силни паша у граду. Као и Марко, они у овим биткама односе победе. Као и Марко, тако и они (хајдуци) остају верни својим пријатељима, они саосећају са беднима, они бране угњетаване. Као и Марко, и они се сећају у свакој прилици, да су крштени. Народ их назива својом браћом, сами Свечи се интересују за њихове работе и чине чуда у њихову корист».

Француски слависта **Селест Куријер** писао је 1878. (167, стр. 95):

«Србин није просто савио кичму под турским игом као Бугарин; он се борио са својим хајдуцима».

Француз **Едмон Плоши** писао је 1881. (16, стр. 909):

«Српски народ захваљујући својим храбрим хајдуцима одржавао је у високим брдима, у планинама, у прикрајцима забачених долина, у сенима манастира, једно трајно осећање револта спојено са успоменом на њихове старе јунаке и славне године Отаџбине. Због тога нису могли ни отоманско варварство ни страшне недаће да поколебају њихову жарку веру у бољу будућност. Са правом је речено: без ове драгоцене вере Карађорђе и Милош... могли би бити старешине чете (харамбаше) али не старешине народа».

Француски историчар проф. **Жак Ансел**, описујући стање у Турској пре Ослобођења (166, стр. 36) пише:

«У брдским земљама, шумовитим... формирају се чете хришћана, прокажених, који држе планине и без оклевања воде рат с Турцима, крстарење герилско. У далматинском Загорју ускоци, настањени у својим карским утврђењима, силазе у босанске долине; **хајдуци** Босне, Херцегавине, Црне Горе и Шумадије, груписани у четама, под вођством харамбаше, иду да нападну њихове бегове у кулама, да би осветили отмицу жена и плачку сељака, а старе српске песме славе **косовку**, пушку са Косова, пушку хајдука осветника неправде...»

На стр. 39 описује збегове Срба и њихова станишта, неприлазна, па онда продужује (стр. 40): «Ту живи хајдук, готов да скочи на џаду да нападне Турчина на његовом путу из Цариграда у Београд. „Не дирајте рају — рече

1804. један паметан Отоман јаничарима који су хтели да масакрирају Србе — јер се раја брзо распрши, а онда она је у шумама, шуме су за њу тврђаве».

### III.

Сад долазе на ред неколико Италијана, чија смо мишљења такође сакупили.

Италијански политичар, географ и економиста **Атилио Бруниалти** написао је у једној студији издатој 1880. (168, стр. 192):

«Нису сви духови који не подносе страни режим вољни да жртвују отаџбину слободи. Многи налазе слободу у њеном крилу, у планинама, у густим шумама, у кланцима неприступачним подјармивачу. Овде слобода задржава своје оазе, овде налази уточиште снажна омладина градова у којима се не може дати отпор Турцима, тамо слазе чете хајдука које муче вечном побуном своје тиране. Они нису у стању да поврате отаџбини изгубљену независност, али способни да одржавају живим свети огањ, чак и онда кад нам маса народа изгледа сасвим резигнирана као у другим временима, а сад одједном се јавља као смела и племенита.

И као што хајдуци у брдским ждрелима одржавају херојске успомене Косова, резигнирана племена одржаваху живим са истом вером, по селима и пољима, обичаје, веровања, установе старих дана, дух и живот свога народа».

Добровољац у Српско-турском рату 1876, Италијан и Гарибалдијевац **Ђ. Барбанти**, описао је свој живот у Србији. Описујући једну народну свечаност (стр. 241), пише:

«Могао сам се умом повратити у дане кад је какав хајдук о некој свечаности веселио другове над којима је висио кржави мач Турчина и храбрио их на вечиту борбу, без починка, у којој је смрт за слободу била једини циљ...»

Познати италијански политичар и литерат гроф **Карло Сфорца** писао је у књизи «Југославија» изашлој после Првог светског рата, говорећи о Првом и Другом српском устанку, и ово (21):

«Како су хајдуци у својим брдским склоништима сачували ратничке традиције потомака Краљевића Марка, тако су сељаци — помирили са судбином само на изглед — сачували жив пламен традиције, вере и тежњи српског народа».

О хајдуцима је писао и професор Универзитета у Падови **Артуро Крониа**, родом из Далмације. Он је писао о српској народној поезији два пута, па се ту дотакао и хајдука, који су чести предмет певања.

У књизи посвећеној народној поезији Јужних Словена 1957. говори о песничком циклусу хајдука (170, стр. 32):

Проф. Крониа, као филолог и лингвиста објашњава прво етимологију речи хајдук. Каже да долази од маџарског хаи ду, што треба да значи пешак, стрелац.

«Хајдук који је примарно имао кавалерску ознаку, завршује као разбојник. Народ, нешто због дивљења њима, нешто због терора који су вршили, дуго је певао о њима. Опевао је њихове ратне подвиге, сусрете с Турцима, опасне подухвате, отмице, рушења итд. Певао је о њиховом презирању опасности, осећању другарства, презиру покварености, њиховој племенитости према слабима и побеђенима... Центар им је био у Босни. Њихови протагонисти су били: Старина Новак, Бајо Пивљанин, Михаило Томић(?), који су историјски потврђени».

За хајдуке каже даље **Крониа** (169, стр. 14): «Народ их види у њиховој историјској функцији и у сукцесивном романтичном заблуђивању. Али, како је у основи сваке њихове акције добра доза јунаштва и снаге, мржње на непријатеља и саосећање према подјармљеним, љубави према авантури и кавалерству, народ, који живљаše међу њима и са њима, волео их је и опевао мало због дивљења њима, мало из страха од њих. Па и сами бандити су себе опевали. То су песме смелих доживљаја, сусрета са Турцима, опасним подухватима, појединачним мегданима, отмицама, пљачкањима, свадбама и рушењима. Њихов дух борбе: презир опасности, осећање солидарности, племенитост према побеђенима, смели дух, јуначки, кавалерски па чак и религиозан...»

За време Првог светског рата писао је италијански балканолог **Анђело Перниће** баш о пореклу и развоју балканских нација (48). Том приликом је казао и ово:

«Сви они који се не могаху помирити са ропством или се осећаху способним да освете себе и друге, или им је изгледало да су угрожени сумњама и неправдом отоманском — а они су били најсмелији и најснажнији — остављали су кућу и село и повлачили се на неприступачна места, постајући хајдуци. Тако... најздравији и најснажнији елементи хришћанског становништва, оставши усред тлачитеља, почеше да стварају оружане банде које су имале да ослободе једног дана народе Полуострва од отоманског ига... Испочетка индивидуално, после се организоваше у чете са око тридесет лица под харамбашом. Они нису остајали при томе броју: придођоше им бриганти са улице, али само они који имаху добар глас и банчили су се јер су осећали потребу за правдом». (Овај израз «банчити се» употребљаван је у Боки, кад се неко одметне од власти и оде у хајдуке или негде друго, али илегално. Не знам откуда тај израз долази).

«Никаква насиља, никаква шиканирања, никакви злочини муслимана нису смели да остану некажњиви. То је била нека врста колективне освете коју су вршили хришћани према непријатељима њихове вере, према отимачима њихове имовине, напасницима њихових жена, угњетачима њихове отаџбине. То је борба из заседа, препада, лукавства коју они водише... Хајдук и клефта заиста репрезентују душу словенских и грчког народа на Балкану, која реагира против турске власти. Они претстављају правду која кажњава почињене злочине од стране оних који су имали, према закону, да сузбијају злочине. **Они још показују да Турци нису могли да униште балканске народе са полаганим апсорбовањем и асимилацијом...»**

Ето, баш те последње речи указују да и италијански писац сматра хајдучију као изразити феномен одржања нације. То су и други рекли посредно; Перниће сасвим отворено и јасно.



#### IV.

Имамо и један податак из енглеских извора, из књиге давно већ познате, али тек сада приступачне српској јавности (иако на хрватском писму).

**Артур Џон Еванс**, енглески археолог (1851-1941) пропутовао је западне крајеве нашег народа и дао један врло интересантан опис тога пута, који је ту скоро преведен на српски (174). У тој књизи он говори о хајдуцима у Војној Крајини и каже (стр. 111):

«Не осуђујемо тако строго њихово занимање, јер је у овом старом свету источне Европе хајдук често центлмен своје врсте. То је Робин Худ, и његови весели људи још живе у исправљању поднете неправде на један суров, осветнички начин, и то против друштва које им не дозвољава легалну освету. Уз то још, ови нису мање способни за нежност од жена и деце, и свакако разликују пријатеље од класе насилника. Тамо преко турске границе (то се односи на Босну и Србију, ЛМК), чете планинских хајдука кроз генерације су безнадно на ратишту браниле пре неколико столећа изгубљену ствар националне слободе, а њихове успехе нису заборавили да опевају словенски песници...»

У напомени испод текста, писац каже да је «реч хајдук мађарског порекла (тако су га уверавали) и да означава неожењеног човека. У почетку је употребљавана за младе најамнике, витезове нижег реда и употребљавана је са речју козак, која има исто значеше...»

#### V.

Сад прелазимо на словенске писце, прво руске и чешке, источних и западних Словена, а затим јужних Словена (са изузетком Срба, јер су сви ови подаци, као и у другим нашим књигама сличне садржине, само од странаца. Избегавамо само хвалисање).

У водећем немачком часопису «Дас Аусланд» (Иностранство) за 1841. налази се један чланак о обичајима итд. народа Европске Турске (171). То је пренето из руског часописа «Сјевернаја Пчела» од 26. маја 1841. Тамо изос. стоји:

«Хајдучки старешина (харамбаша) пазио је на мир свештеника, као и част жена које би пале у његове руке, и није никако трпео никакве ексцесе својих потчињених...»

Даље тамо стоји: «Сељаци су били ретко жртве напада, јер су хајдуци упирали своје погледе на имања паша и ограничавали су се на то да пљачкају богате муслимане...»

«Против издајника су ови људи неумољиви и свете се њима често и после више година...»

Руски писац **Андреј Сиротињин** писао је мало пред Први светски рат (172):

«Већ давно су Срби били нашли себи правду и помоћ само код хајдука. То су били Срби сељаци који су се склањали од турског притиска у горе и отуда, како су они говорили, борили се ,за крст часни и слободу златну', односно директно на турска разбојништва одговарали такође разбојништвом, штедећи уосталом добре и бедне, а нападајући само насилнике. Отуда је из хајдука произашао и први вожд Срба у борби за независност, сам Карађорђе».

Овде можемо додати и једног Чеха, јединог кога имамо из тог народа.

Чешки слависта **Ј. Махал** је писао крајем прошлог века (173, стр. 139):

«За турске владавине нестале су постепено у српском, а још више бугарском становништву, све сталешке разлике; преостала је била једино раја, поданици и робови турски. Против Турака није било општег наоружања и војске, није било силних и моћних господара; раније јаки кнезови и градови изгубише сву моћ; од поробљеног народа **појављивали су се само појединачни непријатељи Турака под именом хајдуци...**»

## VI.

Сад да пређемо на Хрвате, који су такође о хајдучији писали, и то повољно. Један, зато што је прави научник, друти зато што су личке хајдуке ревиндицирали и апроприсали за себе.

Хрватски научник **Владимир Дворниковић** пише о хајдуцима (45, стр. 551 ид.):

«Док је Приморје и Крајина разбојиште ускока, хајдук се јавља у срцу земље, понајвише у планинама Босне, Херцеговине и Србије. Онај који би се усред турске земље ,одбио гори у хајдуке’ нападао би тиме из сваког законског и друштвеног поретка, претварао се у шумску звер да **по друмовима пресреће силнике и господаре, да свети рајине муке, да пљачка и застрашује Турке...**

**Хајдуци су постали социјални квасац за дизање устанака, који од XVII века никако више не престају. Они су сад били главни носиоци осветничке косовске мисли, потстрекачи раје и чувари старих јуначких традиција...**

Били су то људи неустрашиви; на све спремни, готови да сваког тренутка положи главу. Веза са светом била је прекинута; хајдучка носталгија за животом међу људима, за топлим огњиштем и породицом, избија из многе и многе хајдучке песме. Али и тај живот претпоставио је хајдук турском робовању. Из песме ,Рашта Новак оде у хајдуке’ дознајемо конкретне поводе за ,социогенезу’ хајдука: **зулум и сиромаштина нису се више могле подносити. Зато хајдучки еп слика тако жарким бојама освету, пре свега освету...**

**У извесним епохама хајдук је био идол и једина нада поробљеног народа.** Без ове психичке везе не би пусте хајдучке песме, пуне крви и освете, стекле популарност коју, нарочито у Босни и Херцеговини уживају и дан данашњи. Народ... је уживао да хајдук бар у песми дави и роби њему мрског господара...»

Сам Хрват, али у исто време прави научник, професор **Владимир Дворниковић** је писао: «Онај који би се усред турске земље ,одбио гори у хајдуке’ испадао би тиме из сваког законоког и друштвеног поретка, претварао се у шумску звер да по друмовима пресреће силнике и гослодаре, да свети рајине муке, да пљачка и застрашује Турке».

Други Хрвати су глорификовали **хајдуковање** ако се радило о њиховим људима. Тако **Никола Матијевић** у збирци «Лички грудобран», 1940, (175, стр. 88) каже:

«Извршитељи царских система погазише неписане законе земље, повриједише увријежени лички осјећај за правду, обешчестише понос народа тако, **да народу не преоста друго него да тражи заклоне у својим планинама с којима је срастао**, па хајдуковање поста синоним пркоса и отпора против туђинске управе».

На стр. 95 описује хајдуковање у Лици према једној приповетци Јуро Турића, 1884, где стоји: «Одвргнуше се у хајдуке они који су теже подносили туђу самовољу неголи своју и туђу муку... Додијаше им људи који су зло чинили у име закона...» И Матијевић закључује: «Ми о личким хајдуцима добивамо из Турићевих приповјести посве другу слику; **они нису обични пљачкаши и разбојници, они су плод тадашњих тешких прилика, народни осветници**, често карактери који много држе до свог образа, поштења и хајдучке вере».

## 22. Народни устанци против завојевача

Кад би зулуми узели сувише велики опсег, кад би сав народ дошао до закључка да се више не може седети скрштених руку, кад би «крвца из земље проврела», наилазмо је «земан» да се «мора ратовати». До тада није било рата, већ појединачних, личних или скупних (хајдучких) подвига. Највећи револт би продрмао све, сав Српски народ и он би се дигао као један човек против подјармивача. Разуме се да је и он чекао док освајач ослаби и попусти, док «пукне колан свечевој кобили». Онда је долазило до општих устанака целог народа.

Већ два-три века после турског поробљавања почели су колективни српски устанци мањих и већих размера. Почело је и помагање других држава које су се бориле против Турчина. Срби су, и појединачно и у групама, помагали војске туђих држава које су водиле ратове са Турцима: Русе, Аустријанце, Млечиће. А дизали су се и сами у појединим областима. Црна Гора није скоро никад мировала од тада (од XVII века), Кочина Крајина

(крајем XVIII века), Невесињска пушка и Босански устанак у другој половини XIX века итд.

Међу српским устанцима највећи обим, највећи успех и највећу пажњу света показали су устанци у Србији прве и друге деценије прошлог века. Они су познати под именом Први и Други српски устанак. Први (1804-1813) водио је Кара-Ђорђе, други (1814-1815) Милош Обреновић.

О овим устанцима налази се помена у свакој историји света, појединачне похвале о њима безбројне су. Ми смо овде само неке нотирали, наглашавајући још једном, да циљ ове књиге није исцрпност, већ само крчење пута и стварање основе за потпуно обухватање материје. Гледали смо ипак овде да одаберемо што репрезентатније писце.

Наука учи да државе стварају народност (не као једини, али као најзначајнији фактор). Било је тога и код Срба, и старих и нових. Али је код Срба био још један спецификум: да је српска народност била главни мотор за стварање обновљене српске државе XIX века. Национална свест је постојала и пре тих устанака, и пре нове државе. Национална свест је чак условила и омогућила државу створену устанцима, да ова држава опет ту свест сублимира и ојача.

Ми ћемо навести неколико страних писаца који су о томе писали, али не, као досад, поређаних по нацијама, већ по садржају писања и хронологији описа.

## I.

О томе је напр. писао Аустријанац **Карл фон Сакс**, већ у овде цитираном свом делу о Историји губљења снаге Турске, која се појавила у II издању после балканских ратова (59).

Говорећи о XVII веку, каже како су Срби (и остали Хришћани) Балкана вршили устанке да помажу Русе. Од тада, каже фон Сакс, до краја XVII века, «појављују се устанци и самостално и у већим размерама. Ти устанци раје су махом започињали подвизима хајдука (код Срба) или клефта (код Грка). Ту су по правилу биле банде, састављене делом од вагабунда (ту реч употребљава писац, ЛМК) а делом од лица која су неправедно гоњена, или

људи који су успаљени били на освету услед турских недела и нису само вршили друмску пљачку, обичавајући да пљачкају најпре омрзнуту турску господу. Они се јављају и као осветници и заштитници својих једноверника. (Уосталом било је и мухамеданских клефта, који су били обични друмски разбојници)».

(Тиме је писац свакако хтео да каже да они, Мухамеданци, нису имали никакав идеал због кога би се борили против својих саверника, док су га Хришћани имали, претежно иако не увек).

Румунски историк **Никола Јорга** је писао мало пред последњи рат (177):

«Још од XVII века оживела је код Срба мисао о прошлости и о васкрсавању њихове старе славе...»

Страна 133: «Константин Ипсиланти није успео, и морао је драговољно отићи у изгнанство, у Кијев. Али код Срба је сада постојало нешто ново. Није то више париска „филозофија“, која је дошла преко Беча, нити су то потстицања заинтересованих страна: **постојала је национална свест и воља да се оснује држава сељака...**»

Проф. Геземан је директно повезао српске устанке, нарочито Први српски устанак са хајдучијом. Они су из хајдучије настали. И заиста, да није било хајдука, њихове борбености и њихове војне вештине, питање је да ли би до устанка дошло. Сам Карађорђе је, кажу, био хајдук.

Професор **Герхард Геземан** пише (179, стр. 26): «Са племенском организацијом и пастирлуком уско је повезано бандитство, али само као организовано у заједници. Изнад његовог социјалног темеља диже се овде национална идеја бандитизма: бити мач освете, извршилац Божје правде над главама турских силника. Ови хајдуци гентилитета (племенског устројства) односно патријархалитета у ширам смислу, више су витези и ребели него разбојници, нису ништа друго него природни борбени врх племена, увек готов на акцију, ратничка будност племена обележена у сталности, кадар народне војске. Бандитство је овде, сасвим далеко од разбојничке мафије, једнако као што је било у дружинама старогерманским: социјална институција пастирског племена, као што је крвна освета, гостољубивост,

светиња дате речи, побратимство итд. Упркос свог сиромаштва, упркос вековне глади, припада инстинктима племеноког и ратничког пастирлука презир земљорадње, заната који паре доноси и трговине...»

Стр. 31: «Кад је надошло време, како пева епос, да је неправда Турака до неба вапила, кад је ,крвца из земље проврела', кад се раја ,куком и мотиком' дигла на устанак, онда су се ове хајдучке дружине, навикле на бој, и њихове велике вође, ставиле на чело покрета и створили први кадар модерне народне војске..

## II.

Сад прелазимо на Први српски устанак уколико га је могуће одвојити. Ако то није случај, онда наводимо оне писце који углавном о њему говоре.

Неколико навода из познате књиге Леополда фон Ранкеа «Српска револуција». Овде су цитирани према збирној свесци «Србија и Турска» (176). Ова је његова књига елож Српске револуције и српског борбеног духа. Овде ћемо се морати ограничити на само неке симптоматичне његове изјаве, које данас добијају нарочиту вредност.

Стр. 111: «Од устанка на бунтовнике и узурпаторе Срби су... пошли даље ка оружаном отпору према самом врховном главару (мисли на султана, ЛМК) ка принудном истеривању Турака».

Стр. 100: «Није ли то стварно изгледало као један луди подухват, да раја из само једне покрајине и једва наоружана, да она хоће да се опре војничкој сили, ако не целог царства, а оно свакако тако моћних и ратоборних команџаната» (мисли на наше, ЛМК).

Стр. 111: «...У селима је постало било све ратнички расположено, људи су сами себе опремали и хранили, и на тај начин као слободни људи који се боре за своју ствар, појављивали се на ратишту».

Стр. 97 «Они (Срби, ЛМК) беху сасвим ратнички устројени. Није било у Србији војничког плаћеног сталежа: свако је био ратник... Они су били далеко од тога да примају неку плату или да то само желе; сваки је носио своје

сопствено оружје, у најбољој одећи пошао је у рат, а жене су им накнадно слале храну» (Односи се на годину 1806, ЛМК).

Стр. 102: «Тако је наступило оно што се једва смело очекивати: бој између Срба и Турака био је одлучен у корист ових првих. Стални немири у унутрашњости царства њима су били од користи. Па ипак турске масе које су наступале, биле су увек далеко надмоћније од борбених снага Срба; сасвим је частан био отпор које су оне вршиле». (Односи се на 1807, ЛМК).

Стр. 164: «У исто време, кад су се спремале све силе цивилизоване Европе на највећу одсудну одлуку, каква већ вековима није наступила, и кад су се постављале у борбени ред једна према другој, на најближим границама овог света, међу њима које ми називамо варвари, јер им се сасвим близу не примичемо (а то значи да их не познају, ЛМК) међу тима је дошло до боја, који се, истина, не може упоредити са оним првим (мисли на борбу Наполеона и његових противника) по овом дејству светског господарења, али за господарење хришћанског или исламског принципа имао је (тај бој) велики значај». (Односи се на годину 1813).

Маџарски историчар **Бењамин Калај** је, слично као Ранке, глорификовао Први српски устанак. Он је у својој Историји Срба казао изос. и ово (178), према цитату Већеслава Вилдера (стр. 80):

«И мину време светлости, нестале српске средњовековне државе, па се чинило као да је српски народ дефинитивно збрисан из реда осталих народа. **Али у почетку најновијег доба привлачи нашу пажњу таква појава, којој равне не може да покаже историја света.** После столетњег робовања буди се један народ и издиже до народне самосвести; при чему је, бесумње, најзанимљивије и најпоучније то, што после дуготрајног тлачења, под којим умало српско народно биће сасвим не ишчезну, **прост народ, својом снагом и без туђе помоћи, црпећи одушевљење из старинских традиција...** а немајући иначе не само најпотребнијег уређења за остварење снажног покрета, него чик и лишен најпримитивнијих помоћних средстава, ипак годинама продужује борбу против много надмоћније турске силе, **и што онај прост свет постаде толико способан да опет буде народ и да себи створи независну државу, која одговара модерним захтевима. То су Срби**



**извојевали у почетку XIX века, својом револуцијом, у којој су истрајали, да се томе морамо дивити...»**

Говорећи о Првом српском устанку, руски историк **Л. Добров** у својој књизи о Јужном Словенству и Турској (53) каже изос.:

Стр. 578: «Може се без грешке рећи да је Србија у то време ставила под оружјем не мање од сто хиљада људи, огроман проценат према општем броју становника... Тај проценат доказује **да је цео народ постао херој и одао се борби за своју независност без икаквог позива.** Такви начин самопожртвовања морају да заузму блиставе странице у историји Српског народа новијег времена, кад би чак и сасвим незнатни били резултати тих херојских подвига народа дигнутог на устанак...»

Стр. 580: «Русија, као што се зна, заузела је по том Миру (у Букурешту 28. маја 1812) Прут са ушћем Дунава, **а што се Србије тиче, то, према страшним губицима које је она поднела, према хероизму који је показао народ у продужењу седмогодишње борбе за независност, праведна очекивања народа нису се ни из далека испунила...**»

Страна 586: «Какву страшну слику неједнакости претставља нам почетак борбе. С једне стране ми видимо многобројну војску, која придолази са свих страна, регуларна војска вешта боју, одлично наоружана, силном артиљеријом којом се увек прослављала турска армија; **с друге стране гомиле сељака, занатлија, трговаца, отргнутих од плуга, од занатлијског оруђа, од банка трговачког, људи потпуно неупућених у ратну вештину, наоружаних испочетка буздованима, јатаганима... И при тој целој неједнакости гола шака тих сељака, занатлија и трговаца, руковођена Карађорђем, положила је трајне основе независности Србије.**»

Маџарско-аустријски археолог и историчар **Феликс Каниц** писао је о томе следеће (78, III, стр. 170):

«Није то био неки спољни непријатељ који је Великом господару (Султану) отргнуо североисточни бастион (његове земље) иако испочетка само кратко време: то су били сопствени поданици Султанови којима је несносна владавина Дахија утиснула у руке пушку место раоника...

Револуције и ратови, па постигнати они озго или оздо, најчешће су скупи; главни фактор њихов претставља новац. Ово старо искуство не налази примену на **Српску борбу за слободу. Љубав према Отаџбини и самоодрицање достојно дивљења претстављаху њихове једине помоћне изворе...** Бедна имовина сваког појединца претстављаше арсенал и касу из којих је Српска борба за слободу црпела своје снаге. Ако лепа реч „Сам је човек” вреди и за народе, то је заслужио био заиста Српски народ, који се уздао само на себе, симпатије Запада.

Тако се да разумети да је **„национале” који је тако чисто и свеже код Срба текао привукао историчара топлот осећања Ранкеа, као што је био привукао најпре великог Олимпијца Гетеа.** Обојица су посматрали праисконско у народима као нешто вечно, непромењиво. Обадва су пронашла да је развитац народа предодређен њиховом урођеном снагом отпора, који су у стању противставити се елементима који их нападају. Да је ова способност код Српског народа тако јако развијена, доказ је да је она... у првом реду морала потстакнути истакнутог мајстора Ранкеа... да овековечи догађаје у Србији из почетка прошлог века у свом делу „Српска раволуција” коме се тако многи диве».

Немачки политички и дипломатски историчар **фон Рајсвиц**, који је своја главна дела издао за време нацизма и који нигде не одаје своју љубав за Србе, казао је ипак за Први српски устанак (80, стр. 16):

«Операције су вршене у дугим размацама, при којима су **херојске борбе које потсећају на Илијаду, биле замењиване са паузама тобожњег мира.** У почетку упућен само на себе, онда помогнут од босанског паше, напослетку у осећају да има подршку у Петрограду, **али углавном из своје сопствене снаге води борбу Карађорђе.** У августу 1805 цео је Пашалук, са изузетком најјачих утврђења у српским рукама».

**Шафарик** је писао (111, стр. 28):

«Један део Србије који је остао био под турском влашћу привуче првих година нашег века на себе погледе целе Европе, и то једним општим устанком. **Људи високе храбрости и претежног духа, на челу са Ђорђем**

Петровићем, опште прозваним Црним или Кара-Ђорђејем, **водише га (тај устанак) дуго времена срећно...»**

Француски академик **Таљандије** писао је у једној својој заносној студији о Србији, шездесетих година прошлог века (33, стр. 90):

«Један народ изгледао је као изгубљен за пет векова сатирућег ропства. Све његове поглавице биле су изгинуле, не само краљеви и кнежеви, него и племенске старешине. Одржаван ипак својим старим успоменама, браћен својим начином живота, својом вером, обичајима оригиналним и снажним који се чувају од породице до породице, од села до села, осећањем заједнице, **он (тај народ) се подиже једног дана на позив неколико људи, у моменту кад се веровало да је он избрисан из књиге живота. Он није ни сам себе познавао; борба му је открила његову снагу. Наизменично победник и побеђен, он је знао да му је крајњи тријумф обезбеђен...»**

На следећој страни говори о «херојском елану, из кога је произишао препород Срба».

Даље, на страни 116 исте студије пише Таљандије:

**«Стари обичаји, вера, поезија, све је то прилагођено одржању снаге код народа Душана и Лазара. Ето како су могли пастири XIX века да повежу ланац са кнежевима и херојима XIV века, ето како се презрена раја Турака подигла као један човек на позив Кара-Ђорђа и Милоша Обреновића».**

У приказу студије академика Таљандија о Србији XIX века, француски научник **Емил Монтеги** писао је 1880 (181), пошто је говорио о народним песмама Срба и њиховој важности за човечанство, још и ово:

«Историјски, Срби нам пружају аналогну (сличну) услугу... **Урођени обичаји без измена**, у карактеру једна поетска срамежљивост, више фаворизирана него сузбијана народним хришћанством и нераздуживо спојена са судбином отаџбине, морална природа још не растављена од инстинкта, а то значи или пасивно сањалаштво или експлозивна жестина; ето, то су Срби Кара-Ђорђа и Милоша Обреновића, такви какве их претставља расправа Сен-Ренеа Таљандије.

Ништа као модерна историја не може довести сазнању оно што се збило у првим заранцима друштва, како је била могућа ова мешавина духовне величине и дивљаштва које нас запањује као варвара, и како сама природа може да избаци свињаре и сељаке саме од себе и без културе за праве династе... Политички, напослетку, значај Срба је велик...»

Енглески публициста **Едм. Спенсер**, који је 1847. и 1850. обишао Европску Турску «по налогу своје владе, али без одређеног циља, просто да упозна земље и људе», издао је о томе књигу на енглеском 1852 (101). Ту на много места говори и о Србима.

Говорећи о српским устанцима почетком XIX века, Спенсер каже (101, стр. 282): «Како су страшни били изгледи (на успех)! **Једна шачица чобана свиња и хајдука против читавог царства!** Грчки број против Турака пратила је глорија класичних успомена, која је побудила за Грке симпатије целог хришћанства; **ови јадни Срби**, пак, једнако Хришћани али непознати великом свету, **борили су се и крварили без ичије помоћи, и истераше сопственом храброшћу тлачитеље из своје зелље, који су тако дуго времена у прах газили све што је човеку драго: његову веру и народност**».

У својој Историји XIX века, V том, пише немачки историк Г. Гервинус, иначе нимало наклоњен Србима ово (180, V, стр. 62):

(Год. 1804). «У Србији доведе насилна владавина дахија до **оружаног отпора, у коме се часни људи са сталним боравиштем удруживаше са хајдуцима планина, српским клефтама, и заједно се дигоше на устанак, који је био испочетка без икаквог плана...** Временски односи су тада ишли у прилог храбрим Србима...»

Мало затим назива Србе «**пуносочним синовима овога народа Природе**».

Познати хрватски публициста **Милан Марјановић** писао је мало пред Први светски рат (87, стр. 79 ид.):

«Карађорђева Србија јавља се у исто време када и Наполеонова Илирија, али је разлика у томе што Карађорђе ствара Србију властитом снагом народа,

а Илирија је остала ефемерна творевина политичких комбинација једног странца, код чега народ није ни учествовао, него је чак био противан тој творевини. Карађорђева Србија даје Вука Караџића, и тако се јављају на српској страни, у оно време када се Хрвати на југу једва аклиматизују краткој Илирији а на северу једва одупиру латинштином ојачаном маџаризму, **три основна елемента модерног живота: просвета, народна држава и живи народни дух, сачуван у народним песмама».**

Аустријски историчар и политичар **Јосиф Редлих** писао је после Првог светског рата (дело под 182, I, 1, стр. 136):

«Најјаче је деловао, као у целој Европи тако и у Аустрији, Наполеонов империјализам; преко Илирске државе, коју је као освајач створио, он је пробудио национални самоосећај Хрвата и Словенаца, **док су Српски устанак од 1808 и херојски бојеви Карађорђеви против Турака постали темељ беспримерно јаком национализму Срба».**

Између осталих, ево шта о томе пише немачки научник **А. Г Кобер** иза Првог светског рата (34, стр. 146):

«Први стадијум младе, слободне Србије личи на Грчку, али само споља, у суштини кроз ове заплете промиче ипак **једна тежња са одређеним циљем: реализање српске националне државе.** Грци нису на почетку XIX века уопште имали националну свест, били су једна млада људска маса неvezана никаквом националном традицијом, Бугари су такође били лења маса, **а Срби су напротив кроз столећа турске владавине живели са једном жељом и претставком њихове слободне српске државе.** Држава цара Душана била је само споља нестала, невидљиво она је постојала и даље без престанка, није то била само идеја, идеал, она је деловала у оној синтези снаге и форме која је чак у турство сјала. Српски животни принцип који је настао са Душановом народном државом остао је; **ови словенски државни људи — казати 'државни грађани' звучило би сувише европски апстрактно — остали су такви и без државе, и за њих је било само питање времена да једног дана велика српска држава ступи као појава, као стварност.** И кад ова српска слободна држава надослетку настаде, није требало никакве литературне пропаганде као у другим балканским државама, а ни о једној политици

појединих клика није се у ствари радило у овој младој држави; борбе су овде биле традиционалне: борба око престола, ослобођење од спољних утицаја, очување демократије. Догађаји који се овде у XIX веку одигравају, каткада са машинеријом парламентарних уставних сукоба, леже у правој српској линији развоја, **и Петар Карађорђевић могао би у српској историји да непосредно следује Стефану Душану. Потпуно органски, природно израсла, у корену јака је данашња српска држава...»**

Професор **Георг Штатмилер** (Минхен) пише (4, стр. 355):

«Први међу балканским народима подигоше се Срби на оружани устанак».

У својој књизи «Српска револуција», на стр. 111 и сл. описује **Леополд Ранке** прво организовање власти у Карађорђевој Србији. Врло су интересантне његове примедбе по том питању. Он пише:

«Требало је веровати да ће се из оног мирног устројства села под сеоским кнежевима, и кнежина под оборкнезовима, образовати природним путем слично устројство срезова и целе земље, једна владавина најстаријих, старешина и судија, онако како је вероватно постојала у најпрвим временима нације, код њеног досељења.

То би било могуће да је владавина Турска наједанпут искорењена била, рецимо помоћу било које европске силе која би тада земљи препустила њену слободу, али не овако како су се ствари развијале.

Пошто су људи узели оружје у једном плаховитом покрету, тад вођством смелих и у рату моћних старешина, који су заиста затим извојевали победу, овима (старешинама) допала је и власт, и из једног мирољубивог устројства наишло је једно ратно.

Сви су људи ишли у рат. Али нису ишли под својим кнежевима у бој, нити су они бирали команданте, него ови, мањи и већи буљубаше, наметнути су њима од војвода, који су се на свим странама били подигли».

Још је једанпут потврђено правило да власт која настане из револуције и устанака, да је то власт победника у таквим устанцима. Онај који је седео код куће, па ма колико угледан био, губи сваку власт.

### III.

Има врло мало писаца који говоре само о Другом српском устанку, а нешто више (не много више) оних који говоре о оба устанка заједно. Навешћемо оно што смо нашли.

О Милошевом устанку (Другом српском устанку) пише **Леополд фон Ранке** у истој књизи (7):

Стр. 186: «Можда је овај подухват био још смелији него онај напад на дахије. (Мисли на Први српски устанак под Карађорђем, ЛМК). Народ, иако је за моменат показивао најхрабрије расположење, био је у исто време престрашен и утучен осећањем последњих недаћа. Оружана снага Турака у земљи била је врло јака и многобројна».

Стр. 192: «Милош је извршио један војни подвиг који се може мерити са највећим који се икад у Србији десио».

Највећи румунски историк **Никола Јорга** писао је (183, стр. 129), да је у устанцима Карађорђа и Милоша «било више фактора који су заједнички дејствовали... Пре свега ту беше народни елеменат. Србија је била ослобођена сељачким масама...»

### IV.

Једну дивну песму у прози је, могло би се рећи, певао велики италијански полихистор **Никола Томазо** српским устаницима с почетка XIX века. Он је писао (189), према преводу Марка Цара:

«Србија, која је била окружена много већим опасностима и потешкоћама... но њена посестрима Грчка, **Србија је задивила свет устајући, прва на Балкану, да се бори у свето име Отаџбине ,за крст часни и слободу златну’, а у славу Божју и имена свог! Али јадна Србија**

не имађаше никога на својој страни да по свету телали њене патње и муку витешку; немађаше Србија ни трговачког бродовља по сињем мору, ни синова трговаца и књижевника да је, растурени по целој Европи, пред светом бране и величају...

Србине тужни имао си за собом само нејасну успомену давно минулих времена, а пред собом још нејасну слику једне далеке будућности; имао си само своје горе и овоје гудуре, своју доброту и своју храброст, имао си Бога и Марка!

Е, па нека сте благословени, и ви незнани јунаци, нека си благословена ти, безимена сиротињо, која си се у мукама борила за свима свету Отаџбину. Нека је благословена крв коју пролисте за далеку унучад и браћу своју...»

Скоро дословно исто пише Томазео у свом Естетском Речнику. Тамо стоји, према преводу Данила Петрановића ово:

«Срби у Шумадији дадоше пример пожртвовања и жарке љубави према Отаџбини, а ипак несрећна Србија није имала кога да је пожали, да њене болове ублажује; није имала ни бродова, ни великих научника, ни богатих трговаца; није имала ни свог Омира ни Софокла!

Ништа друго, јадна Србијо, имала ниси, до дивне, славне успомене и нејасне тежње новог времена, али си имала шуму, пушку и јунаштво, имала си свога Краљевића Марка и уздање у Бога!

Благословени да сте, непознати витезови, сиротани без имена! Благословене муке које поднете за Отаџбину; благословена крв коју пролисте за потомство!»



## КУЛТУРНА ОСОБЕНОСТ

Ниједан народ није у културном домену сасвим оригиналан. Чак ни стари грчки, који је, несумњиво, најоригиналнији међу свима нама познатим народима. Сваки је преузимао понешто од другог и тиме нешто своје додавао. Нигде се не запажају страни утицаји као на културним споменицима.

Зато на овом пољу и ситне манифестације које су први пут дошле до изражаја значе доста. Општој култури додати нешто своје, то није мали допринос ни у прошлости ни у садашњости.

Говорити о српској оригиналној култури, било би мегаломански и неистинито. Али навести што су страни писци од угледа и компетенције признали Србима као њихове културне успехе и тиме им признали културну улогу и културну мисију у прошлости, није ни најмање самохвалисање. Ако су неки од ових писаца и претерали, ми немамо права да их исправљамо.

### 23. Општи културни ниво древних Срба

#### I.

Велики пољски правни историк **В. Мађејовски**, некад најјачи словенски правни историк, писао је у трећој деценији прошлог века о српским културним споменицима (193, I, стр. 247):

«Споменици ликовних и лепих уметности који су нам сачувани у рушевинама **уверавају нас да је у Србији и Русији образовање било већ рано високо развијено...** Образовање се није ширило у туђим језицима (као код западних Словена, ЛМК), него у народном језику, који се у Србији био већ године 867 јако развио. (Мора се приметити да грчки језик није био за словенску народност толико шкодљив и да није испољавао онако кобан утицај као латински језик)».

Стр. 257: «Грчки језик, увучен у уске границе, па чак мало познат и свештенству грчке вере, није могао тако јако утицати на јавне односе: одатле долази да су Руси и Срби морали из нужде да развију матерњи језик, на

чему су веома награђени. Одатле произилази да имају споменике народног језика и народног права који носе прастара обележја».

Стр. 263: «**Да је код Срба степен образовања (правног образовања) био велик**, показује нам и то, да је у време цара Душана постојао обичај употребљавати нотаре или писаре, о којима се налази један посебан параграф у Законнику».

Најпозванији да о томе пише, најбољи познавалац српске и опште словенске прошлости у првој половини XIX века, **Павле Јосиф Шафарик** писао је у својој Историји српске писмености средином прошлог века (111, стр. 63):

«Глас Еванђеља, здружен са утицајима византијског и италијанског суседства морао је од вајкада да **повољно утиче у Србији на развој националне културе и да породи сопствену цивилизацију Српског народа**».

Професор **Константин Јиречек** пише (3, IV, стр. 40):

«Писмени састави из српског средњег века нису ни близу варварски производи без облика, него свагда састављени у учтивом тону, па чак и међу странкама које су недавно ратовале. У њима се јасно огледа утицај византијског начина изражавања. Као и правном животу, тако и у састављању повеља и писама **опажа се како писци не напуштају лако традиционални церемонијал...**»

**Луј Леже**, француски књижевник, писао је у овом знаменитом делу «Словенски свет», још 1873 (184):

«**Србија је у периоду Немањића, постигла високи степен цивилизације. Из тога доба су нам остали споменици којима се и данас дивимо**, медаље, дела теолошка и историјска, збирке закона, од којих је најчувенији Законик цара Душана».

Познати балканолог и културни историчар последње четврти прошлог века **Фридрих фон Хелвалд** писао је мало доцније у својој општој «Културној историји» (185, том II, стр. 612):

«Ко износи као замерку низак културни ниво Јужних Словена, тај заборавља да су словенске земље до турског освајања имале цветну културу...

У томе се разликују уралско-алтајски Турци од аријских Словена, да су ови последњи способни за образовање а они први нису. Србија стоји у свим својим установама читаво небо изнад Турске и чини највидљивије напоре да достигне остале државе Европе».

На другом месту пише исти аутор (187, стр. 89):

«Ко зна историју јужнословенских народа (под Турцима), он зна да у време несрећног упада Османлија Срби и Бугари стојаху на једном степену углађености који није био тако далек од степена углађености тадашњег Запада. То је бар оправдавало наду да ће ови народи убрзо достићи своје западне суседе. Литературе ових народа не дозвољавају никакву сумњу у то, и то старобугарска и старосрпска, из које су ту скоро немачкој публици пружене епске и лирске песме...» (Писац се позива на превод Герхарда, 85).

У једној студији која је под насловом «Оријенталио питање као културно питање» изашла је 1878. године у часопису «Иностранство», коме је фон Хелвалд био редактор (188), говори се о ниподаштавању старе културе балканских Словена (тада под Турцима) које се запажа код неких западних, специјално немачких писаца, да се затим каже ово:

«Само они који су тако брзоплети да дају свој негативан суд о Јужним Словенима ту литературу најмање знају, па чак је нису ни студирали. Има читаво мноштво образованих и оних који мисле да су то, који, кад им се спомене ова некадашња релативно висока литература Јужних Словена, само слегну раменима на један отмено презири начин. Па ипак, чињенице стоје чврсто и поред махања главом ових игнораната. Сва ова културна настојања Европског југоистока, луча за Визант кроз цео средњи век, на којој се, то је доказано, запалила ватра сасвим наше западне културе, Ренесансе, била је потрта копитама османлијских коња».

Професор **Герхард Геземан** пише у свом приказу Културе Јужних Словена (179) како српска племена, потпавши под Турску «која сад своју главу дижу, изгледају мало друкчије него њихови претшасници: они су много

култивиранији, јер су прешли кроз хришћанску а онда витешко-феудалну моралку палих националних држава. Само се тако може разумети висина моралних и уметничких подвига српских и арбанашких племена, који су пре сто година, приликом њиховог открића, понајвише од стране немачких песника и научника, произвели удивљење образоване Европе и изазвали упоређења са не различним гентилитетом (племенским устројством) хомерским и старогерманским. Код хрватских племена, која су настањена била северно од Неретве, био је развој другоачији; они су пошли директно у средњеевропски феудализам и ту су од својих сопствених синова, феудалаца и магната који су се осилили, били уништени. Друкчије је било на српском Југу. Ту је народна црква светог Саве била та, која је после пропасти државе постала збежиште хришћанске етике наспрам Ислама и тиме свестан национални бастион против денационализаторске тежње турске државе. Али Црква сама не би одржала код тих племена националну свест, да нису сами феудалци са својим светским (ванцрквеним) традицијама о изгубљеном царству које треба воспоставити сами упали у гентилитет...»

Геземан приказује да нису баш сами врхови некадашњег српског друштва прешли у племена, династи и великаши «како то генеалогичка племена гордых на своје претке хоће да претстави», ипак су то били «њихови људи и сељаци, који су са женама и децом, са идејама старог царства и понеким саставним делом немањихке идеологије, поврвели племенима брда и, како традиције племена и данашња стања доказују, преузели политичко и морално вођство племена...»

«Из споја остатака старог пастирског и ратничког гентилитета са хришћаноком етиком и националним и социјалним 'витешким' традицијама средњевековних држава израсла су српска и северноарбанашка племена, једно од најчистијих културних реликата (преостатака) Европе, које је снажно преживело старогермански и старошкотски гентилитет. Племенски режим који се одликује својим етничком и националном снагом отпора, својом фолклористичком свежином и расном жестином (виолетношћу), са својим неупоредивим уметничким тековинама, нарочито у области народне епике, тај племенски режим је доказао да је он свој национални и културни задатак, упркос моралног и просторног учурења, гледао у томе, да постане основа и јемство поновног воспостављања народне и културне нације...»

Професор Геземан каже изречно (179, стр. 32): «Нема још ни данас ниједног народа у Европи, који би ове до последњег сељака, знао више о својој прошлости него Српски народ, и тиме се разликује од сељака бугарског и севернохрватског са знатно мање историје...»

Најбољи савремени слависта Средње Европе, професор у Гетингену **Максимилијан Браун** писао је мало пред Други светски рат о утицајима на културу и живот уопште завојевача на Балкану (95). Ту он каже да је румунска писменост, далматинска итд., формиран према страним узорима (стр. 88).

Каже да су Словени под Турцима доживели пропаст образовања и културе. Што је остало нешто мало од тога у манастирима, једва је од значаја. «Али — додаје Браун — дошло је било до опште ренесансе народне културе, која је у средњем веку била живо сузбијана од државе и цркве. Обичаји и адети, народно право и сујеверје опет су продрли и добили чак делимично званично признање јер су Турци уобичавали да уопште неписано обичајно право подјармљених народа признају као обавезну правну подлогу. За народну поезију дошло је право златно време...»

Сад опет, на крају, два католичка писца из наших крајева. Дубровачки каноник католички дум **Иван Стојановић** писао је на прекретници овог века (194, стр. 323):

«Ми смо рекли да међу свијема племенима словинским Срби пошљедњи клонуше под Туђинца, док се Хрвати и Далматинци, прем рано, подложише Угарској и Млетачкој. **Срби, дакле, осташе и прије и после Косова у својој солидарности, а Хрвати и Далматинци прилагодише се туђој култури.** Угри, Млечићи и Нијемци бијаху од њих више наображени; а на свијету има више јакости сила морална него материјална. Турци, пак, нијесу имали никакве културе. **Под њима су Срби, дакле, могли сачувати своју, баш иако је била истом у повоју.** Остаде, истина, без икаква већег развитака, али остаде! То су језик, предање, приче, пословице, народне пјесме и остало...»

То је оно што ми овде и хоћемо да докажемо: да је остала стара, првобитна српска култура и под турским јармом!

Хрватски литерарни историк **Антун Барац** писао је у Народној енциклопедији СХС (195) о разлици између старе српске и хрватске писмености. Тамо каже:

«На истоку, у средњавековној Србији, развила се у националној држави, уз пуну националну и верску слободу, бујнија књижевност, која је била почела да напушта свој уски црквени оквир, добијајући **опште национално и културно значење...**» (У Хрватској то није било могуће, тврди писац!).

Досад омо углавном износили оцену наше пракултуре од стране несрпских писаца, културе доба Немањића и раније. Сад нешто о конзервирању те културе под Турцима.

Истакнути француски географ и етнограф прве половине прошлог века, познати балканолог свога доба, **Ами Буе**, писао је 1840. (29, том IV, стр 173):

«Често се тврдило да Грци не би били дегенерици према својим прецима да није било ропства под гвозденом шибом Турака. Али је то очигледно погрешна тврдња, **јер Срби и Бугари немају исте мане као Грци иако су били исто тако дуго времена под влашћу Турака**, или су још и данас поданици Отоманске Порте. **Њихово ропство их је само финијим учинило...**»

Француски научник **Жил Сион**, професор Универзитета у Монпељеу, приказујући француско издање Цвијићевог «Балканског полуострва» одма иза Првог светског рата (196), написао је о Србији и ово:

«У доба великог српског царства (XII до XIV века), ова је земља умела да **комбинује византијске и западне утицаје са својим личним духом, и да из тога створи своју оригиналну уметност.**

Оно што је за нас још важније, то је што је она (Србија) видела како се рађа после турског освајања **и што је очувала до XX века литературу, у истини народну**, у којој су херојске песме, приче о подвизима, песме слава и жалости, читава једна цваст која је произишла из масе у којој гори жива машта, њена храброст често помешана са племенитом благошћу...»

Професор Славистике на Универзитету у Гетингену **Максимилијан Браун** писао је мало пред Други светски рат (95):

«Не може се порећи да се време турске владавине мора примити не само као веома значајно већ у извесном погледу чак благотворно...

**Турско освајање је, пре свега, потврдило већ постојеће границе појединих културних провинција и дефинитивно их је утврдило...**

Потпуно насељавање значило је страшан пад образованости и књижевне културе у смислу предтурског средњег века... Али је зато дошло до опште ренесансе народне културе, коју су у средњем тако жестоко сузбијали и држава и црква. Обичаји и навике, народно право и предрасуде продреше опет па чак задобише и официјелно значење, јер су Турци уопште обичавали да написано обичајно право подјармљених народа признају као обавезне правне основе. За народно песништво, пак, најће баш сада златан период... Пре свега је насељавање морало довести до општег прилагођавања народном језику, што је и сваком језику било од користи.

Мора се уосталом још споменути да је турска владавина и иначе била корисна за полет народног песништва. Врло важна је била слобода кретања и интензиван трговачки саобраћај у оквиру османлијских државних граница. Сад се пружила могућност и прилика де се преносе из једног предела у други, од једног племена ка другом песничка искуства и потстицаји...»

Исти професор **Максимилијан Браун** писао је и објавио у току самог Другог светског рата једну опширну књигу под насловом «Словени на Балкану» (197, стр. 163 ид.), и у њој описује најпре одвојеност Османлија и Хришћана на државним границама и каже:

«То је била граница сасвим нарочите врсте; не једна утначена линија раздвајања политичких предела моћи и утицаја, већ далеко пре један издужени ратни фронт, стално изложен боју и према томе јако милитаризиран. Рат заправо није никад ни престајао... Хришћанске државе, као нападнуте, све су предузимале да границу изграде као један изолирајући слој што је могуће ефикаснији; до уређеног граничног саобраћаја било им је најмање стало... На османлијској страни беху слична осећања и намере...

Преко такве границе нису могли да се гаје здрави односи народа према народу: **то је била граница у буквалном значењу: преградни зид између два света.** Балкан је био отсечен од сваког утицаја са стране.

То није у сваком случају била несрећа. Византијска, страна култура Средњег века била је уништена од Турака, исламскооријентална није могла право да продре из више разлога, пре свега због верске супротности, а некој новој култури са запада била је испречена преграда. **Тако су могли подјармљени народи да развију аутохтону културу у широком смислу, културу која је углавном базирала на њиховим стваралачким способностима, и која не би била могућа без заштитног зида исламске државне границе».**

У једној скорашњој књизи три швајцарска етнографа (проф. Гутерсона, проф. Буркија и др Винклера) посвећеној општој етнографији света (198, стр. 596), налази се овај став:

«Судбинска заједница (не државна заједница) Балкана нарочито почива у вековном подвлашћењу ових народа од стране Османлија. Њему они имају да захвале **одржање своје патријархалне сељачке културе а тиме ван сваке сумње и бројних здравих енергија».**

Напоследку да цитирамо једног словеначког научника, који се није истакао наклоношћу за Србе, али чије име ипак значи много на пољу Славистике и Културне историје Словена уопште.

Проф. **Матија Мурко**, у својој студији «Јужнословенске литературе» (у збирци «Култура садашњице», стр. 208) пише:

**«Турска владавина претставља за велику већину Јужних Словена етнографску рекреацију. Турци су свакако донели собом једну разнолику, не малу културу... али они нису вршили денационализацију на силу... и нису се мешали уопште у живот раје. Отуда је могао настати повратак ка обичајима и животним приликама које су средњевековна законодавства и државна власт сузбијали. Овим околностима и многобројним миграцијама, нарочито Срба, према северу и западу, биле су избрисане**



културне разлике, а то је много допринело етничком јединству Хрвата и Срба».

## 24. Правни споменици

И у области права имају Срби чиме да се поносе, можда више од иједног словенског народа. Но не само то: ово право је, колико је год то било могуће, аутохтоно и аутентично, своје, српско. Не у потпуности, то је јасно, али опет више и јаче од ма ког словенског права. Пустимо и ту странце да се изјасне.

### I.

У својој «Историји Срба», осму главу другог дела (културне историје) која носи наслов «Право и судство» **Константин Јиречек** започиње овим речима (3, стр. 138):

«Србија, пред крај средњег века, била је у свом правном развоју много ближа средњеевропским државама него Византинцима... **У Србији су као закон важиле, пре свега, установе старог неписаног обичајног права, антиква консуетудо, како су их називали Далматинци. Њима су се придружили нови закони издани од српских владалаца... Да би стекли трајну вредност, потребан је био пристанак државног сабора...**»

Нарочито се овим питањем бавио први упоредни истраживач Словеиских права **В. Мађејовски**, Пољак.

Он у својим истраживањима дели Словене и њихов правни живот према Карпатима: «с оне стране» и «с ове стране Карпата». С «ове» је била његова Пољска, Русија, Украјина итд. «С оне стране Карпата» односио «иза Карпата» су Словени на југу од тог планинског појаса, међу њима Јужни Словени.

На страни 206 првог тома цитиране књиге пише Мађејовски:

«Иза Карпата, у земљама где је владала католичка вера... јавне исправе и закони били су састављени на латинском језику; **тамо где је преовладао религија грчког закона, као напр. у Србији, употребљаван је матерњи језик**».

А споменици на латинском језику нису спецификум ни народа на кога се односе ни Словенства уопште. Савременик Мађејовског, један од највећих слависта до данас, Павле Јосиф Шафарик, писао је у својим «Словенским старинама» (200, чешко издање под насловом Словенске старжитношћи, III, стр. 135) да при изучавању правних споменика треба узимати у обзир «чисто словенске правне споменике, који су настали на словенском земљишту и на урођеном словенском језику до нас дошли, са искључењем свих законских одредаба које су претходно на латинском језику међу Словенима биле написане...»

На страни 243 I тома Мађејовског, он пише: **«Сем код Срба... ја нисам нигде могао да нађем ни трага у правима осталих изакарпатских Словена».**

Прве српске правне споменике налази Мађејовски споменуте 1096. године (I том, стр. 193). Али на страни 37 истог тома тврди:

**«Српско право нема лепше епохе од цара Душана, названог Јаким».** Иста свеска стр. 246: «Сад морамо да говоримо о последњем споменику словенских права који смо досад открили.

**Ја мислим на српско право које овде заслужује нарочиту пажњу. Јер је оно најзначајније од свих изакарпатских права».**

Његов аутор је, као што смо видели, цар Стефан Душан, назван Храбри или Велики... Ако посматрамо дух и унутрашњу вредност овог права уопште, то можемо слободно изјавити да оно међу словенским правима која смо досад познали и оценили држи средину. Оно нема, истина, благост као пољско или руско право, и нема тако добар избор као чешко право, али се може потпуније и темељитије излагати; **оно је више написано у словенском народном духу него ова друга. То произилази из чињенице, да је оно мање примало утицаје страних права него као ова друга, нарочито чешко».**

У I књизи, део II, отсек V, Мађејовски пише: **«Од свих словенских права, српско је, према суду зналаца, најнационалније».**

Зато, на страни 263 исте књиге, даје савет да «словенски народи ослободе правну науку од туђинства, **и да свој вештачки јуристички језик обогате изразима из руских и српских права, која су написана на народном језику**».

Познати немачки византолог, професор у Минхену **Франц Деглер** казао је 1936. изос. и ово о српском праву (1, стр. 126):

«Србија је дуже сачувала своје традиционално правно стање и своје правне установе. Тамо наилазимо на помагаче при заклетви, на вражду (крвну освету), вјеру (примирје) и друго. Усто видимо и судско уређење које се приближује западним узорима, па чак и неку врсту племенске организације још дуго после покрштавања. Исто тако овде се неколико векова дуже него у Бугарској одржао велики утицај великаша (властеле) на законодавство... Ипак пре XII века нема говора о некој превласти византијске правне мисли...»

## II.

Сад да изнесемо неке мисли посебно о Душановом Законику. Прво ћемо навести шта каже један велики немачки историчар, и то **Јован Кристијан Енгел**, један од првих историчара који га је споменуо и који је знао за њега (201):

**«Маџарска и остале земље не могу се похвалити једним овако раним законом».**

Енгел је живео од 1770-1814. Први је на немачком написао историју Срба и осталих Јужних Словена.

**Јосиф Добровски**, велики чешки слависта, каже за Душанов законик (204, стр 211):**«Законик краља Стефана, једна веома драгоценна ствар...»**

Берлински професор и пруски државни историограф **Фр. Рис** писао је такође лочетком XIX века (202):

**«Стефан Душан је дао 1349. један закон, који се између средњевековних споменика ове врсте ванредно (одлично) истиче. Из њега провејава скроз и скроз најплеменитији и најумнији дух».**

У великом збирном делу Историја света, које је изашло на немачки у девет томова почетком овог века под уредништвом Ханса Хелмолта, стоји у V тому, стр. 288 (203); «Законик који је Душан за собом оставио, **правни споменик велике важности, навештаће за вечно времена славу Душанову**».

Немачки публициста **А. Х. Кобер** писао је 1924 (34, стр. 134): «Душаново величанствено законодавство дело је први покушај једног балканског народа да створи, поред Византије, и сам један универзални правно-државни систем...»

Млади немачки научник **Матијас Бернат**, родом из Баната (1920), а сад професор у Берлину, писао је 1960. у једном великом скупном делу (105):

«Једна творевина, која је славу великог српског владоца немало засновала, беше 1349. промугловани Законик, иако он није ни најмање византијске узоре одрицао, претставио је овај Законик баш у својим отступањима од класичног узора јединствени докуменат јужнословенског правног развоја у средњем веку, који не заостаје ни у чему за једновременим кодификационим покушајима Чешке и Пољске. Мора се истаћи да одредбе Законика о неотуђивости световне и црквене имовине у земљи, о правима имунитета Цркве, сталешко степеновање кривичног права итд., садрже доказ, да су се тадања друштвена стања Србије налазила врло јака у једнозвучности са западњачким развојем». Завршићемо и овде са два-три хрватска писца.

Хрватски правни историк **Марко Костренчић** пише:

**«Високи културни ниво на коме је стајало тадашње српско друштво можемо правилно оцијенити не само значајним умјетничким споменицима тог времена, већ и по самом Законику Душанова имена. Такво дјело лаичког садржаја, састављено на домаћем језику, властитим снагама и од домаћих људи, могло је изаћи једино из друштвене средине која по својој култури није заостајала за својим савременицима и сусједима» (205).**

О Душановом законуку каже посебно **Марко Костренчић**: «Душанов законик је далеко од тога да дише духом византизма, већ је он у цијелости и у

појединостима идеолошка надградња стварности у тадашњој српској држави... **Сам Душанов Законик у цијелости је несумњиво оригинална радња израђена од српских састављача на српском језику... једно дјело од давне прошлости, с којим се поноси не само српски народ, већ се у братској повезаности с њим поносе и сви југословенски народи» (206).**

На другом месту пише исти правни историк:

**«...Законик најбоље сведочи на којој је висини стајала култура Србије у доба Душаново, и колико је тај владар озбиљно настојао да уреди своју државу на правним основама. Висина на којој стоји Душанов законик моћићемо исправно оценити тек онда, ако га упоредимо са савременим законодавствима европских држава, уверићемо се да он и међу њима заузима одлично место и по садржају и по значењу».**

Чувени прохрватски и антисрпски писац др **Пилар («фон Сидланд»)** овако је окарактерисао Душанов Законик (104, стр. 53): **«Да уреди и осигура трговину и промет, узакони Стјепан Душан постојеће обичајно право, које се развило из смјесе славенских и бизантиских правних обичаја у ,Законику', који је највеће славенско кодификаторно дјело средњег вијека. То је такође и једино државно кодификаторно дјело на Балкану. Хрвати имају много закона, али су ови од градова и сеоских обћина, те немају кодификаторско дјело које би обухватало цијелу државу».**

## **25. Фолклорна особеност**

И фолклор је међузависан: један народ, нарочито суседни, утиче на други, један прима и преображава продукте другог итд. Ни ту ми не можемо рећи да смо неки изузетак: наше приче, пословице, ношња, обичаји итд. нису искључиво наши. Али је ипак многима дат особен печат сходан нашем народном карактеру.

У једној области фолклора, пак, ми смо оригинални више него иједан други народ света. То је у народној поезији. Али баш тај феномен ми смо обрадили посебно и издали засебно у књизи **«Странци о српским народним песмама»** (Мелбурн 1964). Књига нестала из промета и спремили смо били и

II издање, али су надошле хитније прилике и то још није објављено. У међувремену смо нашли неколико података који нигде нису објављени, па ћемо их делимично овде објавити (и ради потпуности иако не исцрпности материја). Гледаћемо да овде пренесемо само оне податке који одговарају наслову књиге.

О другим видовима фолклора, односно о фолклору уопште међу проблемима ове књиге, биће мало говора. Све се то може попунити и од другог и од других, држећи се начела, како рекох, «свакоме овоје».

Чешки етнограф **Ем. Коварж** писао је крајем прошлог века у једној стручној збирци етнологског карактера фолклористичке студије о скоро свим Словенима (о Русима, Чесима, Југословенима и Лужичким Србима). Том је приликом казао за Србе (207):

**«Заслугом једног знаменитог човека налазимо најстарије прикупљање фолклора код Срба, код којих је народ сачувао до сада највише стародревни карактер и чистоту од свих народа Европе...»**

Јасна је ствар да он мисли на Вука Ст. Карацића а под фолклорним благом првенствено на народне песме али и на остале народне «умотворине». Фолклор може да се испољава и у везу и другим народним делатностима и обичајима. О том нисмо сакупљали податке (једва би их и нашли).

Француски публициста **Едуард Шире** писао је за време Првог светског рата, приказујући српске народне песме (19, стр. 248):

**«Разумеће се да је један народ, имобилисан својом географском ситуацијом, у уском кругу својих брда, осуђен на живот мучан и осамљен, народ који је сачувао своје примитивне обичаје све до наших дана, разумеће се да је тај народ надасве развио срчане особине словенске расе. Ове се код њега испољавају кроз три основне врлине: патријархално осећање породице, ратнички хероизам, и, надасве, култ националне независности. Те високе врлине, учвршћене за време од хиљаду година код овог неустрашивог народа, биле су довољне да му обезбеде симпатије целог света. Но има и нешто више од тога — и ми овде додирујемо у саму срж нашег предмета — Србија је додала овим високим осећањима, која су језгро**

снажних народа, моћан израз у своме песништву...» (Писац сад говори о народној поезији, што ће се унети у засебној књизи).

У најновијој Великој немачкој Етнографији **Хуга Бернацка**, изашлој 1954 (208, I, стр, 225), стоји изос.:

**«Народни обичаји и веровања у вези годишњих доба код Срба су стародревнији него код Хрвата. Шневајз то с правом изводи из толерантног држања православне цркве према народним преставама, из издвојености Срба за време турско и из географског положаја. Та Срби чине мост ка осталим источним народима Балкана. Хрвати и Словенци, напротив, већ дуго стоје под немачким (алпијским) културним утицајем».**

Два истакнута немачка етнолога и етнографа под истим презименом **Хаберлант**, већ цитирана у овој књизи (98, стр. 89), казали су још и ово:

«Југословенски етнографи су сами упозорили на то да је турска владавина, под коју је пала била и већина Хрвата, деловала уједначујући и да је као последицу имала јако освежење националних елемената националних живота и тамо и овде» (тј. и код Срба и код Хрвата!).

Што се тиче специјално Црногораца, цитираћемо понова неке реченице Питара, које смо цитирали и у одељку о изолираности. Имали смо два исписа, који не садрже потпуно исте ставове овог писца, тако да се ти ставови надопуњују.

Тако швајцарски антрополог **Питар**, који је ту скоро (1957) умро, писао је за време Првог светског рата (27, стр. 71):

«Историја овог малог, херојског народа потврђује што нам показује географска изолираност. Док је постепено цело Балканско полуострво пало у руке Османлија, само су Црногорци, угњездени у њиховој тврђави... очували своју независност. Тој клаустрацији (затворености) готово јединој у Европи дугује се надживелост врло старих обичаја који се могу запазити у овој земљи, и задржавање, можда и врло строго, етничког карактера примитивног становништва».

## 26. Посебно о српској народној поезији

Казали смо да смо страна мишљења, у ствари одушевљења страних великих људи са српском народном поезијом изнели у засебној књизи и да се спрема II издање о коме Бог зна да ли ће угледати света. Зато ће се неколико накнадно прикупљених ставова овде изнети, тим пре што нису исти критерији за мишљења о песмама овде и тамо. Тамо се хоће утврдити њихов српски карактер и њихова красота, овде само, или бар првенствено, њихов значај за одржање српске нације. А нека мишљења спадају несумњиво и тамо и овамо.

Ето, о томе неколико мишљења страних писаца и иначе људи од угледа.

### I.

Највећи немачки историчар **Леопол фон Ранке** сматрао је нарочито потребним да нагласи одржање народне песме и њеног значаја за одржање нације код Срба у Аустрији. Он је казао (7):

«У граничним аустријским пределима, нису Срби који су се тамо доселили преткрај XVII века ни најмање изгубили успомену на своју народност. Српске народне песме су тамо исто толико певане као у старој Србији. Стара величина српског царства остала је била у памћењу и она је у толико снажније деловала што се појављивала у једној поетској полутами».

На једном другом месту Л. фон Ранке за српске народне песме је казао:

«Заиста немојмо се надати да ћемо ми исцрпне јуначке песме наћи код других племена сем славено-српских». (Он Србима признаје у овом погледу монопол).

Ранке, очигледно, сматра да се песмама одржала «успомена на своју народност», да су оне њена пуна афирмација.

То исто тврди и млади пруски гардијски официр Ото фон Пирх који је обишао Србију још кад је Ранке своју «Српску револуцију» писао и коме је она тада била непозната. **Пирх** пише (11):



**«Морално одржање, пак, има Српски народ да захвали његовој сопственој духовној снази; ту није деловала никаква спољна околност. Велико јуначко доба нације живело је у њеном памћењу и даље, и носило се од уста до уста, од паса на пас, у народним песмама, које дуго времена беху неосетно благо нације, готово тајно, а тек у најновије доба посташе познате осталој Европи.**

**Тако је успомена на прошлост потирала бол и срам садашњости, али доби такође свест да је народ био велики и да може бити велики».**

Према **Херману Онкену**, Ранке се изазео о српској народној поезији (213) да је сва национална, «у неку руку несвесно истицање заједничких настојања и праваца».

Немачки естетичар и књижевни историчар **Фридрих фон Шлегел**, писао је негде у почетку прошлог века (ми имамо само његова доцније издата Укупна дела (214, стр. 214):

«Епска јуначка поезија припада сва првобитно времену; песник једног доба које је уметнички образовано а који би био у стању да пева као пеоник претходног света, и то право епски, то је још увек један сасвим редак изузетак...»

Стр. 13: «Додамо ли великим предностима једне истинске поезије и народне приповетке, једне историје богате на мислима... још и дар говора, духовитости, к тому језик већ израђен за друштвену конверзацију... **тада је завршена слика једне истински образоване и духовне нације...**»

Велики немачки историчар **Јохан Вилхелм Цинкајзен**, који је као један од првих странаца у свету посветио пажњу историји Србије у свом знаменитом делу «Историја Османлијског царства» (8). писао је шта је све утицало на одржање српске националности и српске посебности, па је казао за српску народну песму:

«Можда нигде друго народна поезија, која прожима и улепшава све животне односе, није тако сачувала свој национални карактер и извршила упицај који твори и воздиже, као што је то обичај са Србима.

Нарочито баш кроз народну песму, која читаву њихову историју истиче у облику легенде као дугачко херојско доба са разним круговима бајки скопчаним уз велика имена, **стално је на један диван начин храњена и негована национална свест**, успомена на прошлост пуну славе и јуначких подвига, смисао за слободу и независност Срба и њихових етничких сродника, посебно Црногораца и Херцеговаца».

Немачки књижевни историчар и песник **Лудвиг Уланд** говори у својој Историји песништва и басана о певању Срба и нових Грка, нарочито о њиховим јуначким песмама, да устврди (211): «Код оба народа ово **патриотско појање није несумњиво остало без значајног утицаја на одржање и даљи полет националног осећања**».

Чувени слависта **Франц Миклошич**, професор у Бечу, говорећи о словенском епосу (96) каже да је народна епика плод народне одвајености:

«Култура која се развија саобраћајем и разлучењем народа у сталеже чини крај народној епици... Срби су сачували у појединим скривеним кутовима свога говорног подручја епско певање све до наших дана. Али су његови дани избројени. **Да се народна епика очувала код Срба до у најновије доба, то је заслуга Турака, који, задовољни харачом и десетином, нису сматрали духовни живот раје као достојан њихове пажње...**»

Немачки историчар **К. Рот**, дајући кратку упоредну историју свих хришћански народа Балкана, каже ово о културним односима за време Турака (210, стр. 122):

«Док је политичка пропаст код Бугара имала за последицу, не узимајући у обзир неке преводе, потпуни литерарни застој, код Срба је бар живела даље народна и јуначка песма, која је многоврсно допринела да национална свест није пропала чак и у најмрачнијим временима турског тлачења. Уколико се лирика и не истиче, утолико више одговарају српском народном карактеру епске песме, које штоф преузимају из народне историје. Нема историјског догађаја, нема јунака који се не опевају, од великог пораза на Косову до данашњег дана. Уз гусле се певају на монотом начин песме које причају о минулим, срећним временима, о јунацима миљеницима народа и о другим

патњама под страним јармом. Душан, силни цар, се опева, једнако као и мистични Краљевић Марко, који, као и немачки цар Фридрих, павши у стогодишњи сан, очекује ослобођење своје отаџбине; несрећни Лазар, пожртвовани Милош Обилић, издајник Бранковић. У потресним сценама претставља се бахатост турског освајача, и страшне слике страдања раје. **Ове песме, које су ишле од уста до уста, одржавале су увек будном у народу успомену на своју прошлост и своју историју и тако много допринеле њиховом препороду».**

Стр. 147, где се писац при крају опет осврће на културу балканских хришћанских народа, каже К. Рот: «Најчешће поетско благо народа чине још увек његове песме, делом лирске садржине, делом епски напеви, чија је материја узета из раније и доцније историје Србије...»

Немачки лингвиста, професор **Карл Дитерих**, писао је почетком овога века о поезији балканских народа и о утицајима на њу (212). Том приликом је истакнуо да су «поетску индивидуалност» имали «само Срби и Румуни», да даље каже: «Од словенских народа Полуострва само српско-хрватски заузима самосталан положај с обзиром на песнички дар».

Код једног од најновијих превода наших народних песама, писао је преводилац **Јозеф Венцел** 1930. (215) у предговору:

«Пре него буде могао показати народног певача, мора већ да постоји народ који, следствено, треба да има посебне ознаке, и само оно песништво у коме се очитује посебност једног народа, зове се народно песништво... **Суштина народне поезије постоји у претстављању посебности једног народа...»**

Познати слависта проф. **Герхард Геземан** писао је у основном трактату о нашој књижевности (216):

«Епска песма била је за динарски народ управо биолошке вредности. Она је давала његовој несрећној историји смисао утехе на једно боље време које се мора искупити трпљењем и бојем, давала му потребно оправдање пред самим собом, самопоштовање, **а тиме и самоодржање народности...**»

**Јосиф Матл** у једној својој изванредној студији о развојним условима епског песништва код Словена (217) каже да за њихову појаву и цват мора да постоји **тзв. епски миље**. То су такви «животни односи који догађајима које песме описују, подвизима, бојевима и патњама пружају карактер актуелности, да се они могу увек поновити...» «Да наведемо само два случаја, која су типична за хиљаде стварних случајева кроз векове, да Србин или Бугарин, штитећи личну част, или част породице, жене, кћери, укратко најпримитивнија људска права од дрских насртаја турске господе или њихових плаћеника, побије једног или више тих пустахија и онда је принуђен да бежи преко брда и шума као хајдук или преко границе као ускок, да не би био мучен и на коље набијен...»

У немачког лексикону «**Велики Кнаур**» стоји под речју Србија — Српска уметност (100):

»Поново пронађено богато благо јуначких песама, које су се преносиле у народу од уста до уста, као и њихов ослободилачки бој против Турака, појачавали су националну самоспознају и створили услове за ново уметничко песништво».

Немачки савремени научник **Герхард Волфрум** пише ту скоро (97):

«Кад је већ целокупно Српство пало под Османлије, живела је и даље успомена на велико доба српске државе под царем Душаном и на Косовски бој у целом народу, са преувеличаним сјајем у песмама — побожно одржаваним помоћу свештенства — сачувана је и даље вера у сопствени народ. На њима је увек изнова оживљавала нада на ослобођење».

Аустро-угарски армијски генерал барон **Емил Војновић** (можда српског порекла, али јако понемчен), писао је за време Првог светског рата у официјезној ревији Аустрије (228, стр. 53):

«Светски рат је наступио, као што је познато, ради настојања српског народа за васпостављање полумитског великосрпског царства Стефана Душана. Од битке на Косову 1389, која је запечатила пропаст царства, ова је фантазија непрекидно запошљавала фантазију српског народа. У безбројним народним песмама опевани су пад и страдање под Турцима. **Могло би се**

додати да је баш ова поезија тако богата фантазијом била та која је сачувала српску националну свест у временима највећег понижења (пада), и да је она претотављала мост преко кога је ова (та национална свест) из средњег века непосредно ушла у најновије доба...»

## II.

Прелазимо на француске писце одн. писце на француском језику. (Читаоци су видели да смо ми Франца Миклошича навели заједно са немачким писцима, што је он у ствари био, иако не Немац по националном осећању). И њих ћемо, као и раније, навести приближно хронолошким редом.

Међу прве долази **Ксавије Мармије** из половине прошлог века, о коме наше енциклопедије ништа не говоре иако има много значаја за нашу културу.

Познати француски путописац с краја прве половине прошлог века, који је објавио описе својих бар 20 путовања по свим деловима света, дао је око 1853. (то произилази из Предговора) у штампу своја «Писма о Јадрану и Црној Гори», у којима има доста података и о српским народним песмама и њиховом националном значају. Тамо има сувише података; ми ћемо само мали део од њих пренети (218).

На страни 338: «Цело Душаново царство било је освојено, опустошено, раскомадано, али племена која су улазила у његов састав, раздвојена једно од других мачем јаничара, деспотизмом паша или укључена у посед аустријске монархије, остала су уједињена моћним везама људске природе, заједницом њиховог порекла, њиховим идиомом, њиховом религијом. Ни време ни сурови закон Турака, или благонаклоне администрације Аустрије, ни разне прилике кроз које су ова племена пролазила нису могли сломити дубоке корене њихове националности као што деца једне исте породице растурене судбином указују у својим срцима љубав према колевци наслеђе својих традиција. Њихови очеви су имали исте дане славе и претрпели исте покорне. Она су привезана за успомену њихових величина, за успомену њихове жалости истим осећањем братства.

Из века у век традиција се ширила у њиховој заједници чистом водом као оживљавајући извор. Из века у век, народна је лира одјекивала; она их је потсећала на имена њихових хероја, на смелост њихових борба. Оно што се зове српско, то није никако, као што би се могло претпоставити, искључива својина малог дунавског кнежевства, коме је Београд престоница. То је пољски венац, то је романсеро, то је Илијада разних народића који су некада стварали српско краљевство. Сирота раја у Босни воли да слуша ове хармоничне строфе на свом усамљеном огњишту. Поморац Которског залива понавља их на свом броду, а Црногорац их пева са поносом на својим стеновитим обронцима...»

(Писац објашњава испод текста шта је то романсеро; збирка песама или романа, које се односе на националне легенде Шпаније).

Даље каже **Ксавије Мармије** у последњем одељку под насловом Српске песме још и ово (218, стр. 361):

«Тако су Срби у својим легендама, у својим лирским строфама излили своје верске снове, своја весела шта меланхоличка расположења. Немојте питати ко је ритмовао ове станце, ко је модулирао ове стихове у идојому Србије, најмелодичнијем словенском наречју како је казао г. Мицкијевић. Нико од учених то не зна нити може да зна. Индивидуално дело брише у овој укупности популарних акцената, као посебни звук једног инструмента у општој хармонији оркестра. Не могу се издвојити једна од друге из ових различитих састава. Они између себе формирају ланац цвећа који треба очувати у својој укупности. Не може се на њих применити строги закон критике. То што су урадили (ови певачи) не може да се у школама научи; правила вештина која испољавају нису научена, она су пронађена инстинктом и оживотворена спонтаним одуховљењем. Њихова песма, то је крик који се извио из њихове потресене душе и који је био поновљен од оних који су га слушали као да су били први који га износе. То је музика којој се не зна порекло и која се чује како одјекује са свих страна, као шум шуме или брујање потока.

Исто је то и са епском поезијом Срба коју ћу покушати да овде испитам и карактеришем...»

Мармије анализира песме о Косову и каже закључно:

«Од поколења до поколења српске песме су се сачувале усменим предањем, преко слепаца и лутајућих просјака, који собом носе поред просјачке торбе инструменат народне музике, гусле, према којима ове певаче називају гусларима.

На слављу или вашару, просјак се упути у та места као Бретонац са својим бињу. Он заседне код каквог моста или цркве и са неким акордима убрзо привлачи око себе слушаоце жељне да га чују. Његова успомена је пуна високих подвига Лазаревих, јунаштва Марка, којег и при смрти опомињу ови пропагатори његове славе. Он рецитује гласом лаганим и сонорним највећи део своје песме, али он пева најистакнутије пасаже, а с времена на време обележи паузу за своје модулације. Свак га слуша са дубоким интересовањем; струна гусала вибрира у свим срцима са херојским станцама које прати, и нема Словена, био млад или стар, богат или сиромаш, који не осећа дужност да једним племенитим даром награди овог архивара његових анала и приповедача дана славе његових предака...»

Каже колико је Вук песама окупио (218, отр. 408), да настави:

«Али преостаје да се сакупи још много значајних дела, и сваког дана се сакупљају нове (песме). Оне се сачињавају (певају) У Србији, у Арбанији, у Црној Гори при свакој породичној свечаности и при свакој битци. Цела ова словенска раса може да ускликне као Уланд код експанзије његове песничке природе „Боже мој, хвала Ти што си ме обдарио песмама за све моје дане, песмама за све моје болове”.

Овим другим химнама жала придолазе сад, друге химне наде. Раја старих провинција Србије, Подунавски Словени, Црногорци, које отомански мач није могао да победи, виде како слаби снага овог царства под којим су једни сагињући главу, и јаучући, а против којих други нису престајали да се боре. Они први се стресу при помену своје прошлости а ови други очекују нову будућност...»

Страна 345-346: «У овој поезији — то је чудно, одржавају се, као у неком огледалу, обичаји, патње и врлине једне значајне расе, која је имала народну екзистенцију, па ју је изгубила и опет настоји да је добије».

Француски дипломат и књижевник прошлог века **Огист Дозон** писао је у својој познатој Српској епопеји (223) како српским народним песмама доликује израз националне а не популарне, јер је код Срба цео народ једнак: «Друштво тамо сачињава само једну класу, која има само једну свест, једну духовну храну, један морални живот, једну историју и, поред игре и пића, једну општу разоноду: певану поезију».

Француски писац **Едуар Шире** (родом из Елзаса) писао је за време Првог светског рата у својој студији «Српска епопеја јуначким песмама» (219, стр. 848), у наставцима:

«Преостаје нам да скицирамо последњу еволуцију српске душе, онакву каква се очитовала у другој половини XIX и у почетку XX века. Овај поглед дозволиће нам да утврдимо једну појаву која се ретко могла тачно спазити, појаву толико чудну колико заносну, нешто налик као да измили лептир из хрисалиде.

**Код простог народа таман национални инстинкт постаје луцидна свест; код елите, анонимна поезија се кристализира у индивидуалну поезију. Од такве која је авоцирала прошлост постаје све више и више та која оживљује садашњост и прориче будућност. Напослетку, у ратничким фантазијама старог згуснутог епског стила, као и у необузданом полету новог лирског стила, види се како се оцртава са више акцентуисаним контурама национални геније, чија рођена крила лете једном високом људском идеалу».**

Француски официр **Раул Лабри**, који је био придодељен лекарској војној мисији у Србији, извео је заједно са њом, и заједно са остацима српске војске, повлачење ка мору, које је он описао веома детаљно и веома дирљиво (220).

У тој књизи каже како је његов верни ордонанс и пратилац каплар Војислав носио о ребнику гусле да би «певао у срећним часовима, епопеју своје земље...»



На стр. 204 пише: «Ја га питах једном, мог верног каплара Војислава Милановића, зашто се бори. „За моју Отаџбину и мога краља, и за старе Србе“, одговори он. И он ми пева своје песме. Јер су многи сељаци песници; они који су рањени певају о својим ранама... на начин који потсећа на наше шаисоне д жест (јуначке песме).

„Труба ме зове — каже лид (песма) — на Сарајевска поља да бих ослободио старе Србе. Ми смо наладнути од Шваба, као наши очеви од Турака. Ми смо дуго војевали по шумама. Један непријатељски метак ме је погодио. Он ми није дозволио да видим победу. Али ће моји казати да сам ја, Војислав, лио крв за нашег старог краља и српску отаџбину...”

Ови наивни стихови прожмани су најчишћим патриотизмом, највећом верношћу према краљу, жељом за славом. Али оно што је надасве карактеристично у њима, то је жива успомена на стару славну отаџбину и на напоре предака да одбаце страни јарам. Стари Срби су били ти који су били избачени из заједничке отаџбине и растурени историјом међу непријатељске нације, они који већ вековима очекују да се војводе поврате. Сваки српски војник има један нејасан осећај да је актор драме која се већ од давних времена развија и он се нада да ће бити победник при расплету. **Нема можда земље у Европи где се сваки појединац осећа тако живо солидаран са прецима, где је он настављач њиховог дела, беочуг у непрекидном ланцу.** Он се бије за све оне који су му претходили као и за оне који ће му следовати. Он је у наследство примио патримониј (очински део) који мора нетакнут да преда својим потомцима.

То што чини у Србији да је прошлост тако присутна у успомени свих, то што јој даје дејствителну снагу за савремена збивања, то је одржање епских песама које гуслари понављају из села у село као (грчки) аеди. На свечаностима они заседну у дому неког богатог становника или на тргу, удесе своје гусле, певају јунаштва Марка Краљевића и хајдука, величину Душановог царства, пораз на Косову, изражавају радости и болове, победе и поразе Отаџбине. Ови земљаци, млади и стари, пажљиво слушају, уче херојску историју своје земље, ускипе на све ове успомене...

У Краљеву, у тренутку кад смо, у највећем нереду, напустили град испред Немаца, сећам се да сам видео где седи на углу трга један слепи гуслар који је певао. Прође једна трупа регрута. Сви се сакупише око аеда. И дуго осташе да слушају, ганути. Чинило ми се да су **хтели** (подвлачење пишчево) да пре него напусте своју отаџбину још једанпут чују њен глас и њен далеки зов...»

Француски публициста барон **Бејан** писао је пред крај Првог светског рата (221):

«Њихови подвизи (Лазара и Марка) преношени су у току векова од огњишта до огњишта од стране народних певача. Ова поезија, епска и анонимна, одржавала је у души српских пастира и сељака националну свест, **свест да је то један народ који ће доцније жив изаћи из свог гроба...**»

Француски византолог академик **Шарл Дил**, писао је између последњих ратова (222) говорећи о Видовдану и његовом слављењу у поезији:

«И то је чудо ове народне поезије да је, сачувавши на тај начин успомену на велику битку, потсећајући на славу старих, подржавајући наду да ће они једног дана бити освећени, подижући надасве у срцима осећај отачествољубља, религије, расе, **да је она** (та народна поезија) **сачувала заиста душу нације**».

**Луј Леже**, члан Института и професор Француског колеџа, писао је 1910 (224, стр. 10):

«Ова битка на Косову дала је повода целом епском циклусу велике лепоте. Срби, поетски народ по превасходству, тешили су се у њиховом поразу преувеличавајући своје хероје и идеалишући их у поетским легендама... Он (тај циклус) садржи веома поетске епизоде...»

Један од највећих етнографа данашњег света, професор Сорбоне у Паризу, **Роже Портал**, у својој скорашњој књизи о Словенима (225) написао је ово о Србима у Турској (одељак гласи: «Словени у Отоманском царству»):

«Са изузетком неколико мање оригиналних дела није било у земљама потчињеним Турској скоро никакве литературне продукције. Али усмена народна поезија, богата и разнобојна, израз дневног живота, успомена

нејасних или легендарних на прошлост и на отпор Турцима одржавала је живу народну свест. Тако је постепено настало благо српских песама, које су биле праћене гуслама. Оне су после побудиле Мицкијевића да изјави да је српски народ предодређен да буде бард и музичар целе словенске расе. Тако су у песмама величани хероји, пола бриганти а пола родољуби: хајдуци, борци за слободу у земљама окупираним од Турака, и ускоци, који су Турке нападали из Хрватске или далматинских обала, а неко време су стојали као гусари у служби царевој, после званично признати (озваничени) и настањени у Војној крајини». (Под царем он свакако разуме бечког ћесара, ЛМК).

### III.

Енглески археолог и писац **Артур Џон Еванс** (1861-1941) описао је своје путовање кроз Босну и Херцеговину при Побуни 1875.

Та књига је пре кратког времена изашла на српском преводу (226). На страни 156 налазе се ови ставови:

«...Певање утиче, свакако, на поезију; дута потрошња ваздуха захтева физички потребну паузу ради обнове ваздуха, и то на крају сваких двеју строфа, а и песме су тако редовно раздељене на стихове. Они врло усиљени и очито кприциозни већи застоји у класичним ритмовима вероватно су изазвани сличним узроцима. Понекад би после једног стиха прошао скоро минут да би се повратио дах и продужило певање.

Али оно што одмах враћа човека натраг у епске дане јесте велики скуп који образује пространи и распламсалом ватром расветљени круг а у средини тог кружног скупа засео је босански певач на неотесан пањ и, пошто је подесио своје гусле, започео је да излива једну од великих сага своје расе. Да ли је ово могла бити неприпремљена песма? Он је, без књиге или неког другог помоћног средства меморије, излагао часовима своју баладу, а кад сам негде скоро око сунчева излаза пошао на одмор, он је остао још и даље декламајући. Признајем да не могу рећи шта је била садржина баладе. Она, могуће, описује велика узбуђења у тамошњој шумовитој планини. Можда говори како је цар Душан одјурio да освоји град царева или се говори о кнезу Лазару и тужном косовском дану, или чак песма припада доцнијем циклусу српске поезије и кружи око палог хероја, полуренегата Марка Краљевића.

Јер, у овој земљи без књига, без историје, ове херојске песме — ,таворије', како их народ зове по Тавору, њиховом богу рата — из генерације у генерацију одржавају свете народне традиције. **У данима робовања оне су биле поносито наслеђе српскога народа од Јадрана до Дунава. Српски дух је стално освежаван из непресушивог извора епске песме. Код српског народа, раздвојеног религијом, природним баријерама и људским пакостима, ова је национална поезија одржавала народну свест и подсећала га на заједничко братство, бодрећи га да окрене своје духовне очи од садашње раздвојености ка заједничкој прошлости.** Она тако храни народни полет сећањима на оно доба када је изгледало да ће један из реда њихових краљева уграбити палу круну Византије и наместити је на своју главу. И босански Србин изгледа, данас заборавља узане традиције свога полуотуђеног краљевства и у овим сјајним легендама, без фразирања географа и дипломата, он види свога брата у Србину Црне Горе, старе Србије и слободног краљевства српског. И, заиста, он има нека права да преживљује ове успомене, јер се и град српских царева — Призрен, царски град — налази у босанским границама...»

#### IV.

Пред десетак година је изашла у Москви, у издању Совјетске академије наука, књига **И. Н. Голеншчикова-Кутузова** о Епосу српског народа. Она је већ овде једном цитирана (116), где говори о заштити вере учињене народу.

Тај исти Голекшчиков-Кутузов истиче и утицај народних песама на одржање српске кационалности. Он на стр. 257 каже:

«Косовске песме су унеле нов живот у Србију која се ослобађала и која је ослобођена XIX века. Оне су ускоро почеле да се сматрају националним благом. Њихово дејство на културну и друштвено-политичку историју Јужних Словена било је огромно. Вука Бранковића су покољења клела, Милоша су млади хероји узимали за пример, јер се борио за народну независност. Црногорског поету Његоша, аутора ,Горског вијенца', назвао је Иво Андрић ,трагичним јунаком косовске идеје'. Срби су се клели Косовом у време балканских ратова...»

Бискуп **Штросмајер** је писао Гледстону 13. фебруара 1878. и о Србима, и том приликом је казао:

**«Сваки Србин носи своје драге традиције у срцу и, сем тога, у устима преко својих величанствених песама...»**

Ово је цитирано директо из књиге, али у мојим белешкама стоји само «вид. Сетон Ватсон, стр. 616». Са стране стоји немачки «Хабзбуршко питање». Али мислим да се овај цитат наводи често, па и од мене, и у његову аутентичност не треба сумњати.

## **27. Самостална настојања за уметношћу**

Средњовековни Срби су у области уметности, грађевинске и сликарске, показали дивљења вредне резултате, који се данас још чак првенствено у наше доба, све више откривају и обелодањују. У кипарству, разуме се, нису могли да ништа покажу, јер је тада уметност била углавном црквена, а православна црква, за разлику од католичке, вајарство отстрањује из свог домена.

Срећом сви су споменици, у знатном делу, остали и до дана данашњега, и тек у последње време подвргнути детаљном научном испитивању и странаца и самих Срба. Дивљење странаца је у овом погледу мало мање него дивљење за народним песмама у доба Вука.

Али ми овде не можемо говорити о лепоти тих монументалних српских споменика, јер: 1) то не спада у круг расправе; 2) јер писац нема поробна знања ни да пронађе по литератури, ни да преведе изражене мисли (ту се употребљавају технички термини једном правнику потпуно страни); 3) јер је о архитектонским споменицима, претежно о црквама и манастирима, дао једну опширну студију у студији «Српско црквено задужбинарство» (106, стр. 68 ид.) где су изнета о томе и српска и страна мишљења (више страна него српска). То се овде неће понављати.

Само неколико мисли које са насловом овог одељка имају везе (а то је њихов мали број).

## I.

Прво ћемо цитирати једног Хрвата чије мисли не садржи наша споменута књига. Овај Хрват је дао на српском језику и у ћирилици многе податке ове врсте у књизи која још није библиофилска вредност и где ће заинтересовани лако наћи податке о томе.

Познати хрватски културни историк **Владимир Дворниковић** писао је у својој монументалној «Карактерологији Југословена» (88, стр. 911 ид.), у одељку под насловом: «Српска уметност немањићке епохе:

«У прошлости Југословена мало је уметничких епоха које би одавале ма и приближно толико развојног континуитета као средњевековна немањићска црквено-уметничка епоха...»

Страна 914: «Уметничко-културни проблем немањићске Србије могао би се овако да постави: Како се помоћу преузетих културних изражајних средстава **испољио сопствени стваралачки дух средњевековне Србије?**

У целокупном оријентисању немањићске Србије ми опажамо током средњег века колебање између истока и запада, тај дух бирао је и чувао отстојање...»

Писац утврђује првобитне утицаје романске и византијске, да напослетку каже:

«Свуд се осећа неко грозничаво тражење новог изражајног стила и нових стилских наглашавања... О српском копирању грчких и латинских узора нема више ни говора; **осећа се тражење нових и самосталних решавања архитектонских проблема...**»

Страна 916: «Далеко већу важност приписују наши и страни историци зидном сликарству (не само фресака, јер има разних техника), углавном унутрашњем украсу ових задужбина. Овде је, по прописима Цркве, очувана апсолутна превласт Истока, а континуитет развића, историјски и уметнички, изразитији је него у архитектури...»

Страна 923: «**Није то само ,уметност у Србији', већ и ,српска уметност', арс сербика, како у самом наслову свога издања наглашава**

**Окуњев** (227). Обиље споменика, континуитет развитка, нова и не византијска животна динамика, говоре за то да ова уметност није била само туђиноки импорт». Писац цитира Јиречка (3, IV, стр. 71) који се овде ослања опет на једног Руса историчара уметности Кондакова: «У српским фрескама пада у очи живост позе, нека врста нервозе, чега нема у византијским узорцима».

Дворниковић са своје стране додаје: «Фантазија и стваралачка инвенција снажно се испољавају у већини споменика српског средњег века, поред свег преузимања грчких мотива и образаца...» да тај одељак, после брижних доказа, закључи овим речима: **«Српска уметност средњег века јесте и остаје српска** и, ако је — стилски — у основи византијска...»

Сад ћемо цитирати још једног Хрвата, др **Ива Пилара**, који у иначе сасвим антисрпској књизи (117, стр. 98), пише:

«Мора се признати Немањићима да су умели да поделе своја настојања, са ретком равномерношћу и хармонијом, на властите интересе династичке, онда државне, народне и црквене, тако да ниједном од ових фактора не буде криво, да су се они равномерно развијали и, у том равномерном старању, тако срасли у заједницу интереса **какву ми у историји једва игде још можемо да нађемо**. А то је била карактеристика српске државе и српског народа у средњем веку, а то је, као што ћемо још видати (у књизи) још увек и данас остала, и то у великој мери».

## II.

Сад неколико страних гледишта која се већим делом не налазе у мојој цитираној књизи под (106), али специјално овде спадају. Унеће се и потпуности ради: да се о сваком феномену нешто рече.

Већ цитирани списатељ земље и народа Јужних Словена у водећем немачком часопису за годину 1882. (127) са иницијалима J. Г. А. говори о архитектонским споменицима у Кнежевини Србији, Босни, Херцеговини, Црној Гори и Северној Албанији који су **«сведочанство културног степена српске нације...»**

Професор **Константин Јиречек**, сестрић Павла Јосифа Шафарика писао је у својој Историји Срба (3) говорећи о каменим споменицима уопште (св. III, стр. 260):

**«Грађевине су највиднији споменик сваког протеклог културног периода. У српским земљама има, из последњих столећа средњег века, прилично знатан број великих и лепих цркава, које јасно говоре о некадагињем богатству земље, о владалачком и народном смислу и љубави за уметност».**

Познати француски историчар уметности **Шарл Дил** посетио је између последњих ратова неке српске манастире и објавио своје утиске у студији коју наводимо (222, стр. 672). Он је ту између осталог казао:

**«Проучавање ових драгоцених споменика које чува Србија открило нам је њу заиста као једну нову област у историји уметности Истока. А то је што изазива интересовање и неупоредиву чар при разгледању ових старих манастира, препуних успомена из области историје уметности, и који, на дивним местима у моралној атмосфери која нас све потреса, чувају ремекдела прошлости која је била велика».** (...conservant les chef-d'oeuvres d'un passe qui fut grand).

Француски научник барон **Бејан** писао је пред крај Првог светског рата (221):

**«Са својим краљем Милутином Срби почињу да играју претежну улогу на Балкану. Његово краљевство, то је зора једне српско-византијске културе, која цвета у зидању лепих и многих цркава. Верска архитектура беше за младу нацију први израз своје жарке вере и једне цивилизације која је покушала да се афирмира».**

Француски историчар уметности **Луј Бреје** писао је двадесетих година овог века једну студију о српској и румунској уметности средњег века, и ту је између осталог рекао (229):

**«Српска уметност (XIV века) имала је већ једну снажну традицију, стару два века, и њена оригиналност је могла да се одржи чак у контакту са моћном византијском школом...»** (стр. 162).



Страна 168: **«...Јер су ови споменици, подигнути од великих владара, са истим правом као и народна књижевност, најлепши и најдубљи израз њиховог народног духа у низу векова»** (la plus belle et la plus profonde expression de leur esprit national le long de siecles). (Даље каже да су Румуни у црквеној архитектури подражавали Србе).

И савремени енглески историчар уметности **Сесил Стјуарт** даје у једној књизи изашлој 1959. израза највишег дивљења српској средњевековној уметности. Књига носи наслов **«Српска заоставштина»** (230) и приказана је детаљно од др Божицара Пурића у чикашкој «Слободи» за септембар и октобар 1959. Нажалост, приказивач није сасвим строго одвајао Стјуартове мисли од својих коментара, но ипак је очигледно да су скоро ови употребљени ставови Стјуартови. Из другог и трећег дела тога Приказа преносимо реченице које се односе на архитектуру (док је писац главну пажњу посветио пиктури тј. фрескама).

**«...У косовском стилу сакривено је чудо необјашњено и необјашњиво зашто је и како српски византијски стил превазишао Византију. Почео је у Нерезу 1164. и Нагоричану, а завршио у савршенству Грачанице 1320. Средишна купола добила је на сваком углу исту такву куполу у минијатури, као децу у породици, потребну јер је средишна купола постојала све већом и губила везу са зградом цркве. Естетски водила је око преко мањих купола ка средишњој...»**

**«...То оживљавање и усавршавање кроз свој рођени стил византијског сликарства и неимарства је српски допринос култури човечанства»** (230).

На крају пише Божицар Пурић, опет не могући да разликујем сасвим шта је његово а шта Стјуарта, али свакако Стјуартове мисли, ово:

**«Тај напор Срби су прихватили крајем XII века, и Стјуарт признаје да кроз три столећа, све до половине XV века Србија је створила више уметности него и једна средњеевропска земља. Малим српским црквама недостаје монументалности, помпезности и величанствености које сматрамо уметничном величином, оне изгледају ситница у поређењу са Св. Софијом. Али одмах додаје да и у својој мајушности српске средњевековне цркве имају све лепоте, достојанствености и свога стила. Тај стил није утицао на општи**

развој архитектуре, и да га није било не би се ништа променило. Тај стил је само дигресија византијског стила, странпутица и ћорсокак с кога морате опет да се вратите на главни пут. Али да је тај стил достојан проучавања и дивљења, каже Стјуарт, доказ је и његова књига.

Увек смо имали утисак да су катедрале подигнуте Господу, творцу и господару света, пред чијом величанственошћу падамо у прашину. Богу далеко од нас и изван нас. Док српски средњевековни манастири беху грађени не само као рамови фрескама него и породично присном општењу с Богом који је око нас и у нама, Богу оцу, пријатељу и заштитнику, с којим шапућемо. Као огњиште вере и службе Богу, драго камење и бисери расути по наним пољима и шумама. Архитектура, фреске и интимно општење с Богом, то тројство створило је јединство, целину српског стила, чији је и укус и лепота у малим и интимним сразмерама према намерама и функцији. Ако сразмере Грачанице подигнемо на квадрате и претворимо у катедралу Св. Марка у Београду, онда ће изгубити ту породичну топлину, стил ће оштетити и неће бити ни приближно лепа као Грачаница. Као што ће и манастири претворени у музеје постати хладни и мртви без своје намене и функције, без службе Божје».

Ови изводи Стјуарта и његова објашњења немају баш велику везу са овом нашом тематиком. Ипак смо га донели да се види да и данас има стручног одушевљења за нашом средњевековном уметношћу. Како оно не престаје, чак и не опада, већ прелази у стручне руке!

Необично занимљива, поучна и стручна књига Сесила Стјуарта допуњује историју. Он је професор средњевековне и византијске архитектуре у Енглеској. Књига обилује најновијим фотографијама фрески, манастира, цртежима, запажањима и објашњењима. Писана високим књижевним, уметничким и историјским знањем и стилем. Британско друштво за Хеленска испитивања омогућило му је да у току три године проведе по три месеца у Југославији.

Мора се још додати да је Унеско издао једну огромну књигу о српским фрескама са репродукцијама најлепших међу њима и са стручним објашњењима професора Светозара Радојчића, сина историчара Николе

Радојчића и несумњиво најбољег познаваоца српског средњовековног сликарства.

Хвала Богу да ове цркве нису за време рата пале у разбојничке руке Хрвата, од којих ни трага не би остало. (Као од свега српског до чега су се докопали у њиховој «независној». Она је заиста била независна кад се радило о убијању Срба и ништењу свега српског. Бог је сачувао средњовековне српске споменике од њихове независности. Нововековне су порушили и уништили све јер су биле под њиховом влашћу).

## **28. Друге области културе. Посебно штампарије**

И у другим културним областима нису Срби заостајали за својим суседима, а често чак ни за најкултурнијим нацијама. И ту су покушавали да нађу свој пут, посебан српски. Ово нарочито важи за штампарство. Познато је да је мало деценија иза Гутенберга, а у истом веку кад је и Гутенберг пионирски деловао, основана прва српска штампарија на Ободу у Зети. Срби су је основали, Срби су слова лили, Срби су штампали, и тиме утрли пут посебној српској штампи. После су продужили други.

О томе је много писано, али углавном од стране самих Срба. Овде један страни извештај и, опет страна, његова оцена. Односи се на Ободску штампарију, чији су рад после продужили српски калуђери по свим српским, румунским и бугарским земљама. Руси су после наставили где су Срби стали, али по српском узору.

1514. године је замолио дубровачки канцелар Лука Паскв. де Примо Вијеће Умољених да му одобри установити штампарију у граду «толико познатом и цењеном у многим деловима света», да би штампао књиге на латинском и грчком језику и, додаје у талијански састављеној молби, «рашким словима на начин како то чине рашки калуђери у својим црквама», «сличним словима које су Црнојевићи увели, чија је штампа свуда хваљена и цењена». Онда он хвали црквену литературу у «рашком» језику, говорећи директно «у овом идиому се налазе књиге најврснијих аутора, највећим делом у светим и црквеним предметима...»

Проф. **Константин Јиречек**, који саопштава ове податке у Јагићевом Архиву за словенску филозофију, године 1899, страна 433, додаје са своје стране: «Прва штампарија Зетског кнеза претстављала је, дакле, у погледу форме и у погледу садржине својих производа као један узор уопште признат».

Заиста већег признања, и то од савременика, није могло бити. Стародревни, прекултурни Дубровник, узима као модел једне своје нарасе културне акције «дивљу Зету».

Дубровчани су, међутим, тек после три века добили прву своју штампарију, крајем XVIII века, мало пред државни распад. Њима штампарија није била ни толико ургентна колико Србима. Они су штампали своје књиге, махом на латинском и италијанском језику, у штампарији Млетака и целе Италије, док Срби нису могли да штампају нигде на српском језику и са српским писмом. А други језик и друго писмо они нису хтели да употребљавају. Тако је дошло до пионирске делатности јеромонаха Макарија, коме се после придружила читава плејада монаха и цивила. У словенском православљу Срби су и на овом пољу били први и служили за углед другима.

Није само та Црнојевићева штампарија доказ српског доприноса штампаној књизи у време кад су остале словенске нације биле за то потпуно незаинтересоване. Срби су били штампари и у Млещима, где је ова вештина нарочито негована, у турским областима где су живели и где су отварали мање штампарије по манастирима рашким, па чак и у Скадру. Овде немамо података од странаца, па нећемо даље о томе писати. Главно је да су се Срби и на том пољу пионирски истакли и да су тиме доста допринели одржању српске културе и српске националности.

## **29. Савремена култура Срба**

### **I.**

Под савременом културом разумемо ону иза турског ропства, у Војводини нешто раније, у другим крајевима мало доцније, углавном XIX и

XX века. И њу су странци истицали као знатну и, што је најважније, аутохтону. На основу ње су Србима додељивали велику улогу.

Пруски војни изасланик у Флоренцији **Теодор фон Бернарди** полагао је 1866. много наде на Србију. Према актима Пруског архива Херман Вендел каже за њега (94, стр. 38):

«Пошто је он о Југословенима имао високо мишљење, и њих, а специјално Србе сматрао као за једине словенске народе са будућношћу, **јер почеци њихове културе почивају самостално на националној подлози**, то је он... и сам делио мишљење да је Београд она тачка са које ће започети покрет у јужнословенским пределима Аустрије...»

У примедбама на страни 60 каже **Вендел**: «Повољно мишљење Бернардија о Србима поклапа се зачудо са гледиштем које је Фридрих Енгелс развио у „Њујорк Трибјуну”». Онда цитира дело под 264, I том, стр. 168-170.

Немачки политички и дипломатски историчар фон Рајсвиц, који није био нимало Србима наклоњен, саопштава у једној књизи изашлој у Немачкој за време нациста, један податак из Пруског државног архива из почетка друге половине XIX века (80, стр. 222). Тадашњи у Београду акредитовани пруски дипломатски претставник **Швајниц** пише у једном извештају 1866.: «**Србија поседује више него ма који други словенски народ предуслове културног стања**: способне становнике, уређене финансије, одличне основне школе, добар војни систем, народну владу. У даљем развоју илирских земаља она ће имати и она ће извршити велики задатак, и то не само на рачун Турске, него, можда још пре, на рачун Аустрије, која има око два милиона српских несједињених (православних) поданика».

За оне који се баве предметом, ваља подсетити и на изјаву немачког уредника часописа «Иностранство» **фон Хелвалда** (188), коју смо цитирали у овој књизи (део «Општи културни ниво древних Срба», одељак I). Исто тако о томе говори и студија француског писца Ед. Ширеа «Српска епопеја у јуначким песмама» (19, стр. 848, извод такође у овој књизи, део «Посебно о српској народној поезији», одељак II).

## II.

Специјално савремена српска литература, писана а не само усмена, била је од стручњака врло цењена, и увек је истицана њена националност, њена демократичност, њен народни корен. И она је везивала односно цементирано српско духовно јединство. Разуме се: док се српска писменост није мешала са туђим и утопила у туђе.

Ево и за то страних мишљења.

Крајем прошлог века учињено је признање тадашњој српској литератури са једног сасвим компетентног места. У «Историји страних књижевности» **Ота фон Лајкснера**, која је служила као универзитетски уџбеник, стојало је ово о тадашњој српској књижевности (231):

«Литература (Срба) последњих 50 година показује у свим пределима поезије жива стремљења; нарочито у лирици и мањим врстама епског песништва показују Срби исте црте које су нам народне песме откриле: ратоборни дух, љубав за слободу, усто нежност у изражавању благих осећања срца...»

Професор **Геземан**, један од најбољих познавалаца нашег народа писао је 1930 (232, стр. 11):

«Кад је Романтика завршила свој посао (Вук, народна песма, народни херцеговачки језик као књижевни језик), у Београду је већ настала била нова српска културна заједница, која је сад, са тековинама Просвећености и Романтике, запливала у широк ток Европоке модерне».

Немачки публициста **Херман Вендел** (233, стр. 200), пише:

«Исто тако је деловало на буђење свести код Срба и то, што је Вук при извођењу реформе језика узео за основу прост, неизвештачен, неискварен и неистрошен језик народа; што је за књижевни језик узео језик земљорадника и говедара, што им је преко песме и приче указао на њихову прошлост. Вук је испитивао и сакупљао умотворине по свима српским областима, без обзира на државне границе и веру. **Последица тога је била да су се Срби почели осећати сви као једна културна целина...**»

У познатој немачкој едицији «Гешен», која је још пре Првог светског рата издала дела из свих области људског живота, изашла је 1906. године «Историја словенских литература» од чешког научника и слависте **Јосифа Карасека**. Он се о српској литератури најлепше изражава. На крају (234, II свеска, стр. 93), каже:

«Општи закључак гласи: Ниједна словенска књижевност није тако демократска као српска књижевност, уколико пружа слику народног живота и бојева за ослобођење тек извршених. Она је одсева простог, природног живота и животних принципа без предрасуда. При томе не запоставља ни источњачко схватање живота, иако ово у бугарској књижевности више долази до изражаја. Али је особина ове демократске српске литературе, нарочито прозне, да је у начину изражавања толико отмена као ниједна друга. Нажалост, у преводу се та особина не може одржати. Народна песма је извршила и на прозу благотворан утицај».

### III.

Најновије податке о таксирању српске књижевности нарочито њеном упоредном таксирању са осталим књижевностима, ја немам нити знам да ли постоје. То се у науци избегава; друго је било кад се радило о истицању појединих нација под Турском. Али ми имамо један посредан, у исто време еклатантан, пример како се цени српска књижевност, или бар неки њени делови, у признању Нобелове награде за литературу, кад се из целог света одабира једно лице са својим литерарним производима и оно награђује. Пре 15 година то је био српски писац (како се сам означаио) **Иво Андрић**. Тада је он преведен на све велике језике света и српској књижевности посвећена је поновна пажња и признат значај који је свет запањио. Тај форум (лица која одређују награђена лица) заиста је најмеродавнији у културном свету, и Срби су, кроз Андрића, добили ретко светско признање.

Било је тим поводом и много приказа Андрићевих дела, али се избегавало генералисање и истицање целе српске књижевности због осталог света. То је био случај и код опредељења других нобеловаца. Андрић је награђен Нобеловом наградом 1961.

Тада је српска књижевност тријумфовала преко њега у целом свету.

## НАЦИОНАЛНА САМОСВЕСТ И АФИРМАЦИЈА ТЕ СВЕСТИ

Ово је последња глава наше студије, али и финална по свом циљу (финис на латиноком значи и циљ и крај, свршетак). Она претставља као неку синтезу и као закључак свега што се досад рекло; долази као логичан наставак изнетог. Она одговара и наслову самог дела. Али без претходних излагања тај капитал био би неуверљив, штур, можда и смеон. Овако је добио овој фундаменат и своју посебну аргументацију. Видело се из посебних народа да су Срби скоро увек знали да су Срби и да су се једно осећали.

Без претеривања се може рећи да су Срби своју националну афирмацију и свест о етничкој припадности и етничком јединству задобили међу првим народима Европе и да су их вековима одржали. То им признаје свако; то им посведочују страни писци са највећом одлучношћу. Многи међу њима који својим сународницима та својства оспоравају.

На први мах може изгледати чудно да су се национално одржали тако чисто кад су вековима били под турском влашћу. Али писци тврде да су се баш зато у овако чистом облику сачували етнички. Најбоље ће се то уочити баш из изјава ових самих писаца.

Ипак претходно треба споменути прво формирање српске народности. Оно је извршено, иако не тако изразито, још за време Немањиха.

### 30. Почетак српске националне свести под Немањиха

#### I.

Највећи румунски историк **Никола Јорга** је у својим предавањима на париској Сорбони о Византијским формама и балканским стварностима (235, стр. 124) казао, да је на почетку XIII века почела «нека не сасвим одређена оријентација према чисто националним сазнањима од стране народа балканских. Треба се потсетити да у ово доба није постојала сасвим чиста национална свест ни на европском Западу, где је имала да се развије на бржи и потпунији начин».

Исто тако, у циљу да се за студирајуће очува целина одељка, наводимо и друге научнике са делимично већ раније наведеним цитатима:



**Павле Јосиф Шафарик** је казао у својим »Словенским Старожитнишћима» (236» II, стр. 257):

«Сва српска племена која су се настанила између Хрвата и бугарских Словена на слаповима Босне, Дрине, Колубаре, Западне или Српске Мораве, Ибра, Неретве и Мораче, припадала су, на основу особина њиховог заједничког језика једном и истом народу. Због тога се овде може говорити само о разним гранама једног истог моћног племена, а ниуком случају о разним народима у правом смислу речи».

Према **Константину Јиречку**, који говори специјално о Србима, српско националио осећање почело је било да се испољава још за Немањића. Он не каже да је тада тек настало, јер нешто мутније претставе о народности морале су постојати и код првобитних Срба досељених на Балканско полуострво. Не би они имали једно име и један назив да није постојала извесна национална кохезија. Али је она тек касније добила одређене облике и појачала јединство заједнице. О томе Јиречек у својој монументалној «Историји Срба» (3, II, стр. 1) каже:

«Током XII-XIV века у институцијама Србије, које беху делом оригиналне, извршио се читав низ промена, док је суседна Босна остала много конзервативнија. Велики беше утицај римскога Запада и грчкога Истока, али је Исток био ближи и снажнији. У том времену **народносно осећање Срба формулисано је јасније**, и то на основици православне цркве коју беху пригрлили, дакле у противности са римском црквом, која је владала у Угарској, Хрватској и Далмацији...»

Два водећа немачка етнографа између последњих ратова, професори **Хаберлант** писали су у својој «Етнографији Европе» 1928. (98, стр. 89) ово:

«Јутословенски етнографи су сами упозорили на то да је **турска владавина, под коју је пала била и већина Хрвата, деловала уједначујући и да је као последицу имала јако освежење националних елемената националног живота** и тамо и овде» (тј. и код Срба и код Хрвата!).

Професор Универзитета у Грацу, један од најбољих савремених познавалаца јужнословенског питања, **Јосиф Матл**, пише у једној студији

под насловом «Уобличење Дунавског предела и Хрватско-српско питање», изdatoј 1956. (152, стр. 120) и ово: «Треба помислити колико су посла имали хрватски Илирци: Драшковић, Гај, Мажуранић, доцније Рачки, да место тадашњег провинцијoког патриотизма обнове заједничку хрватску националну свест и заједничке културне традиције, дакле **оно што је у последњем српском сељаку и чобанину било само по себи живо за време читавог турског владања**».

Немачко-мађарски етнограф **Александар Сана** писао је иза Првог рата у својој «Географији и етнографији Југославије» (63, стр. 2) ово о животу Срба под Турцима:

«У тим тешким данима беху једино и само **национална самосвест и јуначке песме, које су утеху пружале у јаду, и једину потпору је народ видео у заједничкој припадности племена**».

Немачки публициста **Август Кобер** писао је у једној одличној студији о Балкану изашлој 1924. године (34, стр. 132) ово о Србима:

«Природна организација Срба **проистекла је из њиховог јаког националног осећања** и из задруге, оне патријархалне породичне власти, која се шири у заједницу родова и племена и до краљевства, које је начелно демократско, ако хоћемо да употребимо европски израз на ову особену државну форму, у којој се заједно и слободно повезују у једну заједницу циља људи **једнаких права, једнаких националних осећања, који теже истим идеалима**. Ова трезвена, практична заједница циљева, **код које делује повезујући снажна национална свест или осећај расе**, без заоколишавања о било ком државном идеалу, ова органски формирана снага, **одржала је Србе увек слободним, релативно чак и под турском влашћу**, док су Хрвати подлегли европској цивилизацији, а остале балканске државе јачим непријатељима. Ова снага је у X веку већ здружила многа српска племена у заједничкој борби против Бугара...»

Страна 17: «На питање да ли је балканска природа из себе саме изгурала једну посебну народну врсту, ми морамо позитивно одговорити с обзиром на Србе».

Страна 142: «Велико царство Стефана Душана, једна балканска сопствена творевина од снаге и форме, била је разбивена турском владавином. **Кад човек помисли да је за ово турско време српска и словенска национална посебност била појачана услед противпритиска**, да су у међувремену разне велике животне снаге и идеје значиле на Балкану, да се извело оно психофизичко диференцирање које данас живи у разним покрајинама СХС, онда ће он слом првог српског великог царства ценити као једну грандиозну ујдурму идеје: живот Балкана развија се даље у једној расположивости сталног богаћења и искуства, и сад, кад је рок дошао, ступа Србин, још више порастао у тишини, иступа као вођ једне нове балканске велике државе».

Страна 143: »Словенско Српство, захваљујући свом еластичитету између форме и снаге, не само што је добро прекужило турску владавину, него је чак појачано изашло из ове школе патња».

Један од најбољих познавалаца нашег стања, немачки професор **Герхард Геземан**, писао је 1943. (42, стр. 20 ид.):

«Не приличи то говорити о ,стању без историје' Балканаца за време турске владавине и одвојености од Европе. То је израз из језичног блага академске надутости; зато што један професор нема при руци написане изворе, онда је тај народ ,без историје'. У ствари се све своди на то да ли он (тај народ) има за себе историјску овест или је нема. Одрећи се преимућства **историјског разматрања сопственог народног живота**, то могу, по речима Буркхарта (свакако Јакоба, швајцарског научника 18181897) само варвари. Њихово варварство, каже он, то је стање без историје и обрнуто. Али западнобалкански патријархалци се никако не сматрају ,варварима'. Они немају, истина, неко историјско **истраживање**, но ипак имају историјску предају, филозофски и политички **објашњењу, подложну осећању**. Опет дакле нека врста историјске филозофије која се разликује само у степену али не у битности од више историјске филозофије образованих народа. Њихове историјске традиције, увек потхрањиване од цркве, која у извесна времена (на извесне датуме) црквене године чини да се чују описи живота и похвале некадашњих владара и доцнијих националних хероја, допиру у форми јуначких прича у прози и епа (у песми) много даље у прошлост него што би

то неки западни или средњи Европејац мислио. Поред тога су они у високом степену, истинити...

Историјски смисао српског народа иде много даље од ,племенских прича и свести разлике према својим непријатељима' преко ,историјско-етнографских почетака', које Буркхарт приписује ,варварима'...

Има и данас још у сваком племену људи које означавају као живу историју свога круга... Колико је дубоко овај историјски смисао укореењен не само у разуму и простом сећању, већ у највећим дубинама срца, које то мучне и никако срећне стране њихове историје, које је он неизбрисиво утиснуо у душу, и колико се баш трагична судбина пада државе распаљује у маштаним размишљањима народа...» (показује једна песма Марка Миљанова).

Савремени немачки слависта **Матијас Бернат** (105, стр. 223) пише за време Немањића:

**«Српско национално осећање, тако пише знатни познавалац српског средњег века, К. Јиречек, већ у то време се јасније формулирало, и то на темељу припадности источној цркви и у свеској супротности ка римској цркви која је владала у Угарској, Далмацији и Хрватској...»**

## II.

Сад ћемо издвојити неке писце на руском језику од којих један (Спасович) није Рус, али је био руски професор.

Некадашњи руски конзул у Босни и историчар **Александар Фјодорович Гиљфердинг** писао је пре мало више од сто година, пошто је био пропутовао целу Босну и Херцеговину, и ово (43):

«Србин православни где год живео: у Босни, Херцеговини, Далмацији, Угарској, Српској кнежевини, има поред Цркве једну велику отаџбину; Српску земљу, која је, истина подељена међу многим владавинама, но која ипак постоји идеално, као земља једног истог православног народа. Он има своје предање, зна за српског светитеља Саву, за српског цара Душана, за српског мученика Лазара, за српског витеза Марка Краљевића. Његов

садашњи живот је повезан са народним тлом и са пређашњим историјским животом народа.

Србин католик одриче све српско, пошто је православно, и не зна за српску отаџбину и српску прошлост. Код њега постоји само ужа провинцијална домовина; он себе назива Босанцем, Херцеговцем, Далматинцем, Славонцем, према области где се родио. Он свој језик не зове српским, него босанским, далматинским, славонским итд. Ако он жели уопштити појам о том језику, назива га **нашким језиком**. Он пита напр. старца: „Умијете ли ви нашики”. Но који је то „нашки језик” он не уме да каже. Он зато не зна да тај језик назове својим правим именом, јер он сам нема општу отаџбину, опште народно име. Ван своје уже области, у њега је само једна отаџбина: Римо-католичка црква...»

Руски слависта **Пипин** и пољски **Спасович** писали су пре око сто година (249, I, стр. 215):

«Са пропашћу националне слободе започињу за Србе дуги векови страшног подјаромљивања... **Само што је под тим притиском тињала искра, која је довела до националног оживљења**. Бој на Косову оставио је снажан утисак; он је постао предмет туробне народне бриге и песничког идеализирања, озарио је народу његову прошлост и пружио онај херојски мотив који је чак у вековима крајњег политичког пропадања моћно будио национално јунаштво».

У **Великој совјетској енциклопедији** стоји такође под речју Срби (238, стр. 557):

**«Обједињење српских племена у једну народност произишло је у 9-14 веку у вези образовања средњевековне српске државе, док су се српска племена Црне Горе и Босне, особито после турског завојевања (конац 14 века) особено развијала».**

Уз ове руске писце додаћемо и једног чешког ма да смо скоро на почетку цитирали два еминентна чешка историчара и најбоља познаваоца српске прошлости.

Чешки етнограф **Лубор Нидерле** казао је почетком овог века у својој књизи о Словенској раси (француски превод, 250, стр. 150):

«Српска моћ беше сломљена од Турака у Косовској битци 1389... **Подвргнути Османлијама, они сачуваше свој национални карактер,** очврснуше своју енергију и у почетку XIX века, после устанка од 1804. и 1815, они помало задобише политичку аутономију».

### III.

Сад да пређемо на једног савременог Хрвата, познатог хрватског публицисту и академика, **Милана Марјановића**, који је пред Први светски рат у књизи «Савремена Хрватска» (87) детаљно говорио о националној свести и Срба и Хрвата.

Наводећи теорију Рачкога да се народност ствара путем просвећивања и да се до ње долази «једино са знањем свих оних чињеница које имају да је поткрепе», Милан Марјановић утврђује: «Ова теорија није увек једино исправна, и за све случајеве исправна, јер, на пример, **већ код српског дела народа види се да није наука стварала свест о јединству, него је та свест сачувана или створена у турском времену народно-црквеном организацијом, заједничким патњама, турским схватањем народа као једне целине, и народним песмама; али је та теорија била на месту у хрватском делу народа, код којег је свест била малне утрнула».**

То је писао Марјановић скоро при крају књиге (стр. 273. а на другом месту, цитираном раније, Милан Марјановић каже да је **«српска легенда створила морално-национално јединство целог народа»**, док се код Хрвата, из разлога које наводи, «није могла, у народу подељеном у толике провинције, под толиким и толико различитим режимима да утврди унутрашња солидарност». Другим речима: национална свест.

«Разлог треба тражити у томе, што је српска народна воља сместа нашла овој прави пут. Сваки је Србин из детињства одгојен као осветилац над Турцима, својим смртним непријатељима. Србима су вера и народна песма измамиле заклетву да се боре за васпоставу и обнову Душановог царства. Проста фантазија сеоског попа и народног певача је из ране српске

прошлости направила басну, у којој могу да се нађу прилике царева, војвода и делија, како су их они сами замишљали, а при томе заборављајући потпуно на несразмеру између господара и кмета која је владала у средњовековној Србији... **Из ове мржње према турским угњетачима развио се доцније српски национализам**, и та здрава мржња остаде као његова карактеристика и кроз цео доцнији развитак...

Иако изгледа да Србин уопште није религиозан, он постаје сместа ревносни бранилац православних принципа ако мисли да му се вера напада, јер **он осећа да се тиме циља на његову нацију...**»

Од нарочитог је интереса шта о овоме пише познати и такорећи легитимни претставник Хрвата Аустро-Угарске др **Иво Пилар**, који је под псеудонимом **Л. фон Сидланд** (Л. од Јужне Земље) написао при крају Првог светског рата на немачком једну књигу, несумњиво добро фундирану, али и тенденциозну (117). Она је тада претстављала велику сензацију, тим пре што аутора није нико знао. Али кратко време, јер је дошло ослобођење Срба и нико ту књигу није спомињао. Тек у «НДХ» она је оживела и преведена (104). Ја сам имао оба издања и цитирао сам како ми је што стигло. Ово цитирам из хрватског превода. Он је казао о српској народности следеће:

Страна 65 да је «српска народна снага у турско доба мање страдала од хрватске».

Страна 67: «Истакнуто је већ да је узпркос дуљем трајању турска владавина дјеловала мање разорно на народну снагу Срба него на снагу Хрвата».

Страна 67: «Османлије су ишли само за тим да униште државу а немаху интереса да униште србски народ. А баш код Хрвата није се борила држава, јер Хрвати у то доба нису имали организоване државне оиле, него се борио народ као такав да очува свој посјед са својим кметовима и осталом својтом...»

Па где им је онда та непрекидна «тисућлетна» државност? Ту се борио народ да очува «имање са кметовима». Да очувају животе и материјална добра, па чак и кметове, да им други ради.

Ова упоређења не спадају у ову књигу, али се сама намећу, тим пре што је та књига изашла за време саме «независне»!

Нека опросте читаоци на дигресију.

Хрватски културни историчар **Владимир Дворниковић** писао је ту окоро (45, стр. 287):

«У средњем веку српство и хрватство били су државни појмови; **једино у Срба, под Немањинима, осећа се већ прелаз тога појма у национални** (Немања — ,окупитељ Срба')».

**Јосип Врана** (свакако Хрват, јер Јосип међу Србима нема), писао је 1962. (265) у издању САНУ:

«У другој половини XII столећа Рашка постаје центар моћне српске државе. То је пресудан догађај у историји српског народа, **јер је њиме заправо створена српска националност...**»

Ми смо више пута и у овој и у другим нашим књигама цитирали «немачког» писца и политичара **Ернста Бауера**. Он је стварно Немац (Фолксдојчер), и пише обично на немачком језику. Хрвати га сматрају својим и, ако се не варам, за време «НДХ» био је њен посланик на страни. Могло би се рећи да је похрваћени Немац. Спада свакако и овамо и онамо. Зато га цитирали као Немца, али читаоци треба да знају и ове појединости. Овде ое углавном цитира његова монографија о Анти Старчевићу (125).

Сад ћемо саопштити неке изводе из тог рада, које смо већ давно преписали (одн. превели са немачког). Ту је **Ернст Бауер** писао непосредно пред Други светски рат како се српски национализам, за разлику од хрватскога, формирао био раније, био је снажнији и непосреднији, да затим продужи:

«Успомена на овај (немањински) развитак спојила се у фантазију простог српског свештенства са живом свешћу о Душановом царству, и тако је српској експанзији дала неслућену снагу. Од колена на колена је предавана та снага као једна слатка песма будућности, из које се могла предвидети велика судбина којој стреми мучени и поробљени народ.



Са том духовном садржином су Срби ушли у најтежи период своје историје... На ислам Срби нису хтели да пређу; с једне стране организација Православне цркве, извршена од Св. Саве, пружила им је већ једно моћно упориште; с друге стране, ова је организација, повезивањем Цркве и Државе, од религиозног момента начинила национални...

Код Срба (за разлику од Хрвата) модерни национализам се развио из најтеже борбе за живот, тим пре што нису имали никакав водећи политички слој интелигенције, па су своју традицију и своје друштвене разлике спојили са прошлошћу... Хрватски национализам изгубио је био одмах у почетку снагу израза, а то је, природно, смањило његову ударну снагу. Напротив, код Срба, који нису имали свога племства па чак ни интелигенцију (сем у јужној Угарској, где је већ било осећања националности скопчаног са религијом), **национализам се изразио изразитије и елементарније него код Хрвата.**

### **31. Цементирање српске националне свести под Турцима**

Продужујемо изјаве о турском периоду где је могуће то оделити. И овде ћемо, као и другде, цитирати писце разних народа и разних епоха у ова последња два века (пре тога није ни било, нити је могло бити, научног третирања овог проблема). Груписање ћемо извршити по сродности мисли и логичном току излагања, а не само хронолошки.

#### **I.**

Пољски правни историк **Маћејовски** описује 1835. у својој «Историји словенских права» (32, I, стр. 8) и стање под Турцима, па том приликом каже:

«Срби су окоро били изгубили овоју народност, кад су од стране премоћи били потиснути. **Али, као што је познато, они су, мада потчињени Турцима, могли боље да сачувају народност него други Словени иза Карпата,** који су били изложени упадима Италијана, Турака и Немаца». Затим каже за Србе: «Већ се сад може слутити да ће они с времена постати претставници народности изакарпатских Словена, ако уз самосталиоот коју су већ постигли буду ширили и образовање међу собом у духу словенске народности».

Познати француски географ и балканолог **Ами Буе** писао је 1840. (29, IV том, стр. 87):

Срби под Турцима «згњечени и понижени нису могли да нађу другу утеху него успомену на прошлост, **и њихова народност се очеличила тиме. И тако, концентрисани у својој сопственој егзистенцији, Срби су умели да саставе песме о најмањем догађају чији су били актери».**

**Ами Буе** је писао даље (29, II, стр. 91):

«Становници Турске... су много више склони него европски народи **да се пренесу у славне епохе своје старе прошлости... Срби причају о њиховом царству, које је некад било тако велико, да се простирало од Јадранског до Јегејског и Црног мора».**

Страна 92: «**Знамените епохе су тако урезане у сећање, и познате су од свих становника, да оне служе као датуми.** Тако, оно што је рођење Исуса Христа за нас историчаре, то налазе скоро у Косовској бици, у Видовдану, 15. јуна 1389, кад је краљ Лазар био убијен и изгубио престо. На оваки догађај о коме се прича следује питање: Је ли то било пре или после битке на Косову, тј. пре или после нашег поробљавања».

Већ више пута цитирани француски научник Сипријан Робер написао је 1844. у својој књизи о Словенима Турске (68, I, стр. 216):

**«...Становници ван вароши сачували су у свом целом бићу тип српске народности, тип еминентно источни, а већ због тога дубоко словенски».**

Француски публициста **Де Клервал**, средином прошлог века 1858, објавио је једну студију о Турцима и Црној Гори (75), где се налазе и ове речи о Србима:

**«Срби су несумњиво најкомпактнија популација Европске Турске, чији цео северозапад они заузимају. Јунаци, патриоте изнад овега, сасвим везани за своје традиције, они имају особине брдских народа и претстављају велику снагу отпора. Независни Срби, а то ће рећи Црногорци, пружају најчишћи тип народног карактера...»**

Румунока бојарка Гика («Дора Дистрија») пише 1865. (91, стр. 351):

«У Србији је заједнички живот тако развијен, да човек може веровати да кампанилизам (l'esprit de cloche) **не успева да патриотизму пружи експесивно муниципалан карактер и противан интересима нације».**

Немачки национални психолог и филолог **Х. Штаинтал** писао је 1868. године, говорећи о народним песмама, и ово (239):

«Не може изгледати нимало чудно да под тако простим животним поретком ми налазимо сличне односе код омирских Јелена, код средњевековних Скандинаваца и Немаца, **код Срба, нарочито кад уз првобитну једноставност придолази јединство народа, које условљава не само сличне склоности него и једнаке установе, наслеђене још из најстарије прошлости...»**

Чувени француски научник, академик **Таљандије**, писао је у шездесетим годинама прошлог века (33, I, стр. 91):

«Макар да су стари градови српских краљева били сад само гомила камења, макар Турци владаху у Београду, испуњаху све вароши, заузимаху сва утврђења по брдима, у шумама, на дну неприступачних долина, чак у сенкама манастира који су пропадали, под прњама незнања и сујеверја, **једно упорно осећање одржаваше успомену на старе владаре и на славне године...»**

## II.

Говорећи о Карађорђевом устанку, познати немачки историчар Европске Турске **Цинкајзен** пише 1863. (8, VII, стр. 291):

Нису то изазвали само моменти који условљавају материјалне и формалне односе народног опстанка, него такође, и првенствено, духовни и морални елементи који дубоко задиру у унутрашње биће српског народа. Јер, можда, ни код једног другог хришћанско-словенског народа, који је од свог поробљавања остао стално у непријатељском односу према својим исламским завојевачима, није се тако чисто и сигурно одржала породична заједница, задруга или кућа, као подлога општинског устројства и

националног опстанка; нигде, ваљда, друго није верски живот био тако моћна потпора и одбрана поново пробуђене политичке независности, верски живот, у своме споју обожавања природе са хришћанским идејама и начинима гледања...»

Две-три стране доцније пише о тлачењу јаничара и дахија, да затим установи:

«Чак и под тим притиском **код Срба се ипак одржао још увек извештан национални дух**, који је спољну потпору имао делом у њиховим општинским скупштинама у којима су се сакупљали домаћини кад се радило о расправљању предмета заједничког интереса, а делом и пре свега у њиховом црквеном устројству. До 1665. имали су свога сопственог патријарха...»

Писац говори даље о негативним појавама под Турцима, утврђујући закључно да **«ипак, и под тим рђавим односима није никако замро био национални осећај Срба. Он је још увек, с времена на време, живахнуо...»**

Мало пред тим пише Цанкајзен (8, VII, стр. 210), говорећи о I српском устанку:

«Баш код Срба је требао само један потстрек споља па да осећај националне самосталности преокрене у дело, осећај који се живо одржао у посебности обичаја и начина живота чак под вековним притиском османлијске страховладе. Та дела су морала да буду одлучна за даљу судбину овог вредног народа и њему национално сродних предела. Са пуним правом је српском покрету (устанку) у овом погледу већ сасвим давно пророкована велика будућност, која сад, ових дана изгледа да долази до испуњења...»

Неколико десетина страница даље (стр. 318) пише **Цанкајзен:**

«Карађоре је поставио принцип еманципације хришћанских нација које су потпале под турску власт од њихове државе и власти. Сви су били упутили своје очи њему. То је тада дало Карађорђу и његовом српском покрету уопште светско-политичко значење...»

**Ханс Делбрик**, историчар из Берлина (1847-1929) писао је у својој «Историји света» (240, II, стр. 525):

«И језгро данашње Краљевине Србије ослобођено је турског господства; од тада датира поновно оживљење српског националног осећања».

У књизи IV, стр. 330 каже: «Хердер је започео збирку народних песама не само немачних већ и западњачких, летонских, чешких, српских. Поновно оживљење ових већ изумрлих националности потстрекло је Хердеровим буђењем њихове народне поезије».

### III.

**Шарл Лоазо**, француски истакнути публициста и зет конта Војновића (Луја и Ива) писао је пред крај прошлог века (241, стр. 68):

«...Испочетка вазал Порте, Србија паде средином XV века на ниво пашалука... **Али ни језик ни вера, ни националне традиције не пропадоше; после четири века оне се извукоше на површину из турске провалије и окитише се пеном независности».**

«Од 1803. на позив Кара-Ђорђа и Обреновића, док је Европа била заглушена именима Улма, Аустерлица и Ваграма, Срби се дижу. Започиње борба, једва чујна, продужена до модерних дана, борба чије епизоде и чији хероизам нису познати нашем Западу...»

«То је еманципација Балкана, која отвара свом лепом сну врата ка реалности. Па ипак то није дело латинског света: то је *res inter Slavos acta* (значи: ствар коју су сами Словени извели; правни израз, аналогија фрази *res inter alios acta*, што значи ствар коју су само две странке извеле и само се њих тиче, ЛМК). Ко ће да је благослови ако не народ најдубље словенски са Полуострва чистоћом свога историјског развоја.

Више од тога, није само оружјем и уз помоћ православне цивилизације Србија стигла независно огњиште југословенско: она се назива Пијемонтом будућег једанства, она је врх свега Тоскана...» (Говори о Вуку и српској култури, нарочито језику, ЛМК).

Говорећи о прошлости Срба, Шарл Лоазо каже (241, стр. 66) да је ова већ пре најезде Турака «ова раса почела да се организује, већ богата херојима, традицијама, епопејама...» (deja riche de heros, de traditions, d'epopees...).

Професор у Гетингену Максимилијан Браун пише за време последњег рата (197, стр. 165):

**«Владавина Османа је била најважнија уобличавајућа снага у развоју балканских народа».**

#### IV.

О националној свести Срба у појединим покрајинама има такође података код страних писаца. Ја их нисам ни купио ове. Али неке сам забележио, напр. о Босни и Херцеговини, па ћу интересантније пренети.

У водећем часопису немачког језика у прошлом веку, «Иностранству», преко кога су се Немци упознавали са приликама у иностранству, али такође странци о аутентичном становишту компетентних кругова немачких држава и немачког друштва, било је много пута речи о нашим земљама и народу. У години 1882, даје неки Ј. Г. А., несумњиво ауторизован, своје опсервације о «Земљи и народу Јужних Словена», и то поводом Другог бокелског устанка. Дао је укупно четири прилога; у трећем, са поднасловом «Народ и култура Јужних Словена» говори много о Херцеговини, па се обазире и на Босну. Он каже (127, стр. 233 и даље):

**«...Осећање заједничке припадности (са осталим племенима Јужног Словенства) постоји само код оних који исповедају православни закон, док код католика, који морално најниже стоје, само је неодређено, а код Мухамеданаца уопште не постоји... Тако ми видимо у припадницима строге грчке цркве једнодушну целину свесну себе, у којој су национална настојања упућена једном чврстом циљу, она су жива и непоколебљиво долазе до изражаја... Они (православни) сачињавају интелигентнији део становништва; они су углавном трговци, занатлије и врше сваки посао који захтева рафинирана схватања, обзир а и лукавство и препреденост.**

У источно-грчком становништву остала је жива, упркос вековног тлачења, успомена на велику прошлост, на старо, добро време самосталности и уображене величине, која живи у свести сваког народа. Ово некадашње историјско и цивилизаторско значење изгледа да је код Срба, којима припадају Херцеговци, више него иједног другог народа једна поетска илузија, са којима добро Провиђење теши душу народа изнад јада садашњице. Свани Србин сања, потстакнут традицијом и народним песмама, о величанствености великог српског царства...»

У аустријском листу **«Гренцботе»** («Весник са границе») било је речи и о Србима али углавном тек после 1848 (253). Већ следеће године налази се један чланак о Босанцима (252), које очигледно не раздвајају од Срба, јер у том чланку стоји, према преносу проф. **Јозефа Матла**:

«Јужнословенски, или српски, или илирски народ настањује у Турској кнежевину Србију, Босну и Херцеговину и Црну Гору... (Сад стоји где се налази у Аустрији). **Под разном владавином и различитом вером цео народ се осећа ипак као народна јединица: исти језик, исти јунаци, иста материја за фантазију свих њих...**

«Он (српски народ) добио је од старих и нових јуначких подвига турских Срба обиље националних успомена, карактера и породичне славе, на чему се може да засити његово национално самоосећање».

## V.

Католички каноник Стоног каптола у Дубровнику дум **Иво Стојановић** писао је почетком овог века (251, стр. 47):

«Наши сусједи у Херцеговини веле: „Црногорци са пушком, калуђери са књигом, жене са часнијем постом, а људи са гуслама учили су да народност не погине сасвијем под Исламом’...»

## 32. Сеобом у Ћесаровину национална свест Срба јача

### I.

Чак и сеобе које су настале после турске инвазије и које су велике делове Српског народа разместили и разасуле, нису се одразиле негативно на

одржање националне једнакости. Чак би се могло противно тврдити. Ево шта о томе напр. пише професор Славистике у Гетингену **Максимилијан Браун** (197, стр. 174 и даље):

«Прва последица ових сељења беше далекосежна у **јединственост укупног Српског народа**. Старе јединице: Босна, Зета, Србија, Македонија започеше да измењују своје становништво у великим потезима. Предали су се упознавали, измењивала искуства, традиције, али такође и телесне и духовне особине. Природно да на тај начин није могла да се постигне потпуна уједначеност. Али преостале јединице беху све веће, било их је све мање, и разлике нису могле више да буду тако изразите као што бејаху раније. И пре свега: **Народ је почео да се осећа као јединствен и о тој јединствености да разлишља**. Изменом људи постављени су темељи националиом осећању народа, кога (тог осећања) није било у средњем веку».

Други савремени немачки слависта, професор Универзитета у Минхену **Георг Штатмилер** још одлучније заступа тезу да је аустријска владавина још интензивирала српску националну свест. Директно он каже 1950. године (4, стр. 342):

**«Моћни развој српске националне свести, која се већ помањала у средњеоосманском времену, не би била могућа без сталне и тесне везе са суседним Хабзбуршким царством».**

Па и ранији писци су то предосећали и делом исказивали. Ево неколико примера.

Пољски песник **Адам Мицкијевић**, професор Славистике у Паризу, писао је 1840. године (37, I, стр. 298):

**«Срећом за њих (за Србе) Турци нису дирали породични живот, а аустријска влада не предузима никакве систематске мере да им одузме народност».**

Француски академик **Таљандије** писао је 1869. (33, VI, стр. 386):



«Иако није било остварено уједињење Срба Мађарске и Срба из Кнежевине помоћу оружја кризе од 1848, оно је било, може се рећи, у реду осећања и идеја...

«Карађорђе је 1809. обновио вековне везе између Срба Кнежевине и Срба Босне и Црне Горе; Карађорђевић је 1848., било што је дозволио или чак фаворизирао фрајкор, обновио је братске односе Срба своје земље са Србима из земље Маџара».

Француски публициста **Анри Гедо** писао је 1876. у својој студији о народностима Угарске (242, стр. 829) ово о тамошњим Србима:

«Једно од најзначајнијих питања овог проучавања, то је присуство у Угарској, уздуж саме границе, српског становништва, ватреног, ратоборног, **свесног своје народности**, упућујући своје очи према драми која се открива и у којој се ради о будућности његове расе».

Мало иза тога, у истој студији (стр. 857) Гедо пише:

«Догађаји у Црној Гори 1851-1852. показаше још једанпут **солидарност српске расе сасвим целе**».

У великом компендијуму Географије друге половине прошлог века **Јелисеја Реклија** (243, III, стр. 348) стоји за угарске Србе ово:

«Срби на југу Угарске, који живе нарочито у Банату и прибрежним пределима Дунава нису те крајеве заузимали мало по мало као њихови рођаци на северу, Словаци и Украјинци; **то је била права нација која се настанила на мађарско земљиште...**

Организовали су их по региментама (пуковима) да бране границу од Турака, али су они дуго времена очекивали да се испуни обећање које им је дао цар Леополд да ће их „вратити натраг у њихову стару отаџбину“, и тек су се одлучили после дугих устезања да надоместе своје чадоре трајним грађевинама. Различити од својих немачких и мађарских суседа по раси, по вери и обичајима, подвргнути тегобним уредбама сваке врсте, експатрирани (избачени из отаџбине), имали су много да пате и њихова политичка

егзистенција није дуго времена била ништа друго него једна непрекидна борба.

Сад угарски Срби, више од пола милиона, сачињавају сасвим различиту групу становништва у њиховој новој отаџбини и значе много више нето други многобројнији народи транслитавског дела Монархије, због своје храбрости, своје интелигенције, **своје снаге националне кохезије, свога патриотског жара**. Више него Словаци, Украјинци, Немци и Румуни они су се борили против политичке премоћи Маџара. 1848. и 1849. су их чак савлађивали на бојним пољима са жестином».

Француски публициста **Шарл Лоазо**, зет Иве Војновића, писао је 1896. једву расправу о Сукобу Срба и Хрвата (241, стр. 72) и ту описао верску организацију Срба у Аустро-Угарској. Тада је рекао изос.:

«Под заштитом те организације, српски елеменат Аустрије није се дао ни конвертирати (преверити) ни апсорбовати. Много слаб бројно да би могао фигурирати као држава у држави, он остаје бар једно политичко-религиозно биће, **једна оригинална група и различита по својој вери, традицијама, азбуци, а све то идентификовано са народношћу**».

Две године доцније у једној студији о Словенском Балкану и Аустријској кризи (244), написао је **Шарл Лоазо** ове речи са којима би се свака нација поносила:

«Српски народ, ако се посматра на међународној географској карти, несумњиво је најраскомаданији. Морално, он је можебит најјединственији. Он се, уосталом, увек као такав читовао; у том погледу не може више никакав напредак да се учини...».

Швајцарски антрополог **Еуген Питар** писао је за време Првог светског рата (27, стр. 42):

«У Аустро-Угарској, где је комадање народности створило невероватне енклаве, **Срби сачињавају једну језично-политичку целину релативно хомогену**, која данас и упркос непостојаности, даје пансрбима велике наде».

**Алфред Фишел**, истакнути чешки Немац Аустро-Угарске монархије написао је у једној књизи изdatoј тек 1919. (писаној раније) ово о Србима (245, стр. 149):

«Они беху међу Словенима Аустро-Угарске први који су пројектовали један сасвим одређен национално-политички програм».

Осврћући се на крај 18 века, писац каже:

**«Национална свест, чврсто укотвљена у православној вери и старословенском црквеном језику, продубљавала се све више и више...**

**«Политички догађаји при нестанку цара Јосифа II, а још више борба за слободу њихових сународника с оне стране границе подигоше национални осећајни живот Срба Угарске и појачаше њихово самопоуздање».**

Правни историк **Д. Каушански** писао је мало пред Други светски рат (246):

**«Прво ослобођење Срба (1804-1813) трајало је кратко време; њихово дефинитивно ослобођење од Турака извршено је 1815. Маћејовски је већ давно упозорио на то да су Срби, иако су вековима били потчињени Турцима, најбоље могли да сачувају своју народност и свој национални дух».**

**Херман Вендел** износи у својој књизи «Борба Југословена за слободу и уједињење» (94, стр. 97):

**«Било је то ново и веома значајно кад је 1806. (српски) изасланик у Бечу добио пуномоћ ,у име целокупног српског народа': из те речи је одзвањао апел на све који су исте крви и истог језика, макар где били настањени, без обзира на историјске границе и државне оквире. Увек изнова је у Карађорђево време претресано како да се прикупе сви Срби из Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Арбаније...»**

Говорећи о половини XIX века, о «Српској омладини», **Херман Вендел** пише у истој књизи на страни 359:

«Нов српски национализам није познавао, као што је то испочетка био случај код Хрвата, ограничење на историјске класе, нити разлику између рода и народа. Између *populus* и *patio*, између народа као етничке и као политичке јединице, **него је, крштен водом демократије, братски обухватио све Србе под само једним условом да су баш Срби...**»

Говорећи о «Илирском препороду» и о колебању Хрвата које национално име да усвоје, Херман Вендел пише на стр. 217: «...Јер раније и коренитије него код Хрвата беше се код Срба национално осећање тако снажно испољило делом, да су они могли бити без књижевног језика истих знакова (што је Хрватима било неопходно, мисли Вендел). **Од Карађорђа је српско име било овенчано старом славом и новом ловориком, тако да они нису осећали никакву потребу да га замењују за научничко име, измишљено и бескрвно: Илирци.**»

## II.

Сав српски народ у Аустрији и Угарској осећао се као једна национална целина ма у ком делу се налазио, и једнак оном делу народа који је остао под Турцима. Тако су га сматрали и аустријске власти, што се види из царских привилегија. Ту је постојало једно нераздрживо јединство; идеја народности прокламована од Француске револуције, имала је већ своју пуну примену код српског народа. Овај није имао у Тесаровини бечкој своју територију. Баш зато појам народа није био ограничен нити провинцијски детерминисан (као што су напр. под Хрватима обухватани само становници Хрватске). То можемо потврдити и званичним извештајима тога доба.

Између осталих доказа нека послужи и званични вотум угарског кардинала-примаса грофа **Јосифа Баћанија** који је казао (247, стр. 210):

**«Расцијани, још не инкорпорисани Угарској, чине посебан народ; они са својим епископима јесу странци (мисли у Маџарској), и стање им је више привилегисано него легитимно...»**

У другој половини XVII века, управо 1679, два заповедника (војне старешине) у Славонској граници, и то иванићки пуковник Шпада и крижевачки капетан Траутмансдорф, веома су оштро и неправедно поступали

према Србима граничарима. Командант Славонске границе Де Суше (De Sonche) то је приметио и оптужио их Ратном савету у Грацу. Хрватски историк Радослав Лопашећ, који ово износи на основу архивских података (248), наводи како се правдају та два граничарска команданта. Они у свом одговору на оптужбе одговарају **«да је српска народност духовно много надмоћнија од Хрвата, па ће српске привилегије само то постићи да се Срби осиле и потисну Хрвате»**. **Алекса Ивић**, који и сам то по Лопашећу саопштава, констатује (267) да се «Ратни савет сложио са овим правдањима и није чинио никакве даље коракe против горњих заповедника».

Овде је то споредно: главно је утврдити да је још тада истицана српска народност граничара и њена надмоћност над хрватском.

### **33. О националној свести и националној солидарности Срба уопште**

Досад смо износили страна уверавања о националној свести Срба појединих епоха или појединих крајева. Сад синтетично: Срба уопште, без обзира на време и покрајине, као резултат развоја, а такође и као крајњи резултат тога иностраног тока мисли. (Отуда у виду потсетника и нека неизбежна понављања).

#### **I.**

Мада ће се ова мишљења односити на садашњост или на скору прошлост, има и у ранијој прошлости доказа о истоветности Срба «свих и свуда», што тачно одговара данашњем појму «националне свести».

Тако је барски католички архиепископ **Викентије Змајевић**, у једном извештају Риму из године 1707, истакао националну солидарност Срба и њихово обележавање као Срба. «Змајевић је добро уочио да Срби много полажу на своје српско име, а тим именом, каже, зову се и шизматици ван Србије» (254, стр. 511). Под шизматичима он разуме православне. Он каже дословно: «Ови се коче (поносе) именом Срба, којим се зову и сви други шизматици, без разлике, који живе изван Србије». У оригиналу: *Si preggiamo anche del titolo di Serviani con quale sono indifferemente chiamati anche seismatiai, che sono fuori di Servia.*

То што је писао почетком XVIII. века католички прелат са Јужног Јадранског Приморја, скоро исто је тврдио други католички клирик и учењак из Славоније крајем истог века. То је био **Матија Петар Катанчић**, који је казао у књизи издатој 1798, али писаној 15 година раније (како он сам у предговору тврди) ово о српском имену (237):

«Оно је заиста нашим Илирима тако обично, да се свуда Србљима зову, и то не само они који живе у Србији већ скоро по целом Илирику а и по Дацији, особито они који припадају грчкој цркви, који мисле да ће се највише тиме од осталих разликовати, што се Србљи или Србљани зову». Латински тај став гласи: *Nostris profecto Illyriis adeo id familiare est, ut Serblos passim se compellent, non Serviam incolentes modo, sed universum pene Illyricum, ac Daciam quoque, in primis qui Graecam sequuntur ecclesiam, qui per hoc maxime se ab ceteris distinguunt putant quod Serbli, Srblyani nuncupantur.*

Најпозванији да о томе пише, најбољи познавалац српске и опште словенске прошлости у првој половини XIX. века, **Павле Јосиф Шафарик** писао је у својој «Историји српске писмености» средином прошлог века (111, стр. 63):

«Глас Еванђеља, здружен са утицајима византијског и италијанског суседства морао је од вајкада да повољно утиче у Србији на развој националне културе и да **породи сопствену цивилизацију Српског народа**».

## II.

Да наведемо неколико француских писаца друге половине XIX. века, који већином имају тадашње стање у виду, нарочито у Србији, али као резултанту историјског развоја.

Француски публицист **Жорж Перо**, који је обишао Србију после убиства књаза Михаила, писао је непосредно за тим у Ревии оба света (256):

«Сви који познају ову земљу једнодушно су у томе **да је једна од њених главних снага кохезија**. Срби изгледају хладнији него Јелини, они немају њихов жар пропаганде, њихов немиран и бучан ентузијазам. Али, да би били уздржљивији, **национална пасија није код њих мање жива**, они знају боље

да се организују, они рађе жртвују своје личне ривалности. Код Срба се не налази она егоистична таштина која одбија сваку могућност сарадње, она лична амбиција која је још у херојско време и у старини увек спречавала Грке да се уједине у заједничком напору, и због које би били изгубљени почетком овог века да није Запад интервенисао. Српски народ, откад има поверење у своје старешине, збија се око њих и слуша покорно на потстрек који му дају. То је једна црта националног карактера коју сведочи ова историја модерне Србије».

Исти тај **Жорж Перо** писао је (256, стр. 93): «У Београду видех Србе који су се старали сами о себи а који су настојали да заслуже, својим напором и својим војним напорима и патриотизмом, **стару судбину чију славу сањаху...**» (У Босни и Хрватској је нашао сасвим друге људе).

Годину дана пред овим писао је у истом водећем часопису Француске **Де Кажо** ово (257):

«Култ патриотских успомена показује једну снажну и просту расу, чије дуго робовање није ту снагу пресушило, и данас, кад Источно питање, модификујући ове изразе, постаје пре свега питање народности, није без интереса проучити у интимним легендама (мисли на народне песме, ЛМК) **малог народа српског карактера тих традиција и тих тенденција**».

Француски научник **Емил Монтеги** писао је у париској Ревиви оба света, као приказ на књигу Тајандијеа (33) још и ово (181):

«Ако заиста претпоставимо разбијену Аустрију и Турску дефинитивно одбачену у Азију, нема у источној Европи популације, која би по значају броја, **чистоти расе и оригиналности генија** могла боље да оствари наде оних који у развоју разних народности траже истинску баријеру против Русије. Због тога је право имао, као што се види, Сен-Рене Тајандије да је својој књизи дао као епиграф (мото) Тацитове речи: *Vetera extollimus, recentium incuriosi*. „Воздигнимо оно што је старо, не бринећи се за скорашње”. Јер ми не знамо историје која би дала тако изванредну поуку, тако ретку, и, додајмо, тако корисну и за саме оне који би према речима Тацита били позвати да испитају старе ствари на штету (запостављајући) нове».

Француски историк **Ернст Дени** пише за време Првог светског рата (17, стр. 40):

«Од Мостара до Крагујевца, од Загреба до Ниша, Србин се осећа код своје куће, говори „наш језик“, слуша исте песме, сусреће исте снове освете против страних функционера, турских или швапских, које презире и стреса».

### III.

Неће бити на одмет и неколико сведочанстава немачких писаца, такође новијег доба и углавном обзирајући се на Србију.

Познати немачки балканолог и културни историчар **Фридрих фон Хелвалд**, писао је за време Турско-руског рата (6, II, стр. 611 и 83 на крају):

«Не схваћа се да национална идеја, која је створила уједињену Италију и уједињену Немачку, мора у природном наставку да задобије и етнички несједињен Исток; да **Србија, која је од свих држава Балканског полуострва највише порасла у културном погледу, не може више да се искључи и да се отргне од ове идеје, од овога националног покрета...**

Често се Србија упоређује са Пијемонтом, а раније је Пијемонт упоређиван са Пруском; ми мислимо обоје са пуним правом».

Немачки односно аустријски путописац **Александар Хекш** у свом опису Подунавља (74, стр. 46) каже 1881. године:

«Ратнички народ Срба, који је бојна поља своје домовине у дуготрајној борби за своју слободу и независност напојио крвљу, **а који је после пропасти државе коју је претстављао пустио да одјекује једно оштро изразито национално осећање** у низу дивних поетских манифестација које је чак и Гете тако пажљиво прислушкивао, овај народ Романтике, стојао је увек најближе Западу...»

Познати немачки политички писац и бивши посланик Рајхстага **Херман Вендел** износи у својој књизи «Борба Југословена за слободу и уједињење» (94, стр. 97, 1925):



«...Било је то ново и веома значајно кад је 1806. (српски) изасланик у Бечу добио пуномоћ 'у име целокупног српског народа': из те речи је одзвањао апел на све који су исте крви и истог језика, макар где били настањени, без обзира на историјске границе и државне оквире. Увек изнова је у Карађорђево време претресано како да се прикупе сви Срби из Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације и Арбаније...»

Исти тај немачки публициста и један од највећих познавалаца наших прилика у прошлости Херман Вендел писао је у својој великој књизи «Борба Југословена за слободу и уједињење», (94, стр. 186):

«Начинивши, литерарним оплећењем народног језика, носиоцем духовног живота масу, доводећи све Србе под кров истог писаног језика, гомилајући говорна народна богатства са ових предела где Срби живе у општу њихову имовину, Вук је више од свих допринео **да се пробије национално осећање, које је носило печат француске револуције и немачке романтике и он је моћно припремио српско јединство**». Скерлић га назива «можда главним творцем српског национализма у XIX. веку...»

Говорећи о половини XIX. века, у «Српској омладини», **Херман Вендел** пише у истој књизи страна 359;

«Нов српски национализам није познавао, као што је то испочетка био случај код Хрвата, ограничење на историјске класе, нити разлику између рода и народа, између *populus* и *natio*, између народа као етничке и као политичке јединице, него је, крштен водом демократије, братски обухватио све Србе под само једним условом да су баш Срби...»

Говорећи о «Илирском препороду» и о колебању Хрвата које национално име да усвоје, **Херман Вендел** пише на стр. 217:

«...Јер раније и коренитије него код Хрвата беше се код Срба национално осећање тако снажно испољило делом, да су они могли бити без књижевног језика истих знакова (што је Хрватима било неопходно, мисли Вендел). Од Карађорђа је српско име било овенчано старом славом и новом ловориком, тако да они нису осећали никакву потребу да га замењују за научничко име, измишљено и бескрвно: Илирци».

Немачки коленовић, гроф **Цетвиц**, који је за време Хитлерово обишао и проучавао Балкан, издао је у то време и једну књигу о Балкану (258, стр 97), у којој описује његове народе и земље. За Србе каже ово:

«...Клатно светске историје помера се увек тамо и овамо, са немилосрдном равнодушношћу. Само веома јаки народ могу да утичу на његов ток (на његово померање) за дуже време. **Срби изгледа да су једно такво неразорљиво племе, јер се они нису никад и нигде могли да однароде».**

Страна 103: **«То је један необично националан народ, ти Срби...»**

У својој монографији о Косову проф. **Максимилијан Браун** посвећује велику пажњу питању порекла и сталежа Милоша Обилића. Том приликом, на страни 105, упозорује да је «у турско време настало нагло демократизирање народа» и тада «човек из народа потисну уопште јунаке кнежеве (племиће), којих више практично није ни било а један такав ,човек из народа' био је Милош иако га је епика доцније учинила племићем...» (259).

Савремени немачки географ **Герхард Волфрум** пише у најновијем приручнику о Европи (97, стр. 22) ово под речју «Срби»:

«Срби су бројно најјачи од народа Југославије и једновремено њен — у пуном смислу — народ који носи државу. Иако су регионално јако диференцирани, језгро Српства сачињава изразиту типолошку и карактерну народну индивидуалност, која се издиже из масе југословенске народности и за чије је образовање од нарочитог значаја морао да буде јак удео динарског елемента. Његово нарочито херојско-ратничко држање оспособило га је да постане носилац ослободилачке војне против Турака, а опредељује је све до данашњице осећај надмоћности и самопоуздања Срба и из тога изведено полагање права на вођство».

Немачни политички писац (понекад Хрват) из времена Хитлеровог **Ернст Бауер** (по свој прилици и сам нациста) дао је пред Други светски рат више расправа о проблемима Срба и Хрвата. У једној, посвећеној никоме друго него Анти Старчевићу (125), писао је Бауер и ово о Србима:

«Код Срба (за разлику од Хрвата) модерни национализам се развио из најтеже борбе за живот, тим пре што нису имали никакав водећи политички слој интелигенције, па су своју традицију и своје друштвене разлике спојили са прошлошћу... Хрватски национализам изгубио је био одмах у почетку снагу израза, а то је, природно, смањило његову ударну снагу. Напротив, код Срба, који нису имали свога племства па чак ни интелигенцију (сем у јужној Угарској, где је већ било осећање националности скопчаног са религијом), национализам се изразио изразитије и елементарније него код Хрвата...

«Успомена на овај (немањићски) развитак спојила се у фантазији простог срског свештенства са живом свешћу о Душановом царству, и тако је српској експанзији дала неслућену снагу. Од колена на колена је предавана та снага као једна слатка песма будућности, из које се могла предвидети велика судбина којој стреми мучени и поробљени народ.

«Са том духовном садржином су Срби ушли у најтежи период своје историје...»

#### IV.

Маџарски историк Срба, **Бењамин фон Калај**, дивио се српској кохезији у прошлости, чак првобитној прошлости на Балкану. Нажалост, његову «Историју Срба» немам, али ове ставове цитирам према далматинском публицисти и вођи далматинских Срба Сави Бјелановићу. Сава пише (255):

У Уводу својој «Историји Српскога народа» Калај пише како су Срби послѣ доласка на ове стране створили више кнежевина, које су имале више или мање самосталну улогу у српској историји, и не само једанпут се огорчено међу собом бориле, па наставља:

**«Али су ипак становници овијех српскијех кнежевина по своме пореклу и говору у свему један исти народ. И то је бесумње једна од најсвојственијих појава, што је васколики српски елеменат на Балканском полуострву и у најбољијем приликама само за сразмјерно кратко вријеме у стању био да створи јединствену државу засновану на уједињењу свију српских области.**

Изнова је наступило растројство. Па и данас налазимо у Срба с ону страну Саве, иако не као излив свјесне политичке тежње али у ствари свакако три тачке које се политички привлаче, наиме: праву Србију, Босну и најпослије Црну Гору са Херцеговином. Ову тежњу да се око три тачке сакупе налазимо исто тако и у вријеме самог насељаваља, као и у току цијеле историје српске...»

## V.

Да пређемо на саме хрватске писце од угледа и ранга: како они описују српску народност. Прво ћемо цитирати једнога од твораца хрватске народности, оца Илиризма, др **Људевита Гаја**. У једном чланку у својој «Даници», првом часопису на хрватском језику, писао је Људевит Гај 1846. (дакле пре 1848, кад су Срби и Хрвати једни другима обавезно чинили комплименте) ово (260):

«...Како да се препиремо што је код Србаљах народно, што ли није; код Србаљах, у којих од олтара до чобана ништа бити не може што не би народно било; **код Србаљах, од којих ми језик у својој мудрости и у свом богатству, и обичаје у својој изврности и чистоћи учити морамо ако хоћемо да илирски живот обновимо; код Србаља који су у светињи свога српства онај народни дух и оно родољубство уздржали, који смо и ми у новије доба, ради слоге, под пространим именом ,илирства' новим животом ускрснули; код Србаљах, који су нама од старине све сачували, а којим ми мало али сасвим ништа гледе самога народнога живота дати неможемо...»**

**Иван Кукуљевић** казао је у Хрватском сабору, на седници од 6. јуна 1848. ово:

«Овај нам је народ српски у најважнија времена, кад смо под аристокрацијом, латинизмом и германизмом стењали, нашу чисту народност сачувао».

Највећи хрватски историк **Фердо Шишић** пише како су у првој половини XIX. века «преовладала локална покрајинска имена». Националне свести није било, нарочито код Хрвата. Срби су се ван Србије, пише даље,

идентификовали са православнима. Али одмах затим у примедби (261, стр. 122) каже:

**«Но иначе бијаше код ових православних наших људи српска свијест веома снажно и дубоко развијена, кад код католика мало њих — осим у Хрватској — зна да су национални Хрвати».**

Ово су веома пријатне и пажње достојне речи једног правог научника. Но ипак се мора приметити да се за «Хрвате» ван Хрватске тога доба није могло уопште говорити да су Хрвати, ако они «нису знали да су национални Хрвати». Онда Хрвати нису ни били, већ су то тек доцније постали, јер нису били ни провинцијални Хрвати, дакле географски. Нису били Хрвати уопште.

Још оштрије и рељефније је то своје мишљење изразио академик **Шишић** у једној научној беседи на тзв. «Штросмајеровом дану науке и умјетности, посвећеном прослави 100-годишњице Хрватскога препорода 4. фебруара 1936» у самој Југословенској академији знаности и умјетности у Загребу. То је предавање штампано доцније у Летопису исте Академије (139). Ванредно инструктивно и ново, као ове што је писао истински велики историчар Шишић, то предавање се обзире нарочито на буђење или, боље, стварање националне свести код Хрвата, које је дело Илиризма. Том приликом се обзире и на националну свест Срба. Он директно пише (стр. 110):

«Упоредимо ли Илиризам са Васкрсом српске државе на почетку XIX. ст., за Карађорђа и Милоша, опазимо одмах, да је хрватски препород био без сумње далеко тежи као проблем неголи као борба, јер је српска физичка многогодишња крвава борба била, разумије се, неоспорно тежа, док је рјешавање националног проблема — у антитези између православног и муслиманског човјека — вазда било веома једноставно. **Илиризам, наиме, имао је да ствара хрватски народ и да га уједно брани од непријатеља** (то је подвукао сам писац), док је у српском препороду онај први задатак — стварање српског народа — сасвим отпао. **Већ давно су се сви православни унутар граница Пећке патријаршије, а онда и Карловачке митрополије, осећали Србима; тако да за, стољетнога турскога ропства, ако и није било српске политичке независне државе, али је под Турцима постојала**

**једна јединствена и свјесна духовна Србија** (ове две речи такође подвлани писац, Шишић) унутар граница Православне цркве. Овај крупан моменат не ваља никад пуштати с вида, па зато се и згоди да се одмах **на глас о Карађорђевој буни** — 1804 и 1805 године — **узбунило читаво Српство, не само оно у Турској и у Црној Гори, него и оно у Хабзбуршкој монархији од Баната и хрватско-славонске Војне границе до Котора и Будве у јужној Далмацији».**

Хрватски публициста **Милан Марјановић** писао је 1911. (88, стр. 72):

«Код Хрвата и код Срба је био основни задатак XIX. века у том да се створи модеран народ... Ово дело је могло да се изводи једино на основу народно-културне и народно-политичке традиције. **Ова је традиција код Срба живела у народном предању и народној цркви**, а код Хрвата у писаним документима културе и државних права. **Код Срба је традиција била дакле у активној организацији и у живом предању**, а код Хрвата је била књижна, архивна и политичка. Због тога је код Срба у народном препорођењу имао великом удела елеменат свести, а код Хрвата елеменат права, због чега Срби створише народно-демократску државу, а Хрвати спасаваху и ускрсаваху историско-правну државу».

Бивши аустријски дипломата барон **Мусулин**, који је био редиговао 1914. познати демарш Србији, писао је у својим мемоарима (262, стр. 198) **«да је национална идеја код Срба била развијена као код једва којег другог народа...»**

Сад један србождер међу Хрватима, и данашња њихова перјаница др **Анте Цилига** писао је пре неку годину (266):

«...Срби су имали током стотину година, све до 1918, неколико битних национално-политичких предности над Хрватима. **Они су се раније, брже и одлучније формирали у модерну нацију него ми Хрвати...**

Неоспорна је чињеница да је у доба Вука Караџића и Илије Гарашанина **национална свест код Хрвата развијена била у мањем степену него код Срба...»**

## **ЗАВРШНА РЕЧ**

Овај рад се задржао дуго јер сам ја био болестан и пресељавао сам се. Моја жена је тражила да не станујемо заједно и ја остао сам и морао сам да се иселим. Пошто сам том приликом лутао тамо и овамо, многе су се ствари затуриле. То ме је уједно омело да завршим и друге послове. И то све без моје кривице.

Тако је било и са овим рукописом. Он је био предат штампарији благовремено и од тамо су долазиле коректуре лутајући за мном. У томе нeredу, нажалост, ниоам могао вршити ни контролу.

По своме старом обичају узимао сам на коректуру прво литературу, да бих се уверио да ли је сваки цитат правилан. У међувремену баш ти табаци су ми нестали, али се надам да то неће ни овом приликом проузроковати веће грешке. У коректури био ми је од велике помоћи г. Јован П. Николић, без чије помоћи не бих могао да ово завршим. Ја му се за ову помоћ од срца захваљујем.

**Л. М. Костић**

## ЛИТЕРАТУРА

- 1) Ф. Деглер, Средњевековна култура на Балкану (од постанка независних држава до турског завојевања). «Књига о Балкану», Београд 1936.
- 2) Constantin Ritter v. Höfler, Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. V. Steriflichte auf die serbische Geschichte. Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. 99 Band. Wien 1882.
- 3) Константин Јиречек, Историја Срба. Превео Јован Радонић. III свеска, Београд 1923.
- 4) Georg Stadtmüller, Geschichte Südosteuropas. München 1950.
- 5) Ватрослав Јагић, Спомени мојега живота, I и II књига, Београд 1930, Српска краљевска академија, Друштвени и историјски списи 30.
- 6) Die heutige Türkei. Bilder und Schilderungen aus allen Theilen des Osmanischen Reiches in Europa. Herausgegeben von Friedr. von Hellwald und L. C. Beck. I Band. Leipzig 1878.
- 7) Leopold Ranke, Die serbische Revolution. Hamburg 1829.
- 8) Johann Wilhelm Zinkeisen, Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, VII. Theil, Gotha 1863.
- 9) Johann Langer, Nord-Albaniens und der Herzegowina Unterwerfung-Anerbieten an Oesterrich 1737-1739. Archiv der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. XVII Band. Wien 1881. S. 224 ff.
- 10) Jakob Grimm in Göttingischen Gelehrten Anzeigen 1823, S. 1762 -1763. — Kleinere Schriften, IV, S. 198.
- 11) Otto von Pirch, Premier-Lieutenant im Königlich-Preussischen Ersten Garderegiment. Reise in Serbien im Spätherbst 1829. I Theil, Berlin 1830.
- 12) F. Eichmann, Die Reformen des Osmanischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur Türkischen Herrschaft. Berlin 1858.



- 13) W. Rüstow, Der Krieg in der Türkei. Erste Lieferung. Zürich 1876.
- 14) Dr. F. H. Ungewitter, Die Türkei in der Gegenwart, Zukunft und Vergangenheit, oder Ausführliche Geographisch-, ethnographisch-, statistisch-historische Darstellung des Türkischen Reiches ... Erlangen 1854.
- 15) Auguste Dozon, L'Epopée Serbe, chants populaires héroïques... Paris 1888. P. LXVIII.
- 16) Edmond Plauchut, La Nouvelle Serbie, Revue des deux Mondes 15 décembre 1881, p. 903-932.
- 17) Ernest Denis, La Grande Serbie. Paris 1915.
- 18) Emile Haumant, La nationalité serbo-croate, Annales de Géographie No. 127, 15 janvier 1914.
- 19) Eduard Schuré, L'Epopée Serbe dans ses chants héroïques. Revue des deux Mondes, 15 mars 1917, p. 241-270.
- 20) Giacomo Ciudina, Canti del popolo slavo tradotii in versi italiani. Volume primo. Firenze 1878.
- 21) Карло Сфорца, Никола Пашић и Уједињење Југословена. Ратне и дипломатске успомене. Београд 1937. Издање «Космос».
- 22) N. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, V. Band, Gotha 1913.
- 23) Peter Struve, Reise eines jungen Russen von Wien über Jassy in den Crim und ausführliches Tagebuch der im Jahre 1793. von St. Petersburg nach Constantinopel geschickten russisch-kaiserlichen Gesandtschaft. Gotha 1801. S. 118.
- 24) Benjamin von Kállay, Geschichte der Serben, Aus dem Ungarischen Prof. J. H. Schwicker, Budapest 1878, Bd. I. S. 217 ff.
- 25) Prof. Dr. J. H. Schwicker, Die Vereinigung der serbischen Mitropolien von Belgrad und Karlowitz im. Jahre 1731. Nach archivalischen Quellen dargestellt. Archiv für österreichische Geschichte der kais. Akademie der Wissenschaften... Band LXII, 1881. S. 365.

26) Ludwig von Thallöcsy, Geschichte. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Das Band: Bosnien und Hercegovina. Wien 1900.

27) Eugène Pittard, Les Peuples des Balkans. Esquisses anthropologiques. Paris — Neuchâtel.

28) René Millet, De Salonique à Belgrade, II, Revue des deux Mondes, 15 janvier 1888, p. 337-371.

29) Ami Boué, La Turquie d'Europe, Paris 1840. II Tome.

30) Cyprien Robert, Le Monde Slave, son passé, son état présent et son avenir, 1852. I, 95/96.

31) Schokazen und Bunjevazen in Ungarn. „Globus“, XXVII, 1875. S. 318.

32) W. Al. Maciejowsky, Slawische Rechtgeschichte. Aus dem Polnischen übersetzt von F. J. Buss. 4 Teile. Stuttgart-Leipzig 1835-1839.

33) Saint-René Taillandier, La Serbie au Dix-neuvième siècle.

I partie: Origines de la guerre de l'indépendance. Revue des deux Mondes, 1 nov. 1868, p. 82-121.

IIIpartie: La fuite de Kara-George et l'Avènement de Miloch Obrenovitch. R. d. d. M. 1. javn. 1869, p. 82-124.

IV. Miloch Obrenovitch, Prince des Serbes. R. d. d. M. 15 fébr. 1869, p. 815-851.

V. La chute de prince Miloch. R. d. d. M. 1 avril 1869, p. 563-599.

VI. Les révolutions de 1842 et de 1858. Le prince Michel Obrenovitch. Le prince Kara-Georgevitch. — Le retour et la mort de Miloch. R. D. D. M. 1869.

34) August Heinrich Kober, Balkan. Jena 1924.

35) Лазо М. Костић, О српском карактеру Боке Которске, Цирих 1962, стр. 113 ид.

36) Karl Marx und Friedrich Engels, Gesammelte Schriften 1852-1861. Herausgegeben von N. Rjasanoff. I u. II Band, Stuttgart 1917.

37) Adam Mickiewicz, Vorlesungen über slawische Literatur und Zustände. I-V. Leipzig 1843-1845.

38) С. С. Бобчев, Поглед на правно уређење Балкана под турском управом. Књига о Балкану, 1936, стр. 162.

39) Le compte Valerian Krasinski, Hisfoire religieuse des Peuples Slaves. Paris 1853.

40) Л. Добров, Јужноје Славјанство, Турција и Сопарничество европејских правитељств на Балканском Полуостровје. Историско-политическије очерки. Санкт Петербург 1879.

41) N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. I-V Band. Gotha 1908-1911. (Sammlung Allgemeine Staatengeschichte).

42) Gerhard Gesemann, Professor an der Deutschen Universität Prag, Heroische Lebensformen. Zur Literatur und Wesenskunde der Balkanischen Patriarchalität. Berlin 1943.

43) А. Гильфердинг, Поездка по Герцеговине, Боснии и Старой Сербии. Записки Императорского русского географического общества. Книга XIII, Санкт Петербург 1859.

44) Franz Miklosich, Die serbischen Dynasten Crnojevic... Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften. Band CIII. Wien 1886.

45) Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословена, Београд 1939. «Козмос».

46) Александар Соловјов, Душанов Законик код Паштрића, Београд 1933 (Прештампано из Архива за правне и друштвене науке).

47) Лазо М. Костић, О српском карактеру Боке Которске, Цирих 1961.

47а) Лазо М. Костић, Кривошијски устанак 1869, Хамилтон 1959.

48) Angelo Pernice, Origine ed evoluzione storica delle Nazioni balcaniche. Milano (Hoepli) 1915.

49) Josef Matl, Das politische und kulturelle Werden der Südslawen. Preussische Jahrbücher, 216 Band, 1929.

50) Prof. Dr. Miklosich, Die serbische Epik. Oesterreichische Revue, II Band. Wien 1863.

51) Matthias Murko, Die Südslawischen Literaturen. „Die Kultur der Gegenwart“, I Teil, IX Abteilung. 1909.

52) Лазо М. Костић, Српска историја и српско море. Мелбурн, Аустралија 1963.

53) Л. Добровъ, Южное Славянство, Турция и Сопарничество европейских правительствъ на Балканском Полуострове, Историко-политические очерки. С-Петербургъ 1879.

54) Barthélemy-Sylvestre Cunibert, Essai historique sur les Révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'à 1850. Leipzig. Tome I, 1855. Tome II, 1855.

55) Maximilian Braun, Die Slawen auf dem Balkan, 1941.

56) Dragutin Prohaska, Das kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina. Zagreb 1911.

57) Јосиф Холечек, Босна и Херцеговина за време Окупације. Превео Ст. Миличевић. Београд 1903.

58) F. Eichmann, Die Reformen des Osmanischen Reiches mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur Türkischen Herrschaft. Berlin 1858.

59) Carl Ritter von Sax. Geschichte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19 Jahrhunderts. II Auflage. Wien 1913.

60) Siegfried Kapper, Die Legenden der Serben. Westermanns Illustrierte Deutsche Monatshefte. I Jahrgang, 1856.

- 61) Nicolo Tommaseo, Dizionario Estetico, s. v,
- 63) Alexander Szana, Länderund Völkerkunde Jugoslawiens. Land und Leute. Geschichte. Geographie. Kultur und Wirtschaft. Heidelberg 1921.
- 64) B. S. Cunibert, Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie. Leipzig, 1855. 1, 15.
- 65) Bikelas, La Grèce byzantine et moderne. Paris 1893.
- 66) Souvenirs, Impresions et Paysages pendant un voyage en Orient (1832-1833) ou Notes d'un voyageur par M. Alphonse de Lamartine, membre de l'Academie Française, Tome quatrième, Paris 1835, p. 5.
- 67) C. Ritter, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839. Berlin 1841.
- 68) Cyprien Robert, Les Slaves de Turquie (Serbes, Monténégrins, Bosniaques, Albanais et Bulgares: Leurs ressources, leurs tendances et leurs progrès politiques). Paris 1844, Tomes I et II.
- 69) Hyppolite Desprez, Les Questions Sociales dans la Turquie d'Europe. Revue des deux Mondes, 1 juin 1848 (t. 22). P. 749-769.
- 70) Hyppolite Desprez, La Révolution dans l'Europe Orientale. 1ère Partie, Les Illyriens, Jellachich et Autriche. Revue des deux Mondes. 15 nov. 1848. P. 521-522.
- 71) Hyppolite Desprez, La Russie et le Slavisme. Revue des deux Mondes, 1 mai 1850.
- 72) Hyppolite Desprez, La Russie et la Crise européenne. Revue des deux Mondes, 15 févr. 1850, p. 1119.
- 73) A. (Abdolonyme, Jean, Honoré) Ubicini, Le pays Serbe et la Principauté de Serbie. Souvenir de voyage. Revue des deux Mondes, 15 mai 1864.
- 74) Alexander F. Heksch, Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung. Eine Schilderung von Land und Leuten des Donaugebietes. Wien 1881.

75) H. Massieu de Clerval, Les Turcs et le Montenegro, Revue des deux Mondes 1 juin 1858, p. 600.

76) Rev. William Denton, Servian and the Servians the Christians in Tyrkey, London, 1862/63.

77) F. Kanitz, Serbien, Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859-1868. Leipzig 1868.

78) Felix Kanitz, Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart. I-III Band, 1904-1909.

79) Gustav Rasch, Der Leuchthurm des Ostens. Serbien und die Serben. Prag oko 1872.

80) J. A. von Reisswitz, Belgrad-Berlin, Berlin-Belgrad 1866-1871. 1936.

81) Emile de Laveley, En deçà et au delà du Danube. Revue des deux Mondes, 1885.

I. L'évêque Strossmayer. R. D. M. 15 juin 1885.

II. La Bosnie. Régime agraire et économique. 1 août.

III. La Bosnie. Les sources de richesse, les Habitants, le progrès réent R. d. M. 15 septembre 1885.

IV. Les nationalités croate et Slovène. La Serbie. 15 octobre.

V. De Belgrade à Sophie. La Bulgarie actuelle. 1 nov.

VI. La Rommelie Orientale. — La Makédoine. Constantinople. Revue des deux Mondes, 15 janvier 1886.

82) René Millet, Du Danube à l'Adriatique. VI Les Nations Chrétiennes et la Question d'Orient. Revue des Deux Mondes, 1 novembre 1890, p. 132.

83) Hermann Wendel, Makedonien und der Friede. 1919.

84) E. Thomsen, Serben, Frankfurter Zeitung, 28 Juli 1914.

85) Gerhard Gesemann, Volkscharaktertypologie der Serbokroaten. Jahrbuch der Charakterologie. V Jahrgang. Berlin 1928.

86) The National Geographic Magazine. No. 11. 1908 nov.

87) Милан Марјановић, Савремена Хрватска, Београд 1913, Српска књижевна задруга, XXII, 153.

88) Владимир Дворниковић, Карактерологија Југословена, Београд 1939.

89) Herman Heller, Politische Demokratie und soziale Homogenität. Politische Wissenschaft. Heft 5. Berlin 1928.

90) Maximilian Braun, Grundkräfte der südeuropäischen Dichtung. Vierteljahrshefte für Südosteuropa. Leipzig 1939.

91) Dora D'Istria, La nationalité Serbe d'après les chants populaires. Revue des deux Mondes. XXXV année, tome 55, 1865.

92) G. (Guillaume) Lejean, Ethnographie de la Turquie d'Europe. Paralleltext: Ethnographie der Europäischen Türkei. Ergänzungsheft zu Petermanns Geographischen Mitteilungen. Gotha 1561.

93) René Millet, Du Danube à l'Adriatique. VI Les Nations Chrétiennes et la Question d'Orient. Revue des Deux Mondes, 1 novembre 1890, p. 132.

94) Hermann Wendel, Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit. Frankfurt/M. 1925.

95) Maximilian Braun, Grundkräfte der südosteuropäischen Dichtung. Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa. 3 Jahrgang, 1939. S. 183 ff.

96) Franz Miklosich, Darstellung im slavischen Volksepos. Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaften Phil-Hist. Classe, 38 Band, Wien 1890.

97) Gerhart Wolfrum, Die Völker und Nationalitäten. OsteuropaHandbuch, Frankfurt/Mein. Jugoslavien. Köln-Graz 1954. Grösse und Verbreitung, S. 14-21. Probleme von Volk und geschichtlichen Raum. S. 21-36.

98) Prof. Michael Haberlandt und Prof. Arthur Haberlandt: Die Völker Europas und ihre volkstümliche Kultur. Stuttgart 1928.

99) Math. Murko, Kroaten und Serben. Oesterreichische Rundschau, Wien 1906, 15 Dezember.

100) Der Grosse Knaur, Lexicon in vier Bänden. IV Band, 1968. Zürich-München. S. v. Serbien, S. 154.

101) Edm. Spencer, Travels in the European Turkey. Nemacki prevod: Reisen in der europäischen Türkei. „Das Ausland“, 1852.

102) Lothar Rendulic, Gekämpft, gesiegt, geschlagen. Heidelberg 1952.

103) Anton Freiherr von Molinary, K.u.k. Feldzeugmeister, 46 Jahre im öst.-ung. Heere. I, II Band. Zürich 1905.

104) L. v. Südland, Juznoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja. Preveo Fedor Pucek. Zagreb 1943. Izdanje Matice Hrvatske. (Nemacki original završen januara 1917, a stampan u Becu 1918 pod naslovom: Die Südslawische Frage und der Weltkrieg.) Pisac je skriven pod pseudonimom; njegovo pravo ime glasi dr Pilar.

105) Mathias Bernath. Die Südslawen. Im Buche: Die Welt der Slawen. Herausgegeben von HansKohn. Bandl: Die Westund Südslawen. Fischer Bücherei 1960.

106) Лазо М. Костић, Из српског верског живота, 1961, Библиотека «Свечаник», Минхен.

107) René Millet, Du Danube à l'Adriatique. Revue des deux Mondes 1889-1890.

I. Sol, 1 mai 1889. P. 108-132.

II. Les Races, 15 mai 1889. P. 324-353.

III. Les différends Cultes. 1 janvier 1890. P. 86-116.

IV. L'Eglise orthodoxe, 15 janvier 1890. P. 313-344.

V. La Dalmatie, 15 avril 1890. P. 837-873.



VI. Les Nation chrétiennes et la Question d'Orient. Revue des deux Mondes, 1 nov. 1890. P. 123-143.

108) Gerhard Gesemann, Ein Blick auf die Geschichte Mazedoniens. Sammlung: Mazedonien, Leben und Gestalt einer Landschaft. Berlin 1940.

109) Houston Stewart Chamberlain. Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts. I Hälfte, München 1903; II Hälfte, München 1903.

110) Прот. Милоје Николић у «Гласу канадских Срба» од 29. августа 1968.

111) Paul Jos. Safariks, Geschichte des serbischen Schrifttums. Aus dessen handschriftlichen Nachlasse herausgegeben von Josef Jiricek, Prag 1865.

112) T. G. Masaryk, Les Slaves après la guerre, Prague 1923.

113) Dizionario universale délia littérature centeporanea, 1962.

114) N. Tommaseo, La Questione Dalmata riguardata ne' suoi nuovi aspetti. Zara 1861.

115) K. Jk. Srpsko (dêjini). Ottuv Slovník Naucny, Illustrovana Encyklopaedie vedomosti. XIII díl. V Praze 1905.

116) И. Н. Голеншичиков-Кутузов, Эпос сербского народа. (На левој страни српски: Јуначке песме српског народа.) Академия наук СССР. Литературные Памятники. Москва 1963.

117) L. v. Südland, Die südslawische Frage und der Weltkrieg... II Auflage, Zagreb 1944, Matica Hrvatska.

118) Dr Ivo Pilar, O Sv. Savi i njegovu znamenovanju. Nova Evropa, knj. XXI, br. 1. Zagreb 1930.

119) Dr Ante Tresic-Pavicic. Je li potrebno stapanje konfesijskog i narodnog cuvstva. Obzor, Zagreb, mart 1935.

120) Др Драг. Страњаковић, Римокатолици о Св. Сави. Гласник Српске православне цркве, март 1963.

- 121) Aleksandar Donkovic, Sava Nemanjic, Nova Evropa, 3 mart 1935.
- 122) Georg Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates, II Auflage, 1952. Byzantinisches Handbuch, I, 2.
- 123) Rheinhold Lorenz, Türkenjahr 1687. Das Reich im Kampf um den Ostraum. Wien 1933.
- 124) А. Ф. Гильфердинг, Босния в началъ 1858 года. Иста збирка као под 9. Санкт Петербург 1858.
- 125) Ernst Bauer, Der kroatische Politiker Dr. Ante Starcevic und die Serben, Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa, 2 Jahrgang, April 1938.
- 126) Die ungarische Frage österreichisch gedacht. Amberg und Leipzig 1877.
- 127) J. G. A., Das Land und Volk der Südslawen, „Das Ausland“ für 1882.
- 128) Mathias Bernath, Die Südslawen. Im Buche: Die Welt der Slawen. Herausgegeben von Hans Kohn. Band I: Die Westund Südslawen. Fischer Bücherei 1960.
- 129) A. Ubicini, Musulmans et chrétien. Revue de Géographie, juillet 1877, p. 2.
- 130) Vatroslav Jagic, Izabrani kraci spisi. Izdanje Matice Hrvatske, Zagreb 1948, str. 20.
- 131) Нико С. Мартиновић, Валтазар Богишић и Уједињена омладина српска. Зборник Матице Српске, Серија друштвених наука 9. Нови сад 1954, стр. 40.
- 132) Joseph Turk, Serbien. Lexicon für Theologie und Kirche. IX Band, Freiburg i. Br. 1937.
- 133) Alexander Rande (Herausgeber): Enzyklopädie der Weltgeschichte in zwei Bänden. (Geschichte der Religionen, der Ideen, der Kunst, der Gesellschaft, der Wirtschaft, des Kriges und der Politik.) Erweiterte Ausgabe. Ex libris. Zürich 1968.

134) Hermann Wendel, Das serbische Patriarchat in Südslawien. Im Buche: Aus der weit der Südslawen. Berlin 1926. S. 107.

135) Л. В. Березинъ, Хорватія, Славонія, Далмація и военная Граница. Санктъ Петербургъ, Томъ I, 1879.

136) Ladislaus Hadrovicz, L'église serbe sous la domination turque Bibliothèque de la Revue d'Histoire comparée. VI. Paris 1947.

137) Roderich Gooss, Das österreichisch-serbische Problem bis zum Kriegserklärung am Serbien, 1930.

138) Gerhard Kutzscher, Zum Serbisch-bulgarischen Völkerkampf, Zeitschrift für Geopolitik, III Jahrgang 1926, II Halbband, S. 764.

139) Фердо Шишић, О стогодишњици Илирског покрета. Љетопис Југословенске академије знаности и умјетности за годину 1935-1936. Загреб 1937, стр. 110.

140) К. S. Draganović, Massenübertritte von Katholiken zur „Orthodoxie“ im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft. Orientalia Christiana Periodica. Volumen III, No. I, II, III, IV. Roma 1937.

141) H. Schwicker, Politische Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest 1880. S. 168, 336.

142) Anton Springer, Geschichte Oesterreichs seit dem Wiener Frieden 1809. In zwei Theilen. 1863, 1865.

143) Josef Redlich, Das österreichische Staatsund Reichsproblem. I Band, 1 uin 2 Teil, Leipzig 1920; II Band 1926.

144) Hans Uebersberger, Oesterreich zwischen Russland und Serbien. Zur Südslawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges. 1958.

145) Nicolaus Wesselény, Eine Stimme über die ungarische und slawische Nationalität. Aus dem Ungarischen übersetzt. Leipzig 1844.

146) Anonymus (Pogany Béla): Die geschichtlichen Beziehungen zwischen Ungarn und Kroatien. Budapest 1941.

147) I. G. Neigebauer, Süd Slawen und ihre Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung. Leipzig 1851.

148) Charles Yriatres, La Bosnie et Herzégovine pendant l'Insurrection. Souvenirs de voyage. III Revue des deux Mondes, 1 juin 1876. P. 596-631.

149) Charles Loiseau, Le Conflict Serbo-Croate. Revue des deux Mondes. 1 sept. 1896. P. 66-100.

150) Anatole Leroy-Beaulieu, Les Races, les Religions, la Nacionalité en Bsnie-Herzégovine, dans livre Bosnie et Herzégovine, s. anno, Ed. Revue générale des sciences pures et appliquées. P. 100.

151) Фердо Шишић, О стогодишњици Илирског покрета. Љетопис Југославенске академије знаности и умјетности за годину 1935-1936. Загреб 1937, стр. 110.

152) Die Gestaltung des Donauraumes und die kroatisch-serbische Frage von Josef Matl. 1956. Sonderabdruck aus der Zeitschrift des Forschungsinstitutes für Fragen des Donauraumes.

153) Nicolo Tommaseo, Canti popolari Toscani, Corsi, Ilirici, Greci. Volume IV, Venezia 1842.

154) Gerhard Gesemann, Leben und Gestalt einer Landschaft. Im Buche „Mazedonien“, Berlin, 1940. S. 26.

155) Georg Stadtmüller, Geschihte Südosteuropas. München 1950.

156) Dr fra Julijan Jelinic, Kultura i bosanski Franjevci, I i II knjiga. Sarajevo 1912. i 1915.

157) René Millet. De Salonique à Belgrade, IV. L'Englise Orthodoxe. Revue des deux Mondes, 15 janvier 1890.

158) Emile Haummant, Les pays dinariques et les types serbes. Annales de Géographie, 1915.

159) René Pinon, La Question de Macédonie, I, Revue des deux Mondes. 15 mai 1907.

160) René Pinon, L'Europe et la Crise Balkanique, Revue des deux Mondes, 1 decembre 1908.

161) M. C. Verloop, Le Royaume de Monténégro. Paris-Nancy, 1911.

162) Siegfried Kapper, Das Haiduckenthum. Globus Illustrierte Zeitschrift für Länderund Völkerkunde. XI Band, 1867. S. 310-313.

163) Siegfried Kapper, Die Gesänge der Serben. Erster Teil. Leipzig 1852.

164) G. Gesemann, Kultur der Südslawen. Handbuch der Kulturgeschichte: Kultur der slavischen Völker. Heft 1. Potsdam, sine anno (posle 1935).

165) X. Marmier, Letters sur l'Adriatique et le Monténégro, Tome deuxième, Paris, novembre 1853.

166) Jacques Ancel, Manuel Historique de la Question d'Orient. Paris 1923. Bibliothèque d'histoire et de Politique.

167) C. Courrière, Histoire de la Littérature contemporaine chez les Slaves. Paris 1879.

168) Attilio Brunialti, Gli eredi della Turchia. Milano 1880.

169) Arturo Cronia, Poesia popolare serbo-croata. Problemi d'oggi. Serie letteraria. Vol. IV. Padova 1949.

170) Prof. Arturo Cronia, Poesia popolare degli Slavi meridionali. Corso per l'anno accademico 1946/47. Padova 1957.

171) Sitten, Traditionen und Gewohnheiten der Völker in der europäischen Türkei. Das Ausland 1841.

172) Андрей Сиротинин, Россія и Славяне, С. Петербург 1913.

173) Dr. J. Machal, O bohatyrskam epose slovanskem, Cast prvni: Pregled latek v bohatyrskem epose slovanskem. V Praze 1894.

174) Artur Dz. Evans, Kroz Bosnu i Hercegovinu peske tokom pobune augusta i septembra 1875. Sa istorijskim pregledom Bosne. Ispravljeno i dopunjeno. Preveo sa engleskog Milutin Drecun. Sarajevo 1965.

- 175) Nikola Matijevic, Licki Grudobran. Zagreb 1940.
- 176) Leopold von Ranke, Gesammelte Werke, V Band. Serbien und die Türkei im XIX Jahrhundert, Leipzig 1879. S. 455.
- 177) N. Iorga, Quelques observations sur la communauté politique entre Romaines et Srbes à l'époque plus recente.
- 178) Benjamin von Kallay, Geschichte der Serben, 1877. Vorrede.
- 179) G. Gesemann, Kultur der Südslawen. Handbuch der Kulturgeschichte. .. Potstdam s.a. (posle 1935).
- 180) G. G. Gervinus, Gschichte der Neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Vertägen, V. Band. Leipzig 1861.
- 181) Emile Montégut, M. Saint-René Taillandie, Esquisses littéraires. Revues des deux Mondes, 1 juin 1880, p. 583-626.
- 182) Joseph Redlich, Das österreichische Staatsund Reichsproblem. 1926. II, 75, II, 204.
- 183) N. Jorga, La Pénétration des Idées de l'Occident dans le SudEst de l'Europe aux XVII et XVIII siècle. Revue Historique du Sud-Est Européen. I année, 1924.
- 184) Luis Leger, Le Monde Slave, voyage et littérature, Paris 1873, p. 9.
- 185) Friedrich von Hellwald, Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart, II Auflage, II Band, Augsburg 1877.
- 186) Friedrich von Hellwald, Der Islam, Türkei und Slawen, in fine.
- 187) Fr. von Hellwald, Die Umgestaltung des Orients als Culturfrage, Augsburg, 1878.
- 188) Friedrich von Hellwald, Die Orientalische Frage als Cultur-Frage. Das Ausland, Februar 1878, VI, S. 126.
- 189) Nikolo Tommaseo, Dei canti del popolo serbo e dalmata.
- 191) Nicolo Tommaseo, Dizionario Estetico, s.v.

193) Slawische Rechtsgeschichte von W. Al. Maciejowsky, übersetzt von F. J. Buss, 4 Teile, 1835-1839.

194) Ivan kan. Stojanovic. Dubrovačka književnost. Dala na vidjelo: Srpska Dubrovačka akademska omladina. Dubrovnik 1900.

195) Антун Барац, Српско-хрватска књижевност. Народна енциклопедија СХС (Станојевићева), IV, 375 (издање ћирилицом).

196) Jules Sion, dans la Revue Universitaire, No 6, juin 1919, p. 33-34.

197) Maximilian Braun, Die Slawen auf dem Balkan, 1941.

198) Prof. H. Gutersohn, Prof. Ch. Burky, Dr. Ernst Winkler: Die Erde, Länder, Landschaften, Völker. Band I. Bern 1958.

199) Matthias Murko, Die Südslawischen Literaturen. Die Kultur der Gegenwart, Teil I, Abteilung IX, 1909.

200) Paul Joseph Schafariks, Slawische Altertümer. Deutsch von Mosig von Aehrenfeld, herausgegeben von Heinrich Wuttke. I Band 1843, II Band 1844, Leipzig.

201) Johann Christian Engel, Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer, III; Geschichte von Servien und Bosnien, 1801, 293.

202) Fr. Rühs, Handbuch der Geschichte des Mittelalters. 1816, III, S. 853.

203) Weltgeschichte. Unter Mitarbeit von herausgegeben von Hans F. Helmolt. V Band: Südosteuropa und Osteuropa. V. Der slowenische und serbokroatische Stamm, von Prof. Dr. Wladimir Milkowitz, Leipzig und Wien, 1905, S. 288.

204) Zwei Briefe Dobrowsky's an Kopitar. Archiv für slavische Philologie. XXII Band. 1900.

205) Марко Констренчић, Душанов Закон. Енциклопедија СХС (под уредништвом Станоја Станојевића), ин фине.

206) Зборник у част 600-годишњице Душанова Законика. I књига. Српска академија наука, Београд 1951.

207) Dr. Em. Kovarz, Narodopisny Sbornik Seskoslovansky. Vydava, Narodopisna spolecnost ceskoslovanska a Narodopisne museum Ceskoslovanké: Prehled dejin folkloristiky (do r. 1894)... Lidozput u Jihoslovanu...

208) Hugo A. Bernatzik, Die neue grosse Völkerkunde, Band I, 1954. I, II, III Band.

209) Maximilian Braun, „Kosovo“. Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Ueberlieferung. Leipzig 1937.

210) K. Roth, Geschichte der Christlichen Balkanstaaten (Bulgarien, Serbien, Rumänien, Montenegro, Griechenland). Sammlung Göschen. S. anno (post 1905).

211) Ludwig Uhland, Geschichte der Dichtung und Sage. Uhlands Schriften, I Band. Stuttgart 1865. S. 28.

212) Carl Dieterich, Die Volksdichtung der Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. Berlin 1902.

213) Hermann Oncken, Leopold v. Ranke und die deutsch-serbische Kulturbeziehungen. Mitteilungen der Deutschen Akademie, München, Juni-Juli 1928.

214) Friedrich v. Schlegels, Sämtliche Werke, Wien 1848, I Band.

215) Joseph Wenzel, Slavische Volkslieder, Übersetzt... Halle 1930.

216) Gerhard Gesemann, Die serbo-kroatische Literatur. Handbuch der Literaturwissenschaft. 1930, S. 10.

217) Josef Matl, Die Entwicklungen der epischen Volksdichtung bei den Slaven. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band V, N. F. Breslau 1929.

218) X. Marmier, Lettres sur l'Adriatique et Monténégro. Tome deuxième. Paris 1853.

219) Edouard Schuré, L'Epopée Serbe dans ses chants héroïques. Revue des reux Mondes, 15 mars 1917, p. 241-270.



220) Raoul Labry, Avec l'armée serbe en retraite. A travers l'Albanie et le Monténégro. Paris 1916.

221) Baron Beyens, L'avenir des petits états. III. Serbie, Revue des deux Mondes. 15 mars 1918.

222) Charle Diehl, Aux vieux monastères de la Serbie. Revue des deux Mondes. 1 avril 1931.

223) Auguste Dozon, L'Epopée Serbe... Paris 1888.

224) Louis Leger, Serbes, Croates et Bulgares. Etudes historiques, politiques et littéraires. Paris 1913.

225) Roger Portai, Les Slaves. Peuples et Nations. Librairie Arnamd Colin, 1965.

226) Artur Dz. Evans, Kroz Bosnu i Hercegovinu. Peske i tokom pobune avgusta i septembra 1875. (Ispravljeno i popunjeno). Preveo s engleskog Milutin Drecun. Sarajevo 1965.

227) N. Okunev, Monumenta artis serbicae, I, 3.

228) Freiherr von Woinovich, G.d.I., Oesterreich-Ungarn und seine Gegner. Eine Betrachtung von... Oesterreichische Rundschau. 15 Juli 1917.

229) Louis Bréhier, L'art serbe e l'art romaine à moyen-âge. Revue historique du Sud-Est européen. II année. No 7-8, 1926. P. 162.

230) Cecil Steward: Serbian Legacy, George Allen, London 1959.

231) Otto von Leixner, Geschichte der Fremden Literaturen, II Auflage, II Teil, 1898. S. 520.

232) Gerhard Gesemann, Die Serbo-kroatische Literatur. Handbuch der Literaturwissenschaft, 1930. S. 3.

233) Херман Вендел, Улога и значај Вука Караџића. Књига о Балкану, II, 1937.

234) Dr. Josef Karasek, Slavische Literaturgeschichte. Sammlung Göschel, I und II, Leipzig 1906.

235) N. Iorga, Formen Byzantines et Réalités Balcaniques, Leçons faites a la Sorbonne. Bucarest-Paris 1922.

236) Paul Joseph Safarik, Slawische Altertümer. Deutsch von Dosig von Aehrenfeld, herausgegeben von Heinrich Wuttke, II Band, Leipzig 1844, S. 257.

237) M. P. Katancsics, De Istro eiusque adcolis. 1798.

238) Большая Советская Энциклопедия, 38, 1956, стр. 557.

239) H. Steinthal, Das Epos. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft, V Band, 1868, S. 1-57.

240) Hans Delbrück, Weltgeschichte, Band III und IV. 1924-1928. Berlin.

241) Charles Loiseau, Le Conflit Serbo-Croate. Revue des deux mondes, 1. septembre 1896.

242) Henri Gaidoz, Les nationalités de la Hongrie: I, Les Serbes. Revue des deux Mondes, 15 août 1876.

243) Elisée Reclus, Nouvelle Geographie universelle. La terre et les hommes. I Tome: L'Europe Méridionale, Paris 1876... III Tome: L'Europe Centrale, Paris 1878.

244) Charles Loiseau, Le Balkan slave et la crise autrichienne, 1898.

245) Alfred Fischei, Der Panslawismus bis zum Weltkrieg. Ein geschichtlicher Überblick. 1919.

246) Dr. D. M. Kauschansky, Bucuresti. Rechtshistorische und rechtsvergleichende Forschungen zum altserbischen und slavischen Familienrecht. Revue Internationale des études balkaniques. Beograd 1936 (II. année).

247) Јова Адамовић, Привилегије Српског народа у Угарској. Загреб 1902.

248) Radoslav Lopasic, Spomenici Hrvatske Krajine, knj. I, Zagreb 1884, str. 367.

249) A. N. Pypin und V. D. Spasovic, Geschichte der slavischen Literaturen. Nach der zweiten Auflage aus dem Russischen übertragen von Traugott Pech. Autorisierte Ausgabe, I Bd. 1880, II Band, 1880.

250) Lubor Niederle, La Race Slave. Statistique-Demographie, Anthropologie. Traduit de tchèque par Luis Leger, de l'Institut. Paris 1911.

251) Povjest Dubrovacke republike. Njemacki napisao Ivan Hristijan v. Engel. Preveo, opaskama popratio i nadopunio Ivan kan. Stojanovic. Drugo izdanje, Dubrovnik 1922.

252) Die Bosnier und der Aufstand des Keric. „Grenzbote“, II Sem. IV Band. 1849. S. 281 ff.

247) Josef Matl, Graz. Die „Grenzboten“ und die Slavenfrage: Susicev Zbornik 1929. S. 369.

248) Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље од XVI. до XIX, века. Београд 1950.

249) Сава Бјелановић, Дон Михо на бранику. Задар 1883.

250) George Perrot, Le prince Michel Obrenovitch et l'événement du prince Milan en 1868. Souvenir d'un voyage en Serbie. Revue des deux Mondes, 1 juillet 1869, p. 117.

251) J. de Cajaux, Revue des deux Mondes 15 juillet 1868, p. 511.

252) Franz Graf Zedtwitz, Zaubervoller Balkan. Südost-Europa zwischen gestern und morgen. Berlin 1937.

253) Maximilian Braun, „Kosovo“. Die Schlacht auf dem Amselfelde in geschichtlicher und epischer Überlieferung. Leipzig 1937.

254) Dr Ljudevit Gaj, Cije je kolo? „Danica“ za 1846, broj 31.

255) Фердо Шишић, Ј. Штросмајер и Јужнословенска мисао. Београд 1922, I део.

256) Freiherr von Musulin, Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines ostreich-ungarischen Diplomaten. München 1924.

257) Jean Mousset, *La Serbie et son Eglise (1830-1904)*, Paris 1938.

258) Karl Marx und Friedrich Engels, *Gesammelte Schriften 1852-1861*. Herausgegeben von N. Rjasanoff. I und II Band, Stuttgart 1917.

259) Јосип Врана, Вуканово еванђеље. САНУ, посебно издање Одељења литературе и језика, књ. 18. Београд 1962.

260) Објављено, са документацијом, у лондонској «Нашој речи» за новембар 1970, у рубрици «Белешке».

261) Алекса Ивић, Сеоба Срба у Хрватску и Славонију у 16. и 17. веку. Сремски Карловци 1909.

262) Yvonne Castellan, *La culture serbe au seuil de l'indépendance (1800-1840)*. Essai d'analyse psychologique d'une culture à distance temporelle. Publications de la Faculté des Letters de Poitiers. Paris 1967.

263) Сербы. Энциклопедический Словарь. Томъ XXIX. Ст. Петербургъ 1900.

264) Bosna. Podatci o zemljopisu i povjesti. Sabrao jih i poredao Vjekoslav Klaic. U Zagrebu 1878.

265) Paul Dehn, *Die Völker Südosteuropas und ihre politischen Probleme*. Halle 1909.

Напомена: Испуштени редни бројеви 62, 190 и 192 без већег значаја.

## САДРЖАЈ

|                                                            |     |
|------------------------------------------------------------|-----|
| Предговор.....                                             | 4   |
| ОДРЖАЊЕ РАСНЕ ЧИСТОТЕ КОД СРБА НА БАЛКАНУ.....             | 12  |
| 1. Посебност Срба до њиховог пада под Турску.....          | 12  |
| 2. Изолираност Срба под Турцима.....                       | 15  |
| 3. Афирмисање посебности Срба ван Турске.....              | 25  |
| ПРАВНИ ПОРЕДАК ПОГОДУЈЕ ОДРЖАЊУ СРПСКЕ ПОСЕБНОСТИ.....     | 29  |
| 4. Правни поредак српске средњевековне државе.....         | 29  |
| 5. Српска самоуправа под Турцима.....                      | 32  |
| 6. Верска самоуправа под туђином.....                      | 41  |
| 7. Породични поредак под туђином.....                      | 48  |
| 8. Правни поредак обновљених српских држава.....           | 52  |
| НАЦИОНАЛНО УЈЕДИЊЕЊЕ И СОЦИЈАЛНА НИВЕЛАЦИЈА СРБА .....     | 70  |
| 9. Национално осамостаљење и афирмација Срба.....          | 71  |
| 10. Првобитно друштвено устројство код Срба.....           | 75  |
| 11. Нивелисање Срба под Турцима.....                       | 78  |
| 12. После ослобођења од Турака.....                        | 82  |
| ВЕРА КАО ЗАШТИТНИ ФАКТОР КОД СРБА.....                     | 90  |
| 13. Осамостаљење Српске православне цркве.....             | 90  |
| 14. Вера конзевира нацију под Турцима.....                 | 104 |
| 15. Специјално стање под Пећком патријаршијом.....         | 112 |
| 16. Вера заштићује и српску нацију под Бечом и Пештом..... | 118 |
| 17. Улога српских манастира.....                           | 125 |

|                                                                       |     |
|-----------------------------------------------------------------------|-----|
| 18. Национална улога српског клира.....                               | 132 |
| 19. Симбиоза српства и православља.....                               | 136 |
| ФИЗИЧКА САМООДБРАНА.....                                              | 139 |
| 20. Личне освете.....                                                 | 139 |
| 21. Хајдучија.....                                                    | 143 |
| 22. Народни устанци против завојевача.....                            | 156 |
| КУЛТУРНА ОСОБЕНОСТ.....                                               | 169 |
| 23. Општи културни ниво древних Срба.....                             | 169 |
| 24. Правни споменици.....                                             | 177 |
| 25. Фолклорна особеност.....                                          | 181 |
| 26. Посебно о српској народној поезији.....                           | 184 |
| 27. Самостална настојања за уметношћу.....                            | 197 |
| 28. Друге области културе. Посебно штампарије.....                    | 203 |
| 29. Савремена култура Срба.....                                       | 204 |
| НАЦИОНАЛНА САМОСВЕСТ И АФИРМАЦИЈА ТЕ СВЕСТИ.....                      | 208 |
| 30. Почетак српске националне свести под Немањићима.....              | 208 |
| 31. Цементирање српске националне свести под Турцима.....             | 217 |
| 32. Сеобом у Ћесаровину национална свест Срба јача.....               | 223 |
| 33. О националној свести и националној солидарности Срба уопште...229 |     |
| Завршна реч.....                                                      | 239 |
| Литература.....                                                       | 240 |